

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ
У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

Монографія

Київ 2017

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України
(протокол № 4 від 24.04.2017 р.)*

Рецензенти:

Миропольська Н. Є., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання НАПН України;
Вербицький В. В., доктор педагогічних наук, професор, директор Національного еколого-натуралістичного центру МОН України.

Авторський колектив:

А. Е. Бойко, А. В. Корнієнко, О. В. Литовченко, О. І. Любич,
В. В. Мачуський, О. В. Просіна, Г. П. Пустовіт, Л. В. Тихенко.

Ф79 **Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах** : монографія / [за ред. В. В. Мачуського]. – Київ : ТОВ "Задруга", 2017. – 220 с.

ISBN 978-966-432-209-3

У монографії представлено результати дослідження формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах (ПНЗ), проведеного лабораторією позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Матеріали містять ґрунтовний аналіз провідних теоретичних положень щодо впровадження аксіологічного підходу в позашкільній освіті. Визначено цінності, що формуються у пізнавально-практичній діяльності вихованців ПНЗ за основними напрямками позашкільної освіти.

У виданні висвітлено суттєві аспекти розвитку позашкілля України в контексті сучасних освітніх тенденцій, теоретичні засади виховання дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах на основі аксіологічного підходу; проаналізовано виховні можливості таких закладів.

Монографію адресовано науковим і практичним працівникам системи освіти, педагогічним працівникам позашкільних навчальних закладів, аспірантам, студентам.

УДК 17.022.1-043.83:[37.091.2:374]

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	13
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	32
2.1. Теоретичний аналіз поняття “особистісні цінності”	32
2.2. Теоретико-прикладні концепти ціннісного складника навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах	46
2.3. Дослідження виховання патріотизму у дітей та учнівської молоді – як основного ціннісного орієнтиру позашкільної освіти	61
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ВИХОВАНЦІВ У ГУРТКАХ РІЗНИХ НАПРЯМІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	74
3.1. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у творчих об’єднаннях соціально-реабілітаційного напрямку позашкільних навчальних закладів	74
3.2. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках декоративно-ужиткового мистецтва позашкільних навчальних закладів.....	97
3.3. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів	117
3.4. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у школах мистецтв	140
ВИСНОВКИ	179
ДОДАТКИ.....	183
Додаток А. Діагностичний інструментарій	183
Додаток Б. Сценарії масових заходів	196
Додаток В. Розробки занять гуртків	205

ВСТУП

Актуальність обраної теми обумовлена загальною тенденцією розвитку освіти в Україні на сучасному етапі. Ця тенденція полягає у посиленні уваги до проблем виховання дітей та молоді, ролі соціальних інститутів у цих процесах. Система позашкільної освіти України нині перебуває на важливому етапі розвитку, переходу до більш якісного стану. Відповідно, вимагає удосконалення зміст позашкільної освіти, його регламентація та обґрунтування на сучасних наукових засадах. Водночас, актуалізується питання розроблення сучасних виховних технологій спрямованих на формування ціннісної сфери особистості вихованця, адекватних специфіці цієї ланки освіти. Відтак, увагу працівників позашкільних навчальних закладів необхідно зосередити на навчальному змісті і методиках, які б сприяли формуванню цінностей як способів самопізнання та самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності та, зокрема, найголовнішому з них – творіння особистістю самої себе.

Значний внесок у розвиток ціннісної проблематики зробили К. Алексейчук, С. Анісімов, Є. Ануфрієв, Р. Апресян, А. Арнольдов, С. Артановський, Е. Баллер, Л. Буєва, Є. Бистрицький, В. Грехнев, А. Гусейнов, Е. Гусинський, А. Здравомислов, Ф. Зनावецький, М. Каган, В. Ларцев, В. Малахов, Е. Маркарян, В. Москаленко, М. Рокич, В. Сержантов, Е. Соколов, У. Томас, В. Тугарінов, Ю. Турчанінова, З. Файнбург, І. Фролов та інші. На різних історичних етапах розвитку людства окремі аспекти ціннісної проблематики становили предмет наукового інтересу відомих педагогів (Я. Коменський, Й. Песталотці, А. Макаренко, В. Сухомлинський). Цінності як аспект педагогіки досліджували також представники філософсько-психологічної гуманістичної концепції, біля витоків якої стояли А. Маслоу і К. Роджерс.

Аналіз наукової літератури свідчить, що організація навчально-виховного процесу на аксіологічних засадах належить до актуальних

проблем сучасної педагогіки. Її різні аспекти розкрито у працях багатьох науковців. Наприклад, думки щодо педагогічного процесу як цілісного поєднання навчання та виховання висловлено такими педагогами, як М. Бунаков, В. Вахтерев, П. Каптерев, П. Лесгафт, С. Миропольський, В. Стоюнін, С. Золотухіна, О. Іонова, В. Каширін, Б. Коротяєв, В. Кукушин, В. Кушнір, П. Підкасистий, О. Попова, В. Сластьонін, М. Сметанський та інші. Специфіку педагогічного процесу як цілісної системи з'ясовано в дослідженнях П. Блонського, О. Музиченка, С. Шацького, Ю. Бабанського, Т. Ільїної, Г. Костюка, В. Краєвського, Н. Мойсеюк, Ф. Корольова, А. Куракіна, В. Лозової, Л. Новикової, І. Підласого, Ю. Сокольников, В. Ягупова та інших.

Теоретико-методологічні основи ціннісної проблематики в царині освіти розкрито у наукових наробках І. Беха, Т. Бутківської, Л. Ваховського, О. Вишневського, В. Галузинського, В. Гінецинського, М. Євтуха, П. Ігнатенка, І. Зязюна, В. Кременя, М. Никандрова, С. Ніколаєнка, В. Огнев'юка, З. Равкіна, О. Савченко, О. Сухомлинської, В. Ткаченка. Питання щодо ціннісного наповнення змісту педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах висвітлено у наукових працях С. Гончаренка, В. Караковського, Ю. Мальованого, В. Зінченка, Л. Єрганжієвої, Є. Ямбурга та інших учених.

Ціннісно-смилова сфера особистості у дослідженнях Г. Андрєєвої, І. Беха, В. Зінченка, В. Москаленко, К. Платонова, Е. Помиткіна, Е. Фромма трактується як вершина структури людини і вищий рівень її соціальної діяльності. Питання усвідомлення особистістю сутнісного „Я” через власні ціннісні ставлення до себе і до зовнішнього світу розробляли Л. Виготський, Л. Божович, В. Крутецький, О. Леонтєв, К. Поліванова, С. Рубінштейн. Визначено, що ціннісні ставлення ґрунтуються на гуманістичних принципах і виконують роль регулятора у відносинах між особистістю й оточенням (І. Бех, К. Журба, Ж. Омельченко, Н. Полтавська, О. Столяренко, К. Чорна).

Виховний потенціал позашкільної освіти щодо формування цінностей в учнів розкривається в працях В. Белової, О. Биковської, С. Білоус, В. Вербицького, А. Корнієнко, Д. Лебедєва, О. Липецького, О. Литовченко, Л. Ляшко, В. Мацулевич, В. Мачуського, Г. Пустовіта, Т. Сущенко, Л. Тихенко та інших. У розробленні окремих аспектів позашкільної роботи були задіяні і задіяні нині такі дослідники в галузі педагогіки, як Ю. Алієв, А. Болгарський, В. Бриліна, Л. Горюнова, Ф. Соломоник, Г. Шостак (музично-естетичне виховання), І. Єрошенко, О. Карпенко (культурно-виховна діяльність), В. Оржеховська, В. Полукаров, Г. Фролова, В. Шахрай (клубна та гурткова робота у позашкільних закладах).

Мета наукового дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах.

Об'єкт дослідження – навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах.

Предмет дослідження – зміст і педагогічні засоби формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах.

Відповідно до проблем, визначених метою, об'єктом та предметом дослідження, висуваються такі загальні гіпотетичні положення: ціннісні пріоритети учня формуються під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють позашкільні навчальні заклади, які є одними з основних осередків виховання учнів. Саме вони мають реальні можливості для того, щоб залучити молодь до загальнолюдських та національних цінностей, прогресивних ідеалів і сформувати молодих людей як свідомих та активних членів сучасного суспільства. Розв'язання цього складного завдання вбачається у модернізації і вдосконаленні змісту позашкільної освіти на основі аксіологічного підходу. Такий підхід передбачає перенесення акцентів з викладання учням конкретної системи знань на озброєння вихованців певними ціннісними

домінантами, що мають забезпечити соціальну значущу спрямованість їхньої життєвої активності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у педагогічній теорії і практиці діяльності позашкільних навчальних закладів.

2. Уточнити сутність поняття “ціннісні орієнтири” навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах.

3. Визначити відповідні ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу позашкільних навчальних закладів за різними напрямками позашкільної освіти.

4. Розробити та обґрунтувати зміст навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах на основі аксіологічного підходу і відповідні педагогічні засоби його реалізації, розробити діагностичний інструментарій.

5. Експериментально дослідити ефективність впровадження у практику позашкільних навчальних закладів змісту і педагогічних засобів формування відповідних ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу.

6. Отримані результати дослідження запровадити у практику діяльності позашкільних навчальних закладів, систему підвищення кваліфікації педагогів-позашкільників та післядипломної освіти.

Нормативною базою для розв’язання окресленої вище проблеми є положення Законів України “Про освіту”, “Про позашкільну освіту”, Програми виховання дітей та учнівської молоді (розробленої в Інституті проблем виховання НАПН України); Постанова Президії НАПН України від 2.04.2013 р., протокол № 1-7/6-129, рішення вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України № 2 від 28 лютого 2013 р.

Наукова обґрунтованість дослідження обумовлена ідеєю цінностей як результату визначення якостей і властивостей предметів, явищ та процесів, що задовольняють потреби й прагнення учнів, сприяють їх самореалізації в усіх сферах життєдіяльності, при цьому навчально-виховний процес у

позашкільних навчальних закладах детермінується як засіб опанування цих цінностей вихованцями. В основу обґрунтованості покладено парадигму про те, що традиційна педагогіка розглядала проблему виховного навчання під кутом зору морального насичення навчального змісту незалежно від його спрямованості. Ідея етичного одухотворення навчального матеріалу є методичною конкретизацією сучасної методологічної позиції – розглядати наукові знання як цінності. Звідси випливає вимога виводити дітей на ціннісно-смісловий (аксіологічний) рівень осмислення навчальних предметів, “забарвлення” засвоюваних знань об’єктивними і суб’єктивними смислами. Одухотворення є процесом встановлення суб’єктом зв’язку кожного окремого знання чи дії з вищою духовною цінністю, і надання таким чином цим навчальним надбанням особистісної значущості. По-іншому, учень повинен вносити у будь-який навчальний матеріал вищий духовний сенс, підпорядковувати матерію духу власній духовності: діяльній любові, добросовісності, безкорисливості, справедливості, вірності, великодушності, милосердю, чесності. Загалом у навчальних знаннях та способах дій можуть кристалізуватися наведені вищі духовні чесноти.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські положення про взаємозв’язок свідомості й діяльності; філософські та психологічні ідеї, що розкривають діалектичний зв’язок явищ об’єктивної та суб’єктивної дійсності, принцип їх вивчення у розвитку та перспективі на основі єдності загального, особливого, індивідуального; положення особистісно орієнтованого, системного підходів до виховання особистості; методологічні основи функціонування системи позашкільної освіти у вітчизняній практиці тощо.

Основними методологічними ідеями дослідження стали: ідея взаємодії особистості й суспільства, що створює сприятливе або несприятливе середовище для розвитку задатків особистості (Л. Виготський); ідея використання потенціалу середовища, „педагогізації середовища” з метою виховання гармонійної особистості (С. Шацький); ідея виховання

особистості в колективі, гармонізації особистісних й колективних ліній розвитку (А. Макаренко); ідея про становлення системи цінностей особистості як основний результат виховання (І. Бех, В. Зінченко, О. Кононко, Б. Мещеряков та ін.); ідея особистісно орієнтованого підходу до виховання особистості (І. Бех), ідея навчального змісту як засобу морального розвитку особистості учня (І. Бех, О. Кононко та ін.); ідея виховного потенціалу позашкільних навчальних закладів (В. Вербицький, А. Золотарьова, Б. Купріянов, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.).

Методи дослідження. У процесі виконання планової науково-дослідної роботи для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження, вибір та поєднання яких залежали від змісту підтем, що вивчалися у парадигмі загальної теми дослідження та його етапів:

– *теоретичні*: аналіз і синтез філософських, педагогічних, психологічних, соціологічних наукових знань, нормативних документів, навчальних видань з проблем позашкільної освіти, позашкільних навчальних закладів; класифікація, порівняння, узагальнення даних щодо позашкільної освіти, аналіз тенденцій її розвитку; моделювання, систематизація та узагальнення теоретичних і методичних основ системи позашкільної освіти;

емпіричні: вивчення, аналіз та узагальнення практики позашкільної освіти, кращого досвіду роботи позашкільних навчальних закладів; бесіди, анкетування, інтерв'ювання та соціологічне опитування з проблем позашкільної освіти; педагогічне спостереження умов здійснення позашкільної освіти; констатувальний і формувальний експерименти, статистична та аналітична обробка експериментальних даних щодо педагогічної ефективності науково обґрунтованої методики позашкільної освіти на основі аксіологічного підходу.

Визначення ключових понять дослідження

Аксіологічний підхід – це підхід, що дає можливість під час вивчення різноманітних педагогічних явищ і процесів визначати стратегії їх

подальшого розвитку з позиції введення певних гуманістичних ціннісних орієнтирів.

Ціннісні орієнтири – це актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою визначають зміст і методiku освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах, а отже, і його інноваційне вдосконалення.

Виховання – процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. У широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. До них входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні слова виховання є планомірним впливом батьків і школи на вихованця. Метою виховання постає сприяння розвитку у вихованця виявленого обдарування чи стримання якихось задатків відповідно до мети.

Позашкільний навчальний заклад – складова системи позашкільної освіти, яка надає знання, формуючи вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань та стану здоров'я вихованців, учнів і слухачів.

Вихованці позашкільних навчальних закладів – особи, які відвідують гуртки, клуби, творчі об'єднання, секції позашкільного навчального закладу за інтересами, здібностями та нахилами, здобувають допрофесійну підготовку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше визначено* і науково обгрунтовано зміст та педагогічні засоби формування ціннісних

орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах;

уточнено сутність поняття ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах, які ми розглядаємо як актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою детермінують зміст і методику освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах, а отже і його інноваційне вдосконалення; визначено ціннісні орієнтири, притаманні навчально-виховному процесу ПНЗ, їх структуру, критерії, показники;

подальшого розвитку набули положення щодо потенційних виховних можливостей позашкільної освіти у процесі виховання ціннісних пріоритетів вихованців позашкільних навчальних закладів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в упровадженні у навчально-виховний процес позашкільних навчальних закладів розробленого на основі аксіологічного підходу комплексу експериментальних програм з позашкільної освіти для різних напрямів і типів позашкільних навчальних закладів. А саме: для соціально-реабілітаційного напрямку – навчальну програму “Учнівське самоврядування”; художньо-естетичного напрямку – навчальну програму для підлітків “Навчання гри на фортепіано. Перший рік навчання”, програму професійного розвитку для педагогів “Формування ціннісних орієнтацій засобами мистецтва у позашкільних навчальних закладах”; гуманітарного напрямку – навчальну програму “Країнознавство: Україна (англійською мовою)”; декоративно-ужиткового напрямку – наскрізну навчальну програму “Виховуємо патріота”, “Витинанка”, “Народні ремесла України”, “Плетіння та аплікація соломкою”, “Кераміка” (програми схвалено науково-методичною комісією з позашкільної освіти Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 3 від 29.12.2015 р.)); сукупності форм і методів формування ціннісних орієнтацій учнів: бесіда, розповідь, дискусія, переконання, особистий приклад,

умовляння, роз'яснення; формування досвіду морально доцільної поведінки і діяльності особистості (педагогічна вимога, створення спеціальних виховних ситуацій, стимулювання морально доцільної і соціально значущої поведінки та діяльності), учнівські виставки, конкурси, екскурсії, виставки батьківських робіт, індивідуальні навчально-виховні маршрути, майстер-класи батьків, тренінги.

Результати дослідження можуть бути використані педагогами загальноосвітніх навчальних закладів з метою підвищення ефективності виховної роботи з учнями, налагодження взаємодії педагогів ПНЗ та батьків; під час викладання курсів „Теорія і методика виховання”, „Методика виховної роботи” для студентів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів педагогічних спеціальностей у вищих навчальних закладах; у системі післядипломної педагогічної освіти.

Експериментальна база: Вінницький обласний еколого-натуралістичний центр; Київський Палац дітей та юнацтва; Кіровоградський обласний центр дитячої та юнацької творчості; Комунальний позашкільний навчальний заклад “Центр дитячої та юнацької творчості” Дніпровської міської ради; Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді МОН України; Районний молодіжний центр „Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка” м. Сватове Луганської області; Сумський обласний Центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю; Центр технічної творчості та професійної орієнтації шкільної молоді Дарницького району м. Києва; Чернігівська обласна станція юних натуралістів, Шепетівський міський центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді Хмельницької області.

РОЗДІЛ 1

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

В умовах сучасних соціальних, політичних та економічних реформ, демократизації суспільства та гуманізації національної системи освіти значно підвищився попит дітей і учнівської молоді на додаткові освітні послуги, які загальноосвітня школа чи інші навчальні заклади задовольнити не в змозі. Розв'язання цієї важливої проблеми полягає в необхідності створення освітньо-виховного поля, відкритої для будь-якої дитини системи соціалізації як найбільш демократичного та гнучкого засобу залучення навчального закладу, сім'ї і громадськості до співпраці щодо виховання та розвитку дітей.

У цьому контексті реформування змісту позашкільної освіти сьогодні актуалізується тим, що ця система визначально орієнтована на вільний вибір зростаючою особистістю видів і форм діяльності та формування інтелектуально й культурно розвиненої, духовно і морально свідомої, патріотично спрямованої, соціально відповідальної й фізично здорової особистості, здатної до творчої самореалізації, професійного самовизначення та захисту Вітчизни. Саме тому позашкільні навчальні заклади разом із загальноосвітніми школами, професійними та вищими навчальними закладами становлять нині в регіонах України різномірневу і водночас цілісну освітньо-виховну систему, яка індивідуалізує інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток дитини в межах єдиного освітнього і соціокультурного простору держави.

У системі Міністерства освіти і науки України нині діють 1,4 тис. державних, комунальних і приватних позашкільних навчальних закладів, зокрема 544 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які відвідують понад 1,2 млн дітей, що складає 33,3% від загальної кількості дітей шкільного віку. Найбільше дітей та учнівської молоді навчається у 32,5 тис.

гуртках, групах та інших творчих дитячих і молодіжних об'єднаннях художньо-естетичного, у 14,3 тис. науково-технічного, у 7,1 тис. еколого-натуралістичного, в 6,1 тис. туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти та в 540 центрах військово-патріотичного виховання (рис. 1.1.).

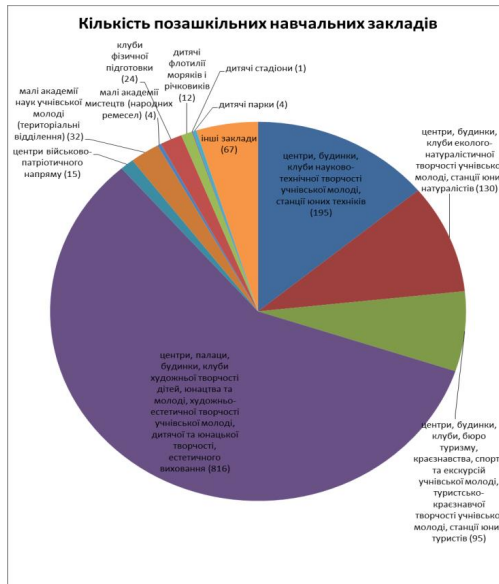


Рис. 1.1. Кількість позашкільних навчальних закладів у системі Міністерства освіти і науки України

Однак на сьогодні залишаються нерозв'язаними такі проблеми: недотримання місцевими органами влади й управління освіти Закону України “Про позашкільну освіту” щодо збереження і розширення мережі позашкільних навчальних закладів державної, комунальної та приватної форм власності; поступове скорочення кількості гуртків і творчих об'єднань, а відтак і дітей, які навчаються у позашкільних навчальних закладах усіх без винятку регіонів України; незадовільне матеріально-технічне забезпечення позашкільної освіти місцевих рівнів (особливо районних і сільських); підготовка майбутніх педагогів галузі позашкільної освіти і виховання у вищих навчальних закладах

здійснюється на недостатньому науково-методичному рівні, що згодом призведе до значного дефіциту кваліфікованих педагогічних кадрів.

Вирішення цих проблем можливе за умов: підвищення рівня особистої відповідальності керівників місцевих органів виконавчої влади та освіти всіх рівнів щодо дотримання положень Закону України “Про позашкільну освіту” (2000) і, насамперед, збереження і розширення мережі цих закладів; осучаснення нормативно-правової бази діяльності позашкільних навчальних закладів і приведення їх номенклатури до вимог сьогодення; забезпечення фінансової підтримки видання у необхідному обсязі і накладі навчально-дидактичної, навчально-методичної літератури, посібників і підручників, періодичних видань із позашкільної освіти; розроблення цільової програми професійної підготовки й підвищення фахового рівня педагогів позашкільних навчальних закладів для вищих навчальних закладів та системи післядипломної педагогічної освіти.

У сучасному світоглядному та соціокультурному вимірі реформування позашкільної освіти і виховання відбувається в контексті оновлення загальноєвропейських і світових гуманістичних освітніх парадигм, пов’язаних із визнанням значущості знань як рушійної сили суспільного прогресу та добробуту. Ці зміни стосуються створення нових освітньо-виховних моделей, перегляду змісту навчально-дидактичних матеріалів, форм і методів навчання та виховання молодого покоління, набуття ним системних наукових знань, інтелектуальних умінь і практичних навичок, їх трансформації у досвід пізнання навколишнього світу, пошук свого власного місця в ньому як громадян і патріотів. Відтак, позашкільні навчальні заклади вирішують важливі завдання освітньої і соціальної політики щодо самореалізації дитини в суспільстві, формуванні її як громадянина і патріота, професійного самовизначення та допрофесійної підготовки, профілактики негативної поведінки в дитячому й молодіжному середовищі.

У своєму становленні й розвитку система позашкільної освіти і виховання пройшла три основних етапи: перший – 1990–2000 роки, якому були притаманні негативні тенденції, зокрема суттєве скорочення фінансування (з 4,4% бюджетних видатків від загального освітянського бюджету у 1990 р. до 4,0% у 2000 р.). За цих умов основні статті видатків, а це понад 70% усього фінансування галузі, були спрямовані на виплати заробітної плати педагогічним працівникам і на комунальні платежі, тоді як на розвиток матеріально-технічної бази позашкільних закладів катастрофічно не вистачало коштів. У зв'язку з цим відбулося закриття, перепрофілювання, реорганізація значної кількості позашкільних навчальних закладів, втрата навчально-матеріальної бази, земельних ділянок, спортивних майданчиків, навчальних і технічних приміщень, особливо позашкільних закладів міської та районної ланки. Загалом кількість позашкільних навчальних закладів скоротилася з 1574 у 1990 р. до 1497 у 2000 р. (у яких навчалось 18,3% дітей від загалу дітей шкільного віку). Для цього етапу негативним явищем також стало значне скорення кількості педагогів позашкільних навчальних закладів з вищою та середньою спеціальною освітою майже на 23,3%, зменшення на 18,6% кількості педагогів, які працювали на повну ставку, а отже різко збільшилася кількість педагогів-сумісників. Ці негативні явища в системі позашкільної освіти та виховання були наслідками екстраполяції системної соціально-економічної, демографічної і загалом внутрішньополітичної та управлінської кризи в державі.

Таким чином, система позашкільної освіти і виховання у ці роки зазнала значних втрат, що вимагало термінових дій з її збереження та відновлення. Водночас, для цього етапу характерними стали і певні позитивні тенденції: розроблення вченими НАПН України у співпраці з викладачами вищих навчальних закладів і затвердження у 1997 р. МОН України “Концепції позашкільної освіти і виховання”, роком пізніше – нової редакції “Положення про позашкільний навчальний заклад”;

створення вперше в Україні 1996 р. у складі НАПН України наукової лабораторії діяльності позашкільних закладів, що дало змогу в короткий термін започаткувати і розширити тематику наукових досліджень і створити ряд важливих нормативно-правових, науково-методичних матеріалів у галузі позашкільної освіти; з ініціативи співробітників НАПН України спільно з МОН України і регіональними департаментами освіти проведено “Всеукраїнський огляд регіональних програм збереження та розвитку позашкільних закладів” (1996–1997), що став першим системним моніторингом стану і якості позашкільної освіти в усіх регіонах держави, результати котрого сприяли роботі над створенням Закону України “Про позашкільну освіту”.

Для другого етапу (2001–2010) характерними стали вже більш позитивні тенденції поступового відновлення і розвитку системи позашкільної освіти завдяки: ухваленню розроблених науковцями НАПН України і спеціалістами МОН України Закону України “Про позашкільну освіту” (2000), постанов Кабінету Міністрів України: “Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів” і “Положення про позашкільний навчальний заклад” (2001), “Про вдосконалення організації роботи з виховання дітей та молоді у позашкільних навчальних закладах” (2003), які стали важливим підґрунтям для визначення державної політики у сфері позашкільної освіти, її правових, соціально-економічних, а також організаційних, освітніх і виховних засад. Цим започатковано процеси стабілізації кількісного і якісного складу позашкільних навчальних закладів. Так, у 2007 р. їх чисельність сягла майже 1,5 тис., зокрема діяло 658 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, відповідно, кількість дітей і молоді, які навчалися у цих закладах, перевищила 1,2 млн, що становило 35,5% від загальної кількості дітей шкільного віку; вперше розпочато створення приватних позашкільних навчальних закладів; поступово відновилася робота 15,6% позашкільних навчальних закладів комунальної форми власності міської і районної ланки.

Розвиток системи позашкільної освіти набув помітної позитивної динаміки завдяки розширенню державної підтримки та реалізації розроблених ученими НАПН України спільно з МОН України, вищими навчальними закладами, зацікавленими міністерствами і відомствами: Державної цільової програми розвитку позашкільних навчальних закладів (2002–2008), Державної програми роботи з обдарованою молоддю (2006–2010), Державної програми розвитку фізичної культури і спорту (2007–2011); Програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2008); Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти до 2014 р. та ряду концепцій: “Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” (2004 р.), “Концепції фізичного виховання в системі освіти України” (2002 р.), “Концепції превентивного виховання дітей і молоді” (2002 р.), “Концепції і програми з патріотичного, громадянського та гуманістичного виховання школярів” (2009 р.), “Основних орієнтирів виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України” (2008 р.) та інших. Надано державну підтримку в організації і проведенні всеукраїнських конкурсів майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів “Джерело творчості” та Всеукраїнського конкурсу навчальних програм, посібників з позашкільної освіти. Для цього етапу важливою подією стало також створення науковцями НАПН України часопису “Позашкільна освіта і виховання” (2006 р.), який набув визнання й популярності серед педагогів позашкільних, учителів загальноосвітніх і викладачів вищих навчальних закладів.

В останнє десятиліття (третій етап – 2011–2016) було здійснено суттєвий перехід від різноманітної за змістом і якістю позашкільної навчально-виховної роботи до науково обґрунтованої й логічно вибудованої на сучасних психолого-педагогічних теоріях, концепціях і підходах системи освіти та виховання підростаючого покоління. Це

створило реальні умови для залучення дитини як до індивідуально, так і соціально значущої навчально-пізнавальної, пошукової, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової чи природоохоронної роботи у вільний від навчання у загальноосвітній школі час. Сьогодні позашкільна освіта основана на унікальних психолого-педагогічних і соціально-педагогічних засадах, створених минулими поколіннями педагогів цих навчальних закладів, і сучасних інформаційно-комунікаційних та інтерактивних навчально-виховних технологіях, спрямовується на розвиток творчих здібностей дитини у сфері науково-технічної, художньої, еколого-натуралістичної, спортивно-технічної, фізкультурно-спортивної, туристично-краєзнавчої, реабілітаційної, військово-патріотичної, соціально-педагогічної, природничо-наукової та іншої освітньої діяльності (загалом це 11 основних напрямів і понад 400 профілів творчих об'єднань дітей і учнівської молоді). Зміст такої діяльності ґрунтується, насамперед, на особистісних інтересах і потребах дитини, відтак навчально-виховний процес передбачає особистісно орієнтований й дитиноцентричний підходи до його побудови на принципах науковості, наступності, полікультурності, системності, інтегративності, єдності освіти і виховання та на засадах гуманізму й демократії.

Перехід позашкільних закладів до нового якісного стану збігається у часі з усвідомленням позашкільної освіти не тільки як надзвичайно актуального явища для подальшого удосконалення освітнього простору України, але і як однієї зі складових педагогіки розвитку. Тому позашкільна освіта не може вважатись придатком до школи, цей вид освіти — самостійний, самоцінний — ніколи ніякою школою замінений не буде, оскільки чим вище якісний рівень шкільної освіти, тим ширший стає спектр освітніх інтересів і запитів особистості, які сама загальноосвітня школа задовольнити не в змозі.

Отже, узагальнимо статистичні дані: в системі Міністерства освіти і науки України нині діють 1,4 тис. державних, комунальних та

приватних позашкільних навчальних закладів, зокрема 544 дитячо-юнацьких спортивних шкіл. У 19 приватних позашкільних навчальних закладах навчається понад 3 тис. дітей. Загалом позашкільні навчальні заклади всіх форм власності і підпорядкування відвідують понад 1,2 млн дітей, що становить 33,3% від загальної кількості дітей шкільного віку. Найбільше дітей та учнівської молоді навчається у 32,5 тис. гуртках, групах та інших творчих дитячих і молодіжних об'єднаннях художньо-естетичного, у 14,3 тис. науково-технічного, у 7,1 тис. еколого-натуралістичного та в 6,1 тис. туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти тощо. Останніми роками незначно збільшується кількість гуртків фізкультурно-спортивного або спортивного (до 4,0 тис.) й оздоровчого (до 530) профілів. Досить помітною позитивною тенденцією стало розширення мережі центрів військово-патріотичного виховання, яких сьогодні налічується 540, гуртків, груп та інших творчих дитячих і молодіжних об'єднань, у яких навчається 7,7 тис. дітей і учнівської молоді (рис. 1.2.).

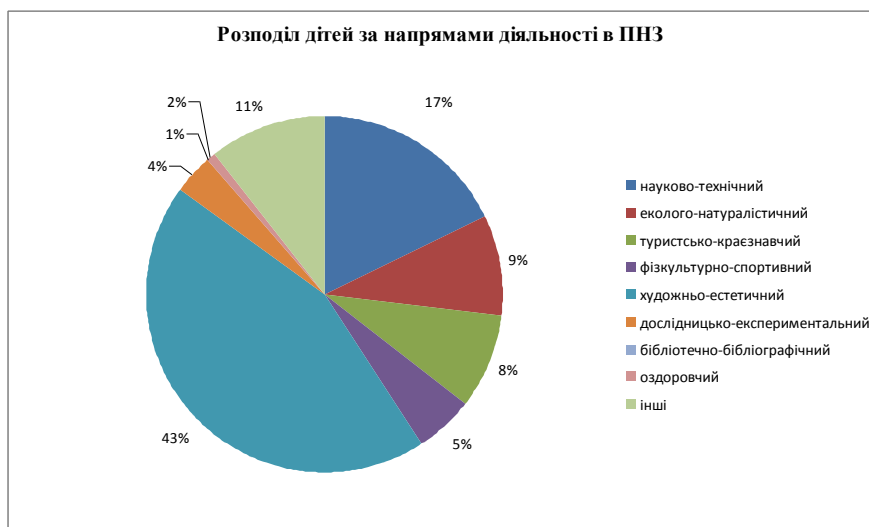


Рис. 1.2. Розподіл дітей за напрямками позашкільної освіти в Україні

Матеріально-технічна база позашкільних навчальних закладів нині хоча й є значною, однак лише приблизно на 80% може задовольнити наявні потреби. Так, загальна площа всіх приміщень становить 1,4 млн кв. м, з них 819 тис. кв. м – це площа навчальних приміщень. На базі цих закладів функціонує 275 комп'ютерних класів, 475 хореографічних і 182 спортивних зали, 29 стаціонарних басейнів, 48 стадіонів, 331 майстерня, 35 картодромів з боксами, 65 теплиць і т.д. Кожний десятий позашкільний навчальний заклад має власну бібліотеку. Однак останніми роками проявилася тенденція до погіршення стану і якості матеріально-технічної бази цих навчальних закладів, внаслідок скорочення обсягів фінансування.

За роки незалежності в Україні сформовано законодавчу базу підтримки розвитку обдарованих дітей та молоді. Окремі питання освіти і розвитку обдарованих дітей та молоді регулюються Законами України “Про освіту” (1991), “Про позашкільну освіту” (2000), “Про державну підтримку обдарованої молоді” (2001) “Про основні засади державної підтримки обдарованих дітей та молоді в Україні” (2005), Указом Президента “Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей і молоді” (2010), Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті (2002), Концепцією державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 роки, Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки.

Чинна нормативно-правова база дозволила розгорнути цілеспрямовану роботу з обдарованими дітьми, але сьогодні вона потребує подальшого розвитку. Зокрема, важливим є збереження, удосконалення й інтенсифікація діяльності територіальних відділень Малої академії наук (МАН) України у всіх регіонах держави, на базі яких функціонує 1 860 наукових товариств, гуртків юних дослідників, наукових секцій, інших творчих об'єднань, у яких навчається понад 25 тис. учнів різного віку. За умов складної ситуації у країні вдалося

зберегти діяльність Луганського і Донецького територіальних відділень МАН. Наразі Комунальний заклад “Луганська обласна Мала академія наук України” зосереджено у м. Рубіжному, а діяльність Донецького територіального відділення МАН організовано у м. Слов’янську. Національний центр “Мала академія наук України” постійно надає допомогу цим закладам. Було передано комп’ютерний клас з меблями і обладнанням на 15 робочих місць, близько 500 примірників методичної літератури, програм, посібників для Луганської МАН. Систематично в Луганській і Донецькій областях проводяться науково-популярні лекторії МАН, реалізується проект “Наш Рід” та інші.

На сьогодні найбільша кількість гуртків, груп та інших творчих об’єднань працює у позашкільних навчальних закладах Дніпропетровської (5,9 тис.), Київської (4,5 тис.), Львівської (4,0 тис.), Харківської (4,5 тис.), Одеської (4,5 тис.) областей, м. Києва (5,1 тис.). Однак такий кількісний показник не є абсолютно переконливим, оскільки ці регіони — одні з найбільших економічно й соціально розвинених, що відповідно впливає на обсяги фінансування позашкільної освіти. Крім цього, саме у цих регіонах чисельність дітей шкільного віку порівняно з іншими (Волинська, Житомирська, Рівненська, Херсонська області та ін.) значно більша.

З метою системного розвитку цієї освітньої галузі вчені НАПН України спільно з викладачами вищих і педагогами позашкільних навчальних закладів, фахівцями МОН України, інших зацікавлених міністерств і відомств протягом останніх років *реалізували низку ключових цільових та організаційно-педагогічних пріоритетів розвитку позашкільної освіти:*

- розроблено й запроваджено у практику нові підходи до організації навчально-виховної роботи позашкільних навчальних закладів різних профілів і форм власності (особистісно орієнтованого на “ситуацію успіху”, особистісно-діяльнісного, спрямованого на

практичну соціально значущу діяльність, ціннісно-мотиваційного, орієнтованого на формування системи цінностей і мотивацій, соціально-адаптаційного, який сприяє адаптації дитини до соціальних викликів і загроз), що забезпечує ефективність інтелектуального, морально-духовного і фізичного розвитку дитини, виробленню умінь і навичок самовизначення та самореалізації;

- у (83%) позашкільних навчальних закладах запроваджено інноваційну модель цілісного позашкільного освітньо-виховного простору, побудовану на гуманістичній (культурологічній) парадигмі, в якій центром системи визначено дитину з її потребами, мотивами, бажаннями, інтересами, переконаннями, ідеалами, самосвідомістю, і якому надано системність, ціннісно орієнтоване спрямування на самоактуалізацію й самодетермінацію особистості, творчий та соціально активний характер її діяльності;

- розроблено та запроваджено у практику різномірний й багатопрофільний зміст позашкільної освіти: науково-технічного, художньо-естетичного, еколого-натуралістичного, туристсько-краєзнавчого, фізкультурно-спортивного, фізкультурно-оздоровчого, реабілітаційного, військово-патріотичного та інших профілів (понад 250 профілів нових навчальних програм: однопрофільних, комплексних, наскрізних, модульних, пошуково-дослідницьких, програм “вирівнювання” тощо);

- упроваджено у практику сучасні дидактичні та методичні засади реформування позашкільної освіти і виховання учнів на всіх рівнях її реалізації та відповідне навчально-методичне забезпечення: навчальні і навчально-методичні посібники, підручники для вищих навчальних закладів і закладів післядипломної педагогічної освіти, комплекс навчально-дидактичної й методичної літератури.

Однак сьогодні одним із серйозних завдань, що постало перед позашкільною освітою, є практична реалізація стратегічного курсу

української системи освіти на європейську інтеграцію. Її важливими аспектами є:

- відображення в оновленому змісті цієї освітньо-виховної галузі національного та загальноєвропейського соціокультурного і знаннєвого компонентів з урахуванням тенденції розвитку європейського та світового освітнього середовища. З цією метою розроблено навчально-методичні матеріали для взаємодії загальноосвітньої школи, позашкільного й вищого навчального закладу, сім'ї та громадськості у розв'язанні актуальних питань освіти і виховання дитини у вільний від навчання у школі час, реалізовано освітні проекти розвитку позашкільної освіти, розроблено й запроваджено до навчального змісту інтегровані курси для дітей різного віку “Європейські студії”;

- інтегрування європейської тематики до навчального змісту наукового й програмно-методичного забезпечення позашкільної освіти, що, своєю чергою, забезпечило формування у дітей і молоді особистісних та соціальних системних знань, комплексу життєво важливих умінь і навичок для активної життєдіяльності в сучасному європейському співтоваристві, в якому нині культивується відчуття європейської культури, зближення та створення спільного європейського дому як єдиної історико-соціальної, економічної, культурної, екологічної системи;

- розширення навчально-виховної тематики, спрямованої на формування активного життєвого самовизначення зростаючої особистості, її здатностей до побудови власної життєвої траєкторії розвитку й становлення як громадянина і патріота завдяки трансляції основних ідей і цінностей європейського суспільства як необхідного елемента європейської інтеграції;

- розроблення технологій формування у зростаючої особистості ціннісних орієнтацій і вмінь, необхідних для життєдіяльності в

сучасному європейському співтоваристві на основі широкого впровадження нових інтерактивних форм і методів навчання, сучасних інформаційних і комунікаційних технологій;

- актуалізація у навчально-виховному змісті питань формування активної життєвої позиції особистості як громадянина і патріота України в поєднанні з розумінням європейської належності завдяки: залученню позашкільних навчальних закладів до участі в діючих міжнародних освітніх програмах Європейського Союзу та Ради Європи; організації позакласної і позашкільної навчально-виховної роботи з учнями для створення атмосфери, що сприятиме розвитку громадянської позиції, усвідомленню власної причетності до європейських цінностей та європейського громадянства шляхом участі у всеукраїнських і міжнародних навчально-виховних програмах, роботі шкільних клубів, дитячих громадських і молодіжних організацій; розробленні серії ігрових імітаційних проєктів, які забезпечували б формування власного погляду молоді на шляхи майбутньої інтеграції України в Європу.

Проте розвиток позашкільної освіти сьогодні гальмується загостренням об'єктивних і суб'єктивних причин і нерозв'язаних проблем, з-поміж яких:

- недотримання місцевими органами влади й управління освіти Закону України “Про позашкільну освіту” щодо збереження і розширення мережі позашкільних навчальних закладів державної, комунальної та приватної форм власності й, зокрема, підвищення статусу керівників гуртків, секцій, творчих об'єднань до статусу вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Так, упродовж 2010–2016 років лише у кожному 10-му районі сільської місцевості діють позашкільні навчальні заклади або ж їх філії;

- поступове скорочення кількості гуртків і творчих об'єднань, а відтак і дітей, що навчаються у позашкільних навчальних закладах в усіх без винятку регіонах України в середньому від 2,3% до 5,5%. Найбільш

характерними ці процеси є у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Одеській, Рівненській, Хмельницькій, Черкаській і Чернівецькій областях;

- скорочення майже на 35% кількості гуртків і дитячих об'єднань школярів на базі сільських загальноосвітніх навчальних закладів, практичне припинення діяльності таких об'єднань за місцем проживання дітей; вкрай повільне збільшення кількості дитячих об'єднань реабілітаційного, туристсько-краєзнавчого і соціально-педагогічного профілів та чисельності таких творчих об'єднань, як дитячі парки (загалом 107), дитячі стадіони (лише 5), дитячі флотилії моряків і річників (382);

- незадовільне матеріально-технічне забезпечення позашкільної освіти (в середньому по областях від 3,0% до 3,8% від загального освітянського регіонального бюджету, від 1,4% до 2,5% — місцевого рівня й особливо районного та сільського), що суттєво перешкоджає розбудові позашкільних навчальних закладів;

- негативним явищем, характерним для сьогодення, хоча і менш помітним, ніж у минулі роки, є відтік педагогічних працівників чоловічої статі, водночас сьогодні майже 76% педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів становлять саме жінки, близько 17% від загальної кількості працівників – це люди пенсійного віку;

- підготовка майбутніх педагогів у галузі позашкільної освіти і виховання у вищих навчальних закладах здійснюється на недостатньому науково-методичному рівні й практично за повної відсутності годин на педагогічну практику студентів на базі позашкільних навчальних закладів різного профілю, що призведе до значного дефіциту кваліфікованих педагогічних кадрів.

З метою часткового розв'язання проблем із підвищення фахового рівня педагогів позашкільних навчальних закладів у 2015 р. спільними зусиллями працівників Національного еколого-натуралістичного центру

учнівської молоді та науковців НАПН України створено “Науково-дослідний віртуальний інститут позашкільної освіти”. Заклад провадить діяльність за такими напрямками: упровадження науково-методичних розробок інноваційного змісту в галузі позашкільної освіти і виховання; створення середовища дистанційної післядипломної педагогічної освіти, банку програмно-педагогічних засобів для використання комп’ютерної техніки в навчальному процесі; забезпечення участі педагогічних працівників в інтернет-конкурсах, інтернет-конференціях, інтернет-проектах, віртуальних методичних семінарах; координація науково-методичної та інструктивно-методичної роботи учених у сфері позашкільної освіти через створення мережевої комунікації суб’єктів фахового простору.

Реформування освітньо-виховної діяльності позашкільних навчальних закладів передбачає вирішення низки ключових проблем:

- підвищення рівня особистої відповідальності керівників місцевих органів виконавчої влади та освіти всіх рівнів щодо дотримання положень Закону України “Про позашкільну освіту” і, насамперед, збереження та розширення мережі гуртків, секцій, дитячих об’єднань у межах усіх профілів діяльності позашкільних навчальних закладів, передусім районної і міської ланок, без права їх перепрофілювання, перепідпорядкування, злиття, закриття, вилучення земельних ділянок, спортивних і спортивно-оздоровчих приміщень та передавання їх, наявного обладнання і техніки в оренду;

- осучаснення нормативно-правової бази діяльності позашкільних навчальних закладів та приведення їх номенклатури до вимог сьогодення, насамперед міської і районної ланки та тих гуртків, що працюють на базі загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема і в сільській місцевості, завдяки зміцненню навчальної, матеріально-технічної бази шляхом поліпшення ресурсного забезпечення за рахунок збільшення позабюджетних надходжень, раціонального їх використання;

- створення піклувальних і наглядових рад позашкільних навчальних закладів з метою оптимізації їх діяльності, що забезпечить умови рівного доступу до якісної позашкільної освіти та дасть змогу надавати якіснішу позашкільну освіту на безоплатній основі дітям із соціально незахищених верств населення, дітям-інвалідами, дітям-сиротам, позбавленим батьківського піклування, а також дітям із сімей переселенців із зони АТО та тимчасово окупованого Криму;

- розроблення і впровадження нормативних документів щодо оновлення, відповідно до чинного законодавства, фінансово-економічних і правових засад діяльності позашкільних навчальних закладів різних форм власності і підпорядкування, можливості організації гуртків, секцій, клубів, культурно-освітніх, спортивно-оздоровчих дитячих і молодіжних об'єднань, консультативних центрів на платній основі та визначення спектру платних послуг, які можуть надавати позашкільні навчальні заклади;

- розроблення і системне впровадження інноваційних навчальних технологій та ефективних інтерактивних методик управління позашкільним навчальним закладом як інститутом, що вирішує завдання державної політики у сфері освіти і виховання зростаючої особистості у вільний від навчання в загальноосвітньому навчальному закладі час;

- розроблення й впровадження у практику нових підходів до організації і здійснення навчально-виховної роботи позашкільних навчальних закладів різних профілів та підпорядкування, що дасть змогу значно підвищити ефективність інтелектуального, морально-духовного і фізичного розвитку дитини;

- запровадження у позашкільних навчальних закладах інноваційної моделі цілісного позашкільного освітньо-виховного простору, побудованого на гуманістичній (культурологічній) парадигмі, де центром системи визначено дитину з її потребами, мотивами, бажаннями, інтересами, переконаннями, ідеалами, самосвідомістю,

якому має бути надано системність, ціннісно орієнтоване спрямування на самоактуалізацію й самодетермінацію особистості, творчий й соціально активний характер її діяльності;

- забезпечення фінансової підтримки видання у необхідному обсязі і накладі навчально-дидактичної, навчально-методичної літератури, посібників і підручників, періодичних видань із позашкільної освіти, створення на цій основі електронних бібліотек позашкільних навчальних закладів різних форм власності й підпорядкування;

- розроблення цільової програми професійної підготовки й підвищення фахового рівня педагогів позашкільних навчальних закладів для вищих навчальних закладів та системи післядипломної педагогічної освіти;

- забезпечення професійної орієнтації учнівської молоді та професіоналізації профорієнтаційної діяльності педагогів і спеціалістів позашкільних навчальних закладів через підвищення їхньої кваліфікації у закладах післядипломної педагогічної освіти, розгортання у вищих навчальних закладах комплексної підготовки профконсультантів і профорієнтологів для роботи у цих навчальних закладах;

- створення на регіональному рівні належних умов для молодих спеціалістів-працівників позашкільних навчальних закладів, насамперед міської, районної та, що важливо, сільської ланок (державна підтримка молодіжного кредитування, надання пільг щодо забезпечення житлом, оплати комунальних послуг, безоплатного проїзду до місця роботи і додому за рахунок коштів місцевого бюджету тощо);

- оптимізація мережі таборів відпочинку та профільних таборів позашкільних навчальних закладів різних форм власності та підпорядкування, що працюють в літній час, розроблення комплексних навчально-виховних програм гурткової, масової і суспільно корисної роботи, а також програм підготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників дитячих закладів оздоровлення і відпочинку;

- підвищення статусу обдарованих дітей і молоді, державна підтримка педагогічних працівників, які мають позитивні результати роботи з обдарованими дітьми та молоддю; соціально-правове забезпечення обдарованих дітей і молоді необхідними умовами для успішного розвитку, навчання, праці і т. п.;

- розширення співпраці позашкільних навчальних закладів із навчальними закладами, органами управління освіти, міжнародними громадськими організаціями і фондами, зокрема посилення участі у діяльності Європейської асоціації установ неформальної освіти дітей і молоді (EAICY).

Література

1. Біла книга національної освіти України / за заг. ред. В. Г. Кременя ; [Т. Ф. Алексєєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл та ін.]. – Київ : Інформ. системи, 2010. – 342 с.

2. Дошкільна, загальна, середня, позашкільна та професійно-технічна освіта [Електронний ресурс] : інформ. матеріали до підсумкової колегії “Про підсумки розвитку дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійно-технічної освіти у 2013/2014 навчальному році та завдання на 2014/2015 навчальний рік” // Міністерство освіти і науки України : [офіц. сайт]. – Київ, 2013. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/zbirnyk2014>.

3. Інформаційний бюлетень “Позашкільні навчальні заклади МОН України” (станом на 01.01.2015 та 01.01.2016). – К., 2016. – 122 с.

4. Компетентнісний підхід у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу : метод. посіб. / [авт. кол.: В. В. Вербицький, А. Е. Бойко, А. В. Корнієнко та ін. ; за заг. ред. В. В. Мачуського]. – Харків : Друкарня Мадрид, 2015. – 178 с.

5. Кремень В. Г. Василь Кремень: “Завдання — сумістити національні інтереси і європейські стандарти” : з доп. президента НАПН України В. Г. Кременя на Заг. зборах акад. 3 квіт. 2015 р. / Василь Кремень // Освіта. – 2015. – 1-8 квіт. (№16). – С. 2–3.

6. Кремень В. Г. Шлях до сучасної школи /Василь Кремень // Освіта. – 2016. – 25 трав. – 1 черв. (№ 21/22). – С. 2–3.

7. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови),

А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К., 2016. – 224 с.

8. Про позашкільну освіту [Електронний ресурс] : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1841-III : [станом на 2.06.2015 р.] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1841-14/page>.

9. Пустовіт Г. П. Теоретико-прикладна складова інноваційного розвитку системи позашкільної освіти і виховання / Г. П. Пустовіт // Інноватика у вихованні : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – Рівне, 2015. – Вип. 1. – С. 14–24.

10. Пустовіт Г.П. Педагогічна складова дозвілєвої діяльності дитини у позашкільних навчальних закладах: соціокультурні виклики / Г. П. Пустовіт // Інноватика у вихованні : зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко ; ред. кол.: О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. – Рівне : РДГУ, 2016. – Вип. 3. – С. 15–27.

11. Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей : монографія / НАПН України, Ін-т проблем виховання ; [авт. кол.: В. В. Вербицький, Л. М. Бондар, А. Е. Бойко та ін. ; за заг. ред. В. В. Мачуського]. – Харків : Друкарня Мадрид, 2015. – 330 с.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

2.1. Теоретичний аналіз поняття “особистісні цінності”

Дослідженню історії зародження та розвитку теорії цінностей присвячено праці таких науковців, як О. Дробницький, М. Каган, Л. Столович, В. Тугаринов, Н. Чавчавадзе та ін. Визначенню ролі ціннісної свідомості в цілісному просторі культури, місця теорії цінності в сучасній філософії, її теоретичного та практичного значення на сучасному етапі розвитку вітчизняної та світової культури присвятили свої роботи Г. Вижлецов, А. Гулига, М. Каган, І. Нарський, Л. Столович.

Ціннісно-смилова сфера особистості у дослідженнях Г. Андрєєвої, І. Беха, В. Зінченка, В. Москаленко, К. Платонова, Е. Помиткіна, Е. Фромма трактується як вершина структури особистості і вищий рівень її соціальної діяльності. Питання усвідомлення особистістю сутнісного „Я” через власні ціннісні ставлення до себе і до зовнішнього світу розробляли Л. Виготський, Л. Божович, В. Крутецький, О. Леонтьєв, К. Поліванова, С. Рубінштейн. Визначено, що ціннісні ставлення особистості ґрунтуються на гуманістичних принципах і виконують роль регулятора у відносинах між особистістю й оточенням (І. Бех, Ж. Омельченко, Н. Полтавська, О. Столяренко, К. Чорна).

Філософське обґрунтування проблеми цінностей представлено в роботах науковців: С. Анісимов, В. Віндельбанд, А. Здравомислов, І. Кант, Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Перрі, Г. Ріккерт. Сутність духовної діяльності людини є предметом дослідження психологів: В. Зінченка, О. Леонтьєва, П. Симонова, В. Соколова, Ж. Юзвак та ін.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки ґрунтовно досліджено особливості та закономірності процесу формування цінностей дітей та молоді (І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко,

З. Карпенко, О. Олексюк, О. Сухомлинська, Г. Шевченко), світоглядний потенціал духовного оновлення сучасної освіти (І. Андрухів, В. Варенко, М. Євтух, В. Жуковський, І. Климишин, В. Малахов, А. Погрібний, Г. Сагач, М. Швед, М. Чепіль та ін.).

Категорія “цінність” є неоднозначною та багаторівневою. Оскільки в нашому дослідженні не ставиться завдання вивчення всіх аксіологічних концепцій, звернемося лише до деяких з них, положення і висновки яких є актуальними в контексті вивчення порушеної проблеми і вирішення поставлених завдань.

Відтак, ціннісну систему особистості І. Бех трактує як складний регулятор людської життєдіяльності, котрий відображає у своїй структурній організації і змісті особливості об’єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об’єктивних характеристиках [2, с. 15].

Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття “цінність” близьке до поняття “значущість”. Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей стосовно їхніх потреб, інтересів, цілей. Відтак, у філософському енциклопедичному словнику поняття “цінність” визначається як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Зокрема зазначено, що цінності належать до психічний об’єктів – їх джерелом є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення. Цінності, з точки зору Е. Фромма, упорядковують дійсність, вносять у неї осмислені оцінні моменти, співвідносяться не з істиною, а з уявленнями про ідеал, бажане, нормативне. Актуальним у розгляді цього аспекту проблеми є й та особливість, що для підліткового віку характерним є визнання більшості цінностей, властивих культурному оточенню підлітків [7, с. 218].

Проблема значущості цінності у філософській та соціологічній літературі розглядається в двох аспектах. У роботах В. Василенка, О. Дробницького, М. Кагана цінність тлумачиться як позитивна чи негативна

значущість предметів та явищ дійсності для життєдіяльності суб'єкта. Така позиція знайшла своє відображення у філософському словнику під ред. В. Кемерова. Інші автори (В. Тугарінов, А. Гулига, І. Попов, Ю. Гранін, І. Огієнко) вважають, що цінність характеризує лише одну з форм значущості, а саме – позитивну. У цьому аспекті А. Гулига стверджує: "... цінності із знаком мінус не буває" [8, с. 64].

Слід зазначити, що в контексті окресленої проблеми визначення цінності як позитивної значущості предметів та явищ дійсності є більш прийнятливим. У свою чергу, аналіз філософської та психологічної літератури дав змогу виділити різні підходи до класифікації цінностей. Відтак, І. Бех, Д. Леонтьєв, М. Рокич класифікують цінності на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). До термінальних, на думку науковців, належить все те, що є найбільш бажаним та емоційно привабливим для особистості, описує ідеальний стан її буття; термінальні цінності виконують функцію вибору як цілей, так і допустимих способів їх досягнення. Інструментальні цінності – це модус (спосіб) поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою. Функцією інструментальних цінностей учені вважають активізацію критеріїв і стандартів при оцінюванні та виборі лише способу поведінки або дій.

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву, на думку І. Беха, цінності ще поділяють на оперативні та базові. Оперативні цінності, як зазначає академік, виявляються в реальній поведінці, а базові – це цінності високого ступеня узагальнення, котрі рідко безпосередньо стосуються конкретної поведінки. Вони, за твердженням науковця, виступають джерелом оперативних цінностей, але пов'язані з ними значною кількістю опосередкованих ланок, дія яких є складною і недостатньо вивченою [2, с. 15].

Свою чергою, російський філософ В. Тугарінов вирізняє три групи цінностей: матеріальні, соціально-політичні та духовні [18, с. 261]. У контексті дослідження актуальною є класифікація цінностей Дж. Холстеда та

М. Тейлора, які виділяють фундаментальні “ліберальні” цінності свободи, рівності й раціональності (розуму); екологічні цінності; цінності політичної демократії; цінності мистецтва, здоров’я та здорового способу життя; духовні цінності; моральні цінності, що об’єднуються розрізненням добра. У руслі проблематики нашого дослідження варто зупинитися на розгляді останньої групи цінностей.

У філософському енциклопедичному словнику В. Лісовий здійснює поділ цінностей на індивідуальні, колективні та універсальні. Універсальні, або вселюдські цінності, за висновком автора, – це ті, що прийняті різними народами, культурами, націями, цивілізаціями; колективні – це цінності певного суспільства, нації, цивілізації, самобутньої культури [19, с. 707–708].

Згідно з аналізом зазначеного вище, серед загальнолюдських моральних цінностей ми виокремлюємо доброту, чесність, справедливість, любов, красу, мудрість, гідність та ін. З цих позицій, національна культура є формою вираження самобутності світосприйняття, своєрідності моральних ідеалів, традицій, звичаїв, що загалом характеризує матеріальні та духовні цінності кожної нації. Національне, як зазначає В. Федорович, стосується не тільки форми вияву певної духовної цінності, воно також надає унікальності її змістовній стороні, характеризуючи спосіб мислення, народну мораль, етику, естетику та правосвідомість, національну ідеологію, психологію, свідомість та самосвідомість [18, с. 418–420]. Варто зауважити, що працьовитість, щедрість, вічне шукання правди, гостинність, миролюбність, свободолюбивість, доброзичливість, гідність, пісенність і музичність, душевне багатство – це лише деякі якості відомого у цивілізованому світі українського національного характеру. Очевидно, що кожен із пріоритетів ціннісного світобачення українського народу поєднує в собі елементи загальнолюдського і національного.

Проведений теоретичний аналіз дає підстави для висновку, що загальнолюдська та національна культура перебувають у взаємозв’язку та взаємозалежності й разом формують духовні цінності кожної нації,

складником моральної частини яких і є гуманістичні цінності, котрі становлять серцевину моралі, духовності та культури.

Відтак, З. Карпенко виділяє три форми репрезентації цінності: “по-перше, цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість в різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і насамперед особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості [9, с. 42].

У цьому контексті можна зробити висновок, що суспільство на кожному етапі свого розвитку створює специфічний набір і структуру цінностей, які фіксуються у філософській та етичній думці, у творах літератури й мистецтва, моральних та правових законах, системах нагород, заохочень і покарань, у традиціях, громадській думці тощо.

Ці потенційні детермінанти особистісних цінностей сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів на особистісні принципи життєдіяльності завдяки тому, що стають внутрішніми спонуканими (мотивами) поведінки особистості. У цьому контексті актуальною є думка В. Сухомлинського, який стверджував, що “у невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби і товариськості, справжнього братства вільних людей” [17, с. 107].

Шляхом аналізу зазначеного вище нами з’ясовано сутність поняття “особистісні цінності”. Зокрема, враховуючи цілі психології виховання, під індивідуальними цінностями І. Бех розуміє усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення особистості [2, с. 10]. Це поняття учені пов’язують з освоєнням конкретним індивідом суспільних цінностей. Отже, за ними закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об’єктів, подій, явищ тощо. У цій площині зазначається, що взагалі критерії особистісного зростання за багатьма параметрами у смисловому полі

узгоджуються з критеріями морального зростання. Тісне співвідношення смислового поля конструктів “особистісне зростання” та “моральне зростання” дало підстави визначити психологічною основою особистісного зростання підлітка процес становлення його моральної самосвідомості.

Можна стверджувати, що саме системою особистісних цінностей виявляється розвиненість образу “Я”. Неможливо сформувати ту чи іншу моральну спрямованість, якщо вона не “підключається” до формування образу “Я”, і тому кожна з особистісних цінностей можна вважати конкретним одиничним образом “Я”.

Результати теоретичного аналізу застосованих сьогодні підходів, концепцій, напрямів здійснення позашкільної освіти і виховання дають змогу підсумувати, що сформованість ціннісних орієнтирів зростаючої особистості стає особливо важливою психолого-педагогічною проблемою не лише в загальноосвітньому просторі держави, але й у різнорівневому та різнопрофільному просторі дитячого дозвілля. Звідси виникає необхідність дослідження філософсько-культурологічних, соціально-педагогічних і психолого-педагогічних аспектів означеної проблеми цінностей, ціннісних ставлень і ціннісних орієнтирів, впливу навколишнього середовища на всі прояви індивідуальної життєдіяльності в ньому й, відповідно, впливу власне діяльності зростаючої особистості на певні об’єкти простору. Стосовно цього, на думку П. Сауха, дійсною реальністю є не людина, яка впливає на зовнішні об’єкти та системи, і не середовище, що її оточує та визначає буття, а єдність того й іншого. Тобто, йдеться вже не про людиновимірну, а людиноосвітню цілісність, у якій особа постає в усій багатогранності існування і динаміці життя [16, с. 72].

Актуалізуючи проблему цінностей, особливостей їх формування та значущості для подальшої життєдіяльності індивіда в соціумі, Д. Леонт'єв обґрунтував своєрідну ієрархічну модель провідних цінностей, якими керується людина, серед яких вихідними є саме безпосередні цінності етичного порядку (чесність, порядність, доброта, непримиренність до

недоліків). Тоді цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність), на його думку, є вже наслідком навколишнього середовища і домінантних особистостей як на рівні сім'ї, загальноосвітнього навчального закладу, так і на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії у колі однокласників або членів громади. Для наступної ієрархічної сходінки провідних цінностей особистості ученим було визначено цінності професійної самореалізації і самостановлення (відповідальність, життєрадісність, ефективність у справах, тверда воля, ретельність) [10, с. 13–14].

Саме формування цих трьох рівнів детермінує вироблення у суб'єктів взаємодії у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів таких важливих індивідуальних цінностей: незалежність думки і висловлювань, відповідальність за свої вчинки і дії, вміння прислуховуватись і толерантно ставитись до думок інших, змінювати власну позицію і ставлення з метою досягнення позитивних результатів у різноманітних формах діяльності та ін.

Розвиваючи цю думку в контексті внутрішньо духовного зростання особистості, І. Бех обґрунтовує зв'язок уже сформованих цінностей з практичною діяльністю, наголошуючи, що “духовна цінність”, яка набула для людини особистісної ваги, лише тоді стає домінантою її “Я”, коли постійно спонукає до відповідних вчинків. Тоді передумовами формування гуманної, вільної, відповідальної особистості, продовжує він, є саме її духовні цінності, що виконують функцію найвищого критерію поведінки особистості, дають їй змогу орієнтуватися в навколишньому світі. Це слугує підставою для твердження, що людина може бути ціннісним центром і “мірою всіх речей”, якщо вона сповна оволоділа культурно-духовними надбаннями як регуляторами своєї життєдіяльності. Такий рівень оволодіння духовними цінностями визначається як “... цілковите злиття особистості з духовною цінністю... У такій цілісності і криється секрет власне дійової духовної особистості” [4, с. 10].

Ураховуючи зазначене, можемо зробити висновки, що є підґрунтя розглядати цінності як духовно-спонукальні чинники, провідна роль котрих виявляється в об'єднанні окремих особистостей у певні групи (суспільні, творчі тощо) для досягнення спільних цілей. Тоді ціннісні орієнтації і цінності відіграють провідну роль у виробленні особистістю свідомого ставлення до соціальної дійсності та вияву активності в суспільстві, здатності до самореалізації і, в той же час, надають певної як позитивної, так і негативної значущості усім людським вчинкам. Аналіз останнього дає підстави розглядати сутність поняття “цінності індивіда” вже як “особистісні цінності”, що становить результат процесу засвоєння особистістю суспільних цінностей і, на думку І. Д. Беха, є наданням цим цінностям “... незаперечної значущості й особистісного сенсу, ... у певних подіях та явищах” [2, с. 6].

Отже, у такому контексті ціннісні орієнтації розглядаються як особистісно формувальна система індивіда і пов'язані, насамперед, із розвитком його свідомості та самосвідомості, завдяки усвідомленню власного “Я” в системі суспільних і міжособистісних відносин. І, водночас, ціннісні орієнтації та сформовані цінності є найважливішими компонентами структури особистості, оскільки за рівнем їх сформованості можна судити про загальний рівень її розвитку.

Таким чином, можемо узагальнити, що особистісні цінності виконують функцію організації життєдіяльності дітей і учнівської молоді у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу та за його межами у навколишньому (соціоприродному) середовищі. Крім цього, особистісні цінності повністю відображають мету і наміри діяльності зростаючої особистості в найближчому довіллі, і якщо їх внутрішню природу та будову вивести з процесів смислоутворення, складають стрижень цієї особистості. Тобто, цінності, що формуються саме у процесі взаємодії індивіда з навколишнім середовищем, трансформуються в інструменти соціального регулювання її вчинків і дій, і в той же час вони пов'язують інтереси, потреби та світогляд з цими конкретними вчинками і поведінкою.

Відтак, можемо зробити висновок, що сформовані цінності відображають зв'язок свідомості й буття людини зі світом. А відтак, ті чи інші предмети та явища навколишнього світу набувають для зростаючої особистості певної цінності залежно від того, задовольняють вони чи ні її матеріальні або духовні потреби. Отже, без ціннісного підходу до аналізу явищ дійсності неможлива ані діяльність, ані саме життя людини як соціальної істоти. За такого підходу цінністю можуть бути як явища зовнішнього світу (предмети, речі, події, вчинки), так і факти, думки (ідея, образ, мета тощо).

У такому контексті В. Мясіщев розглядає феномен цінності як “дійсно людську мету”, котра, на його переконання, детермінується насамперед ідеями, інтересами, потребами та мотивами особистості. Водночас, він акцентує увагу на тому, що “...ідея стає метою, коли вона як цінність викликає у людини усвідомлення цінності, ... обов'язку, а відданість ідеї і прагнення здійснити її мобілізує всі її внутрішні сили” [11, с. 20–121].

Водночас, аналіз теоретичних основ проблеми та результати вивчення практики діяльності позашкільних навчальних закладів дають змогу підсумувати, що сутність поняття “цінність” варто характеризувати як спосіб реалізації саме внутрішніх сил людини, її інтелектуального, духовного вдосконалення та фізичного розвитку. Окреме місце у цих процесах, на наше переконання, має належати саме формуванню моральних цінностей як основних у взаємодії дитини з навколишнім світом, оскільки саме вони і визначатимуть увесь спектр вчинків, поведінки, дій і діяльності зростаючої особистості. Тоді, на думку Р. Арцишевського, формування ціннісної сфери полягає, насамперед, у її антропологічному призначенні: допомогти людині ствердитися у світі не лише як свідомій, а й високоморальній, емоційно чуйній, розумній істоті, а також сприяти пробудженню у неї творчого, конструктивного осмислення самої себе та навколишнього світу [1, с. 6–11].

На розв'язання цих важливих завдань і має спрямовуватись навчально-виховний зміст, активні форми й інноваційні методи його реалізації у

позашкільних навчальних закладах. Метою діяльності таких закладів повинно стати створення комфортних умов для набуття дітьми та учнівською молоддю системних наукових знань, засвоєння суспільного досвіду, усвідомлення сутності явищ і фактів об'єктивної дійсності, і на цій основі визначення свого місця та значення власних вчинків, поведінки і діяльності у сучасному суспільстві. А головне – усвідомлення сенсу своєї життєдіяльності в ньому. Тоді виховання як складник навчально-виховної діяльності закладів освіти за своєю сутністю постає процесом, спрямованим на допомогу підлітку усвідомити й засвоїти систему цінностей через формування наукового світогляду, вироблення звичок моральної поведінки.

На актуальності розв'язання цієї важливої проблеми наголошує О. Савченко, актуалізуючи необхідність побудови навчально-виховного змісту, у якому мають бути передбачені умови формування найголовніших, на думку вченої, гуманістичних цінностей, що зумовлюють зміну авторитарно-дисциплінарної моделі навчання на особистісно орієнтовану.

Саме у такому контексті нині здійснюється реальний перехід від різноманітної за змістом і якістю позашкільної навчально-виховної роботи до справжньої, науково обґрунтованої і логічно вибудованої на сучасних психолого-педагогічних теоріях, концепціях і підходах – позашкільної освіти підростаючого покоління. Нині за рахунок таких змін у позашкільних навчальних закладах різних рівнів, профілів і форм власності створено умови для ефективного залучення кожної дитини як до індивідуально, так і соціально значущої навчально-пізнавальної, пошукової, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової чи природоохоронної роботи. Саме таким чином спланована навчально-виховна, соціально-адаптаційна та соціалізуюча активність позашкільних навчальних закладів з організації життєдіяльності дітей і учнівської молоді набуває соціально-педагогічно змісту. Тобто, дає змогу педагогізувати дозвілля дітей, залучити їх до організованих форм його проведення у відповідних групах, як то – колектив гуртка, секції, загону, флотилії тощо. При цьому організована у

такий спосіб навчально-виховна робота з дітьми є альтернативою їх неорганізованого дозвілля.

Отже, соціально-педагогічні аспекти діяльності позашкільних навчальних закладів забезпечують, з одного боку, рівні стартові можливості для кожної дитини не лише у навчанні, але й у її вихованні та розвитку, з іншого – реалізацію кожним своїх інтересів, потреб та потенційних можливостей. Тоді ефективний розвиток і формування особистості у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу пов'язується нами з оптимальним конструюванням навчально-виховного змісту, активними формами, методами та засобами його реалізації, які безпосередньо спрямовуються не лише на усвідомлення й засвоєння дитиною системних знань, умінь і навичок їх застосування, але й, що найважливіше, на формування ціннісних орієнтацій і системи цінностей. Зазначене дає змогу схарактеризувати сутність сучасного навчально-виховного змісту у позашкільних навчальних закладах як єдність філософських, культурологічних, світоглядних, психолого-педагогічних парадигм, як екстраполяцію визначених нами вище методологічних засад у його побудові, як проекцію духовної культури суспільства стосовно людини і довілля, а не як розчленування його на природничонаукове і соціогуманітарне знання з виокремленням виховних, навчальних і розвивальних можливостей кожного з них, що характерно для традиційної системи шкільної освіти. У контексті останнього В. Кремень акцентує увагу на тому, що формування особистості в освітній системі вимагає зважання на всі сучасні загальноцивілізаційні трансформації, які відбуваються, насамперед, у царині формування системи ціннісних орієнтацій щодо суспільних відносин. Ці вимоги, на думку науковця, зумовлені “суттєвим розширенням можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини ...” та повсюдним поширенням нових освітніх технологій, що передбачає новий тип взаємозв'язку освіти і суспільства загалом [12, с. 9–10].

Упродовж останнього десятиліття саме впровадження у позашкільних навчальних закладах нового за змістом і за якістю навчально-виховного

змісту, інноваційних освітньо-виховних технологій має на меті створення умов для ефективного формування насамперед ціннісної сфери зростаючої особистості як у соціальній, так і у психологічній та педагогічній площинах. Формування системи цінностей особистості в соціальній площині ґрунтується на засвоєнні нею дійсності через відчуття, емоції, переконання, ідеї, духовні орієнтації й ідеали, притаманні громаді. Тоді комплекс сформованих цінностей становить провідний елемент культури й духовної діяльності індивіда і водночас його ціннісні ставлення до об'єктів та явищ навколишнього світу, характеризує один із найсуттєвіших напрямів практичної взаємодії з ним.

Формування цінностей зростаючої особистості у психологічній площині здійснюється через мотиви, стимули, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, поведінку. Розроблено дієві психологічні механізми їх виховання. Як результат, найпростіший психологічний механізм оцінювання сформованих цінностей виявляється у визначенні індивідом позитивного або негативного для нього значення будь-якого об'єкта чи явища. Отже, можемо зробити висновок, що визначення особистістю збігу чи незбігу пріоритетності її ставлень до речей, явищ, предметів та інших людей із загальноприйнятими в суспільстві детермінує характеристику цих цінностей. Тобто, за умови, якщо дитина надає перевагу тим речам, явищам, предметам, що ідентифікуються як позитивні в суспільстві, їх цінність визнається нею як позитивна. У той же час, за умови, коли перевага надається несхвальним у суспільстві речам, предметам, явищам, її цінності теж матимуть негативний контекст. Підтвердженням цього висновку є думка І. Беґа, що "... цінність включає все, що може оцінити особистість, що для неї є значущим і важливим" [6, с. 6].

Формування цінностей зростаючої особистості як педагогічна проблема сьогодні окреслюється загальною парадигмальною характеристикою розгляду процесу і результату формування цінностей через зміст освіти і виховання. Зокрема, О. Вишневський, аналізуючи дидактичну модель освіти і виховання

особистості у загальноосвітній школі, обґрунтовує положення, що між системою цінностей, стратегією та методами, методиками і відповідними освітньо-виховними технологіями виховання є взаємна залежність, і саме цінності визначають зміст освіти і виховання дітей [6, с. 11–12].

Такий підхід до розв’язання сформульованої нами проблеми був покладений в основу розроблення програми “Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України”, у якій розкрито систему загальнокультурних і національних цінностей, що мають знайти своє обов’язкове відображення у змісті процесів виховання особистості [13].

Сформованість таких цінностей, за нашим переконанням, забезпечує культурне засвоєння дитиною дійсності як у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів, так і за його межами, у власній суспільно корисній, масовій чи природоохоронній роботі. Відтак, можемо констатувати, що саме взаємодія з об’єктами навколишнього світу через емоції, потреби, мотиви та інтереси сприяє входженню особистості у світ культури, цим підсилюючи духовні основи життєдіяльності, надаючи їм певного морального, етичного й духовного спрямування. Отже, “цінності” у педагогічному контексті розуміються нами як складові морально-духовного виховання, загальної культури людини, що визначають її ставлення до суспільства, довкілля, інших людей, самої себе. У цьому ракурсі І. Бех на концептуальному рівні розглядає сутність цінностей через понятійний ряд “цінності – особистісні цінності – смислові утворення (загальні і часткові – особистісний смисл – смислові настановлення) – ставлення”. Продовжуючи далі, він зазначає, що “...виховна тактика щодо рівня розвитку особистісних цінностей має полягати в забезпеченні їх вияву як ставлення у навчально-виховній діяльності закладів освіти і власне вчинках, поведінці і діяльності зростаючої особистості...” [3, с. 14].

Висновок. Формування ціннісних орієнтацій і ціннісної сфери підростаючого покоління у навчально-виховному процесі позашкільних

навчальних закладів є нині однією з найважливіших філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних та соціальних проблем, оскільки її розв'язання забезпечить формування особистості не тільки з високим рівнем інтелектуального розвитку, але й високодуховним, морально зрілим, соціально активним, творчим потенціалом.

Література

1. Арцишевський Р. А. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства / Р. А. Арцишевський // Шлях освіти. – 2008. – № 1. – С. 6–11.
2. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання : наук. метод. зб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 8–6.
5. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексєєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.] ; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя ; НАПН України. – К. : Інформ. системи, 2000. – 342 с. – Бібліогр.: С. 315 – 335.
6. Вишневський О. Природа цінностей виховання / Омелян Іванович Вишневський // Педагогічна думка. – 2006. – № 2. – С. 11–22.
7. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
8. Гулыга А. В. Эстетика в свете аксиологии / А. В. Гулыга. – СПб : Алетейя, 2000. – 447 с.
9. Карпенко З. С. Аксиопсихология личности / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216 с.
10. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 17 с.
11. Мясичев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясичев ; под ред. А. А. Бодалева; вступ. статья А. А. Бодалева. – М. : Изд-во Ин-та практической психологии; – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1995. – 356 с.
12. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз : [монографія] / [В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень та ін.] ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Наукова думка, 2003. – 854 с.
13. Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України : програма. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 80 с.

14. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання в контексті основних напрямів реформування освіти в Україні / Г. П. Пустовіт // Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах. – № 1. – 2011 (37). – Видавець : ХМНУ. – С. 293–296.

15. Савченко О. Я. Розвивальний потенціал змісту освіти у 12-річній школі / О. Я. Савченко // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 2. – С. 26–40.

16. Саух П. Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас (між негативною креативністю ідей і українською вестернізацією). Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси : наук. пр. за матер. Першої Всеукр. наук.-прак. конф. “Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти” / авт. кол.: В. Г. Кремень, О. В. Сухомлинська, І. Д. Бех, В. О. Огнев’юк, В. М. Ткаченко, П. Ю. Саух, Д. І. Дзвінчук, С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – К. : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 152 с.

17. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский // Избранные произведения : в 5 т. – К. : Рад. Школа, 1980. – Т. 3. – С. 5–297.

18. Федорович В. Національні і загальнолюдські духовні цінності – основа формування світогляду молоді України / В. Федорович // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВУЗі : зб. наук. праць. – Рівне : Ліста, 2001. – С. 418–420.

19. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

2.2. Теоретико-прикладні концепти ціннісного складника

навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах

Подальший розвиток демократичного і правового суспільства в державі, зростання темпів трансформації суспільних відносин вимагають пошуку нових підходів до освіти сучасного громадянина, формування його активної громадянської позиції стосовно навколишнього середовища чи окремих його об’єктів на основі усвідомлення й дотримання моральних норм суспільства, сформованої відповідальної поведінки і вчинків. Згідно з цими положеннями, процес модернізації змісту освіти й виховання дітей та учнівської молоді в Україні, зокрема й позашкільної освіти, набуває позитивної динаміки. Означений процес ґрунтується на врахуванні позитивного досвіду минулих років і тих суттєвих змін, що зумовлені сучасними тенденціями суспільного розвитку. А це, у свою чергу, передбачає

якісне оновлення змісту позашкільної освіти відповідно до пріоритетних цілей нинішнього освітнього простору держави, яке полягає в актуалізації положень: цілісного розвитку особистості завдяки забезпеченню зростання її розумового, етичного, естетичного, емоційного, фізичного та соціального потенціалу; підготовки учнів до праці, активної ролі в економічному та громадському житті, до ефективної діяльності в умовах швидких змін технологій та мультикультурного суспільства; розвитку навичок наукового мислення, критичного осмислення дійсності та навичок вирішення проблемних життєвих ситуацій.

Тому модернізація сучасної загальної, а тим більше позашкільної освіти передбачає орієнтацію навчальних закладів на інтелектуально-творчий розвиток особистості, побудову змісту освіти й виховання на принципово нових підходах, чітких “... уявленнях і параметрах результативності освітнього процесу, адже суспільний розвиток дедалі більше потребує людини дослідницько-інноваційного типу” [2, с. 52].

Враховуючи ці тенденції, у змісті Національної доктрини розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Законі України “Про позашкільну освіту” актуалізовано увагу на тому, що провідною метою навчально-виховної діяльності різних навчальних закладів є розвиток творчої та соціальної активності особистості, формування її системи гуманістичних й моральних цінностей, в якій цінність людини визначається провідною.

Водночас актуальним у контексті розгляду проблеми є усвідомлення того, що одне з перших трактувань якості освіти з’явилося у документах ЮНЕСКО, зокрема у доповіді Міжнародної комісії з розвитку освіти “Вчитися жити: Світ освіти сьогодні і завтра”. За визначенням цієї Комісії, основною метою соціального розвитку є викорінення нерівності і становлення демократичного суспільства на засадах справедливості та перегляд якості освіти для забезпечення нової якості суспільства та нової якості демократії”. Крім цього, також акцентувалося на тому, що поліпшення

якості освіти можливо лише за умови пізнання принципів наукового розвитку і загального прогресу у форматі локального соціокультурного контексту навчання.

Саме це положення, на думку В. Кременя, актуалізує нині питання випереджального характеру не лише освіти, а й виховання особистості на тлі занепаду духовних і моральних цінностей, яке водночас, відповідно до традицій українства, має навіть більше значення, ніж освіта. Адже остання сьогодні настільки різновекторна (від ультра націоналістичного, релігійного до квазірадянського напрямку й такого, що культивує ненависть до всього українського), що швидше завдає шкоди, ніж приносить користь. Такий стан пояснюється тим, що виховання в системі освіти залежить не від державної гуманітарної політики, якої немає, й концепції розвитку держави, якої також не існує, а від місцевої влади, котра на власний розсуд керує вихованням і освітою [2].

Сутність навчально-виховного змісту розглядається нами як єдність філософських, культурологічних, світоглядних, психолого-педагогічних парадигм, екстраполяція сучасних методологічних засад у його побудові, проекція духовної культури суспільства стосовно людини і довкілля, а не як розчленування його на природничонаукове і соціогуманітарне знання з виокремленням виховних, навчальних і розвивальних можливостей кожного з них (що характерно для традиційної системи шкільної освіти і виховання). Тоді першим етапом модернізації цієї унікальної освітньо-виховної системи є визначення її головної мети, яка, згідно з нашим трактуванням, полягає, з одного боку: у становленні громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатного виявляти національну гідність, орієнтуватися у своїх обов'язках і правах, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві; становлення життєво компетентної, конкурентноспроможної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, професіонал, носій культури

[4, с. 6–8]; а з іншого боку – у формуванні активного життєвого самовизначення зростаючої особистості, її здатності до побудови власної життєвої траєкторії завдяки трансляції основних ідей та цінностей європейського суспільства як необхідного елемента європейської інтеграції; озброєння педагогів технологією розвитку в дитини ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних для життєдіяльності в сучасному європейському співтоваристві; широкому впровадженню нових інтерактивних форм навчання, інформаційних та комунікаційних технологій. Отже, на думку І. Беха, “...завдання педагога полягають у тому, щоб спрямувати силу групи на формування у кожного її члена суспільно значущих цінностей і самовідповідальності за свої вчинки суспільну поведінку, а також запобігати особистісно деструктивним груповим діям” [4, с. 21].

Схожу за своєю сутністю ідею висловив Р. Мей, який розглядав формування і розвиток людини як процес життєдіяльності вільної, духовно збагаченої й соціально інтегрованої особистості [5].

Аналіз зазначеного вище дає підстави для висновку, що джерелом особистісного зростання дитини у межах позашкільної освіти на всіх етапах її онтогенезу як інтелектуального, духовного, так і фізичного, є активізація її творчого особистісного потенціалу. В його основі лежать природні здатності дитини, що первісно містили в собі тенденції самореалізації чи самоактуалізації, завдяки яким особистість зростає зсередини і зумовлюється становленням власної “Я-концепції”. Актуальною в цьому контексті є думка В. Сухомлинського, котрий стверджував, що “...підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він уміє пильно вдивлятися не тільки в навколишній світ, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі і явища навколо себе, а і свій внутрішній світ, коли сили душі спрямовані на те, щоб зробити самого себе кращим, досконалішим” [3, с. 229]

Враховуючи окреслене твердження і знову ж звертаючись до аналізу психологічних механізмів формування “Я-концепції” дитини у процесі здобуття нею позашкільної освіти, вважаємо актуальною позицію

К. Роджерса. Учений розглядав “Я-концепцію” ядром особистості, в якому сконцентрована здорова і конструктивна тенденція до самореалізації, самоактуалізації й самостановлення, що насправді є провідною і рушійною силою життєдіяльності в соціумі. Саме такий підхід став підґрунтям модернізаційних змін з визначення сутності нової сучасної освітньої парадигми, яка утвердилася в освітньому середовищі держави на всіх рівнях.

У результаті аналізу проблеми нами *встановлено*, що за сучасних умов розвитку позашкільної освіти важливими і необхідними є розроблення та впровадження нових підходів, які сприятимуть підвищенню її якості і забезпеченню доступності. Серед них важлива роль належить аксіологічному підходу. Він передбачає перенесення акцентів з викладання учням конкретної системи знань на озброєння вихованців певними ціннісними домінантами, що мають забезпечити соціальну значущу спрямованість їх життєвої активності.

Аксіологічний підхід дає можливість під час вивчення різноманітних педагогічних явищ і процесів визначати стратегії їх подальшого розвитку з позиції уведення певних ціннісних орієнтирів. Це дозволяє науково обґрунтувати зміст, форми і методи навчання та виховання у позашкільних навчальних закладах.

Теоретичним концептом аксіологічного підходу до освіти й виховання дитини у позашкільних навчальних закладах є створення ефективних умов для усвідомлення нею не лише пізнавальної й оцінної, але й регулятивної функції набутих знань, умінь та навичок. Саме тоді така діяльність, як зазначає І. Бех, набуває особливого значення у психологічній структурі особистості, забезпечуючи цим формування інтересів завдяки розвитку творчої активності свого внутрішнього “Я” з опорою на суспільні ідеї, ідеали, цінності й моральні норми [3, с. 34].

Тобто, за нашим висновком, прагнення перебудувати чи змінити власне “Я” і своє ставлення до життя на позитивно-конструктивне, зробити його зрілим актуалізуються насамперед здібностями дитини відчувати себе

особистістю як у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу, так і загалом при спілкуванні та взаємодії з однолітками, старшими товаришами, вчителями і батьками. Отже, можемо стверджувати, що в розмаїтті динамічних процесів розвитку та становлення особистості провідною постає саме активізація її особистісного потенціалу, пов'язаного зі зміною способів сприйняття власного внутрішнього світу, впливу на нього зовнішніх чинників соціокультурного середовища та безпосередньо виховних впливів учнівсько-педагогічного колективу, батьків та громади. Стосовно цього В. Сухомлинський зазначав, що "...пізнаючи навколишній світ, дитина має пізнати сама себе, прожитися почуттям глибокої поваги до себе. Самоповага – це мати самовиховання. У почутті власної гідності – одне з найсильніших джерел людської честі, доброго імені, здорового самолюбства" [3, с. 286].

У цьому, як стверджує В. Кремень, полягає сутність трансформації авторитарної педагогіки на педагогіку толерантності, в якій шанувалась би особистість кожного учня, а навчання і виховання відбувалися відповідно до природних здібностей і психологічних особливостей кожної дитини. Це потрібно суспільству, адже без гармонійно розвиненої особистості ми не матимемо ані стабільної демократичної ситуації в країні, ані ефективної ринкової економіки, яка потребує активної, дієвої, відповідальної людини [1, с. 6].

Враховуючи специфіку навчально-виховного процесу позашкільних навчальних закладів, вважаємо за доцільне виокремити декілька провідних напрямів соціалізації зростаючої особистості. Серед них нами актуалізовано такі: першим є напрям, сутність якого полягає у розумінні процесу соціалізації вихованця як трансляції сформованих культурних цінностей, норм і правил поведінки та діяльності, що характерні для сучасного розвитку українського суспільства. Отже, якщо провідним завданням соціалізації визначити міжпоколінну трансмісію культури, тобто завдання "передачі у спадок", від покоління до покоління всіх властивих конкретній культурі

особливостей (від способів сповивання до уявлень про сенс людського життя), то соціалізацію можна розуміти як процес входження людини в культуру свого народу, а сам термін замінити поняттям інкультурації.

Другим напрямом, що має безпосередній зв'язок із попереднім напрямом і логічно вплітається в загальну канву процесу соціалізації, є етап засвоєння різних модусів соціального досвіду через залучення вихованців позашкільних навчальних закладів до мотиваційних та когнітивних процесів, наслідком яких є трансформація зовнішніх соціальних впливів на внутрішні переконання. Тобто, йдеться про ефективне засвоєння дітьми та учнівською молоддю суспільно визнаних позитивних моделей поведінки, вчинків і діяльності відповідно до загальновизнаних цим же суспільством ціннісних орієнтирів життєдіяльності індивіда в ньому. Важливим домінуючим фактором, що має безпосередній вплив на кількісні і якісні характеристики зростаючої особистості, є якраз саморегуляція і самодетермінація її потреб і мотивів, інтересів і бажань, що можуть розглядатись як показники особистісної зрілості індивіда.

Третій напрям (на нашу думку, його можна назвати результуючим) характеризує результати адаптації зростаючої особистості до суспільних викликів і загроз. У такому контексті соціалізацію варто розглядати більше як її елемент, тобто як процес адаптації вихованців позашкільних навчальних закладів у соціокультурному середовищі. Слід акцентувати, що на ефективність цих процесів мають вплив різні чинники, які можна згрупувати у три основних блоки: наявність сформованих системних знань, умінь і практичних навичок зростаючої особистості, які дають їй змогу віднайти найбільш ефективні шляхи зміни (удосконалення) своїх ціннісних орієнтацій (освітніх, духовних, життєвих), що відповідно детермінують зміни у структурі й сутності “Я-концепції”; наявність сформованих умінь і практичних навичок, які допомагають вихованцю позашкільного навчального закладу знаходити доцільне співвідношення між уже сформованими ціннісними орієнтаціями й ціннісними ставленнями та

відповідними змінами власної соціальної ролі й місця в учнівсько-педагогічному колективі позашкільних навчальних закладів, у найближчому оточенні однолітків, у відносинах з батьками і громадою, членами якої вони є. Ефективність цих процесів, як підтверджує аналіз педагогічної практики, залежить від інтенсивності усвідомлення і прийняття вихованцями позашкільних навчальних закладів сучасної системи цінностей українського суспільства, котра останніми роками зазнала значних трансформаційних змін. Саме усвідомлення зростаючою особистістю сутності суспільних змін, вибудова на цій основі власних вчинків, поведінки і діяльності відображають один з аспектів соціалізації – момент “входження” в суспільство.

Інший важливий аспект соціалізації полягає у створенні сприятливих умов для активного відтворення дітьми та учнівською молоддю уже засвоєного соціального досвіду.

Своєю чергою, сутність четвертого аспекту соціалізації становить процес визначення, обґрунтування у власній свідомості, а в подальшому конструювання як самостійно, так за сприяння педагогів позашкільного навчального закладу, вчителів загальноосвітніх шкіл, батьків та громади власного життєвого шляху. Важливим етапом цього процесу є відбір, систематизація й аналіз дітьми та учнівською молоддю здобутої ними у процесі навчання в загальноосвітньому і позашкільному навчальних закладах чи у власній життєдіяльності всієї сукупності інформації про навколишній світ. Провідним у цьому є визнання індивідом значущості для нього особисто цієї інформації та усвідомлення її важливості для визначення власних вчинків, поведінки і діяльності. Тобто, йдеться про побудову особистістю у власній свідомості образу соціального світу, який її оточує, та визнання себе його частиною. Цей процес слід розглядати як соціальну ідентифікацію, і чим вона інтенсивніша і насиченіша емоційними переживаннями й соціальними зв'язками, тим швидше відбувається формування громадянина.

Також варто наголосити, що вибір дитиною свого життєвого шляху і слідування ним можливі за умови створення комфортного для неї освітньо-

виховного середовища позашкільних навчальних закладів. Якісними характеристиками такого середовища є добровільність щодо визначення напрямів, ступеня складності, часу на засвоєння навчально-виховного змісту, його відповідність інтересам, бажанням і потребам, ідеям, ідеалам та переконанням особистості, рівня педагогічного супроводу та важливості досягнутих як індивідуальних, так і соціально значущих результатів.

Отже, формування ціннісної сфери підростаючого покоління у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів є нині однією з найважливіших філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних та соціальних проблем, оскільки її розв'язання забезпечить становлення особистості не тільки з високим рівнем інтелектуального розвитку, але і з високодуховним, морально зрілим, соціально активним, творчим потенціалом.

У результаті теоретичного аналізу порушеного питання нами уточнено сутність поняття *“ціннісні орієнтири”* навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах, котрі ми розглядаємо як *актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою визначають зміст і методiku освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах, а отже, і процесу його інноваційного вдосконалення.*

За такого підходу предметом педагогічної взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі позашкільного навчального закладу стає процес не стільки педагогічного керівництва всією сукупністю видів і форм життєдіяльності дитини, скільки педагогічна підтримка у спільному з дитиною визначенні її власних життєвих цілей і можливостей, а також шляхів подолання перешкод, які заважають їй зберегти свою людську гідність, самостійно досягати бажаних успіхів у навчанні, самовихованні.

Водночас, інший важливий процес, який сьогодні є характерним саме для позашкільних навчальних закладів – це індивідуалізація життєвого шляху особистості. Саме індивідуалізація освіти і виховання розглядається нами як система форм, методик і засобів, що сприяють усвідомленню

зростаючою людиною своїх відмінностей від інших, своєї нинішньої слабкості і своєї сили – інтелектуальної, духовної, моральної. Це усвідомлення необхідне для духовного прозріння дитини, для самостійного й успішного просування в диференційованій освіті, вибору сенсу життя й власного життєвого шляху. Йдеться про те, що нині особистісно орієнтований, дитиноцентричний навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах передбачає організацію навчання і виховання як систему особистісно значущих для учня педагогічно створених, контрольованих і керованих ситуацій, сутність яких спрямовується, насамперед, на розв'язання життєвих проблем юної особистості, допомогу щодо визначення її життєвої стратегії власного розвитку, саморозвитку і самостановлення. Відтак, ефективне вирішення цих завдань можливе за умови правильного, коректного, визначення й усвідомлення кожним педагогом позашкільного навчального закладу головної цілі власної педагогічної діяльності.

Сьогодні майже усталеною є сутність головної мети позашкільної освіти, яка, за нашим трактуванням, полягає, з одного боку: у становленні громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатну виявляти національну гідність, орієнтуватися у своїх обов'язках і правах, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві. І, в той же час, у формуванні активного життєвого самовизначення сучасної молоді людини, її здатності до побудови власної життєвої траєкторії за рахунок трансляції основних ідей та цінностей європейського суспільства як необхідного елемента європейської інтеграції; озброєння педагогів технологією розвитку в особистості ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних для життєдіяльності в сучасному європейському співтоваристві.

На перший погляд, така ціль практично є спільною для всіх ланок освіти і виховання, водночас досягнення цієї цілі в умовах позашкільного навчальних закладів визначається нами, насамперед, критерієм ефективності

їх навчально-виховної діяльності. За нашим висновком, досягти такої мети можливо лише за умови досягнення конкретних цілей освіти і виховання у їх логічній єдності і взаємозв'язку. Такі конкретні цілі нами розглядаються як “педагогічні”, оскільки вони за своєю сутністю мають наперед заплановані результати навчання, виховання і розвитку, тому постійно присутні у навчально-виховному процесі як **орієнтир** і стимул діяльності.

Таким чином, визначення сутності цілей навчання, виховання і розвитку дитини у позашкільному навчальному закладів передбачає дотримання таких загальнодидактичних положень:

- основою у визначенні головної мети є, насамперед, соціальне замовлення суспільства, яке екстраполюється в особистісні замовлення батьків на здобуття їх дітьми позашкільної освіти залежно від їхніх інтересів, освітніх потреб і бажань;

- у визначенні конкретних цілей (освітніх, виховних, розвивальних) мають обов'язково враховуватись індивідуальні можливості учнів, час досягнення головної мети;

- конкретні цілі, наприклад освітні, мають співвідноситися з виховними і розвивальними, що в сукупності забезпечує логічну єдність навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу з формування всебічно розвиненої особистості;

- однакові конкретні цілі (освітні, виховні, розвивальні) можуть ставитись до окремої чи кількох частин навчального змісту, чи навіть до окремих тем навчального матеріалу;

- конкретні цілі (освітні, виховні, розвивальні) мають обов'язково бути логічно пов'язані з попередніми і водночас становити основу майбутніх;

- конкретні цілі (освітні, виховні, розвивальні) можуть ставитись перед учнями лише після досягнення ними попередніх;

- конкретні цілі (освітні, виховні, розвивальні) можуть вважатися досягнутими лише за умови, якщо є реальні результати навчально-виховної роботи з дітьми, що підтверджуються їхніми досягненнями;

- конкретні цілі (освітні, виховні, розвивальні) не можуть вважатися досягнутими, якщо хоча б за однією з них здобути результати навчально-виховної роботи з дітьми не отримали позитивної динаміки.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що в сукупності окремих цілей навчання, виховання і розвитку складають головну ціль навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу залежно від певного етапу її досягнення. Однак, таке просте формулювання не завжди на практиці є простим у реалізації. Основна причина в тому, що загалом мета досить динамічна категорія, на визначення сутності якої чинять вплив численні організаційно-педагогічні, психолого-педагогічні, соціальні, культурологічні фактори, а також сама дитина з її особистісними інтересами, бажаннями, потребами, ідеалами, ідеями та вже сформованими цінностями. Все ж характерною ознакою будь-якої цілі освіти і виховання дитини у позашкільному навчальному закладі є наявність трьох основних компонентів, а саме: освітні цілі – сутність яких полягає, насамперед, у формуванні наукового світогляду особистості, котрий ґрунтується на системі здобутих знань, сформованих інтелектуальних умінь і практичних навичок із застосування цих знань у практичній діяльності для задоволення власних освітніх потреб; виховні цілі, які логічно пов'язані з освітніми, сутність останніх полягає у формуванні системи ціннісних орієнтирів та системи цінностей особистості стосовно соціоприродного середовища, моральних норм поведінки і діяльності в ньому, що є відзеркаленням моральних засад суспільства; розвивальні цілі – досягнення яких забезпечує розвиток мислення, творчих здібностей, рухової і сенсорної систем.

Отже, можемо констатувати, що головною метою освіти і виховання у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу є освіта, виховання і розвиток дитини. Традиційно вважається, що останні дві цілі залежать від рівня і широти реалізації на практиці

першої з них, оскільки чим вищий інтелектуальний рівень розвитку особистості, тим вищим має бути її духовний розвиток. Однак, така пряма залежність у визначенні пріоритетності однієї з цілей формування громадянина і патріота не є до кінця правильною. Адже процеси освіти і виховання та розвитку дитини, особливо у позашкільних навчальних закладах, не можуть розглядатись з позицій прямолінійності, незаперечної прерогативи однієї і применшення ролі іншої. Вони переважно логічно, досить тісно, взаємопов'язані між собою і на певному етапі навчання та виховання особистості кожна з них набуває пріоритетності порівняно з іншими, водночас не відкидаючи їх, а поєднуючись з ними, спрямовується на досягнення головної цілі.

Таке триєдине поєднання цілей у головній меті навчання і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, пов'язано, насамперед, з нормативним й організаційно-педагогічним та психолого-педагогічним конструюванням навчально-виховного процесу. Тобто, з відповідністю функціональній моделі цих процесів (характерній лише для певного позашкільного навчального закладу), яка більше або менше наближається до ідеальної, а отже має повністю відповідати вимогам суспільства щодо освіти і виховання підростаючого покоління, і такої, яка конче необхідна суспільству на певному етапі його розвитку.

Відтак, головної мети, складниками якої є узагальнені освітні, виховні і розвивальні цілі навчання та виховання особистості (зокрема кожна з них на різних етапах навчально-виховного процесу складається з більш деталізованих конкретних цілей: освітніх, виховних, розвивальних) можливо досягти за умови їх логічної єдності і тісного взаємозв'язку з попередніми і запроектованими наступними.

Отже, взаємозв'язок головної мети (її складників – узагальнених освітніх, виховних і розвивальних цілей) і конкретних цілей у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів закладає основи системності набуття знань, інтелектуальних умінь і

навичок, формування ціннісної сфери особистості та її фізичного зростання. Тоді як проста сукупність, навіть реалізованих конкретних цілей, без їх логічної єдності і наступності не в змозі забезпечити досягнення узагальнених цілей, тим паче головної мети освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. З огляду на зазначене вище, взаємозв'язок узагальнених і конкретних цілей, з одного боку, характеризує цілісність навчально-виховного процесу, з іншого – забезпечує його найвищу ефективність.

Досягнення такої єдності можливе лише за умови, якщо знання про довкілля (природне і соціальне) стануть основою відповідних переконань, ціннісних орієнтацій та доцільної, з точки зору моральних принципів суспільства, поведінки і діяльності особистості. Відтак, у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу досягнення такої мети забезпечується єдністю:

- освіти, виховання і розвитку в діяльності педагога (спеціаліста) позашкільного навчального закладу;

- освіти, виховання і розвитку у навчально-пізнавальній, пошуковій, дослідницькій і конструкторській діяльності та конкретній суспільно корисній роботі учнів тощо;

- навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи і позашкільного навчального закладу, що здійснюється через інтеграцію і диференціацію змісту навчальних предметів загальноосвітньої школи та розроблення відповідних навчальних програм, посібників й інструктивно-методичних матеріалів для позашкільних навчальних закладів;

- освіти і виховання, що провадяться позашкільним навчальним закладом, загальноосвітньою школою, батьками, громадськими організаціями, засобами масової інформації.

Наступним є врахування обсягу і часу запланованого на реалізацію навчально-виховного змісту, можливостей навчального закладу та відповідно

географічних меж здійснення учнями навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової чи природоохоронної роботи тощо. Важливим положенням є те, що кількість конкретних цілей на кожному з етапів навчання, під час вивчення певної теми чи розділу навчальної програми, виконання практичних робіт у довкіллі (спрямованих на досягнення головної мети) може змінюватись. Тобто цей процес є досить динамічним, а складність його полягає в тому, що наприклад, побудова дитиною алгоритму власної поведінки і діяльності у соціоприродному середовищі викликана, насамперед, її колом потреб, інтересів і бажань, однак базується на певній системі здобутих знань, набутих інтелектуальних умінь і навичок та ціннісних орієнтирів. Наявність цих знань, інтелектуальних умінь і ціннісних орієнтирів створює передумови для вирішення проблем, які заважають дитині реалізувати свої потреби, що в свою чергу, детермінує необхідність їй застосовувати здобуті знання, інтелектуальні уміння і навички у практичній діяльності вже більше самостійно, або ж переважно за допомоги педагога.

Встановлено, що на сучасному етапі розвитку нашої держави виховання **патріотизму** у дітей та учнівської молоді є одним із основних ціннісних орієнтирів у позашкільній освіті на сучасному етапі. Тому саме на патріотизмі як цінності ми сконцентрували свої зусилля.

Література

1. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти : Стратегія. Реалізація. Результати / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 447 с.
2. Кремень В.Г. Феномен інновації: освіта, суспільство, культура: Монографія /За ред. В.Г.Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 472 с.
3. Мей Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мей / пер. с англ. – М. : Класс, 1994. – 144 с.
4. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні /Освіта України. – 2004. – № 94. – С.6 – 10.
5. Rodgers C.R. Person to person / C.R. Rodgers, B. Stevens // The problem of being human. – N.Y. : Simon and Schuster. – 1967. – V. 5. – P. 341– 384.

2.3. Дослідження виховання патріотизму у дітей та учнівської молоді – як основного ціннісного орієнтиру позашкільної освіти

Українське суспільство налічує понад двохсот різних національностей, кожна з яких має свою етнічну самосвідомість. Проте це не заперечує їхньої готовності служити інтересам країни, в якій вони проживають – Україні. На більш високому рівні етнічна самосвідомість переростає в національну самосвідомість. Остання передбачає ідентифікацію особистості, незалежно від її етнічного походження, з усім народом України, політично об'єднаного єдиним інститутом громадянства, територією, економікою, історичною долею та перспективами майбутнього. Свідомі патріоти України – це і українці, і росіяни, і євреї, і татари, і молдавани, й інші народності, які живуть на території однієї держави, що утворилась внаслідок політичної інтеграції етнічних спільнот, котрі збагачують її своєю культурою і сприяють її розквіту.

Слід зауважити, що процес розвитку незалежної, суверенної й демократичної Української держави тісно пов'язаний із формуванням української політичної нації, становленням громадянського суспільства, передбачає значну трансформацію світоглядних орієнтацій і самосвідомості народу в поліетнічній, багатоконфесійній, соціально розрізненій країні, якою нині є Україна, з різним історичним минулим її регіонів, не остаточно вирішеною мовною проблемою. Необхідно знайти таку систему цінностей, яку б поділяли більшість членів суспільства і яка б фактично наповнила зміст сучасного українського патріотизму.

Об'єднати представників суспільних груп у єдиний цілісний організм – українську політичну націю, здатен громадянський патріотизм, в основі якого повинні бути цінності громадянського змісту – права і свободи громадян, рівноправність, узгодженість стратегічних напрямів і цілей розвитку держави та суспільства, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними суспільними групами. До системи цінностей громадянського виховання входять: гордість за свою Батьківщину,

лояльність до української держави, повага до її символів, атрибутів, мови, шанобливе ставлення до української нації та її історичного минулого та ін.

Результати науково-дослідної роботи Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова свідчать, що нині у свідомості жителів усіх регіонів переважає розуміння патріотизму, яке має громадянський зміст і охоплює такі якості, як праця на благо України, готовність боротися за територіальну незалежність своєї країни, прагнення до рівності всіх національностей, знання історії та культури України і бажання виховувати в дітях любов до неї.

Визначальною характеристикою національного патріотизму є його гуманістична моральність, яка об'єктивно притаманна громадянському суспільству, оскільки виходить за рамки вказівної і заборонної систем та піднімається на більш високий рівень ціннісно-світоглядної орієнтації. Цей рівень передбачає чуйність, милосердя, доброту, увагу, совісність, справедливість, працелюбність, толерантність, чесність, гідність, любов і шану своїх батьків, свого роду.

Патріот – це той, хто гуманно ставиться до інших народів, виявляє повагу до інтересів, прав, самобутності людей інших національностей, надає їм підтримку у боротьбі за свободу та незалежність, є терпимим, толерантним, готовий і вміє йти на компроміс з різними етнічними, релігійними групами заради миру у своїй державі та у світі.

Свідомий патріотизм несумісний з шовінізмом, расизмом, які проявляються у неповазі й ненависті до інших народів і націй, їх культури та прав. Сепаратизм – недопустимі дії, які є чужі українському патріоту, бо він має дбати про єдність України. Недооцінка патріотизму як найважливішої складової суспільної та індивідуальної свідомості призводить до послаблення соціально-економічних, духовних і культурних основ розвитку суспільства та держави [1, с. 2].

Основними рисами патріотизму є активність і дієвість. Патріотизм виступає творчим актом духовного самовизначення особи. Це свідомо громадянська позиція, особлива спрямованість самореалізації і соціальної поведінки громадянина. Критерії патріотизму: любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті.

У випадку загрози національній безпеці патріотизм виявляється як готовність служити Україні, стати на її захист, визнання пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими. Таке розуміння є базовим для усвідомлення сутності цього феномену в умовах розбудови правової держави та становлення ринкової економіки [1, с. 8].

Визначальною рисою українського патріотизму має бути його дієвість. Саме вона спроможна перетворювати почуття на конкретні справи і вчинки для користі Батьківщини і держави.

Адже патріот – це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені проблеми, розуміє соціально-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не носить зі своїми егоїстичними претензіями, не збирається тікати туди, де краще, а готовий долати перешкоди, пов'язати свою долю з долею Вітчизни. Патріот – це той, хто в сьогоденних умовах неправового поля сприяє розбудові демократичної соціальної держави правовими методами. Він не отожднює Україну, державу з владою, а усвідомлює, що влада має бути лише механізмом, засобом здійснення волі народу [1, с. 9].

За визначенням академіка І. Беха, **патріотизм** розглядається як *особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе* [2].

У процесі дослідження визначено **компоненти патріотизму як цінності**: когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільної спонуки (рефлексивний), практично-діяльнісний (табл. 2.1).

Критерієм **когнітивного компоненту** є *сукупність знань, що презентують патріотизм*. Він детермінується через такі показники:

- знання змісту та складників понять “патріотизм”, “держава”, “народ”;
- усвідомлення Батьківщини (великої і малої) як безумовної цінності;
- знання рідної мови, історії національної спільноти, народних звичаїв, традицій, обрядів, мистецтва.

Критерій **емоційно-ціннісного компоненту** – *емоційно-ціннісне сприйняття Батьківщини, держави, народу, культури і себе самого*; визначається через такі показники:

- любов і повага до держави, державних символів;
- ціннісне ставлення до себе як представника своєї держави, почуття власної гідності;
- відчуття належності до української нації.

Критерієм компоненту **довільної спонуки** (рефлексивний) визначено *сформованість уваги вихованця до самого себе*; має такі показники:

- схильність до самоосвітництва;
- цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, стійкість;
- вольові якості для реалізації патріотичних переконань.

Критерієм **практично-діялісного компоненту** є *діялісна відданість Батьківщині*. Його визначають через такі показники:

- участь у суспільно-громадській діяльності, волонтерському русі;
- повага до культурних цінностей нації та сприяння їх відродженню;
- толерантне ставлення до інших культур та їх представників.

Таблиця 2.1

Компоненти, критерії і показники сформованості патріотизму у вихованців позашкільних навчальних закладів

Компоненти	Критерії	Показники	Діагностичні методики
<i>Когнітивний компонент</i>	Сукупність знань, що презентують патріотизм	1) знання змісту та складників понять “патріотизм”, “державна”, “народ”; 2) усвідомлення Батьківщини (великої і малої) як безумовної цінності; 3) знання рідної мови, історії національної спільноти, народних звичаїв, традицій, обрядів, мистецтва	Анкета 4: методика “Соціальні та особистісні цінності” (питання 1, 3) Анкета 3 Анкети 1-2
<i>Емоційно-ціннісний компонент</i>	Емоційно-ціннісне сприйняття Батьківщини, держави, народу, культури і себе самого	1) любов і повага до держави, державних символів; 2) ціннісне ставлення до себе як представника своєї держави, почуття власної гідності; 3) відчуття належності до української нації	Анкета 8: знання основних моральних категорій, анкета 4: методика “Соціальні та особистісні цінності” (пит. 2, 4, 5)
<i>Компонент довільної спонуки</i>	Сформована увага вихованця до самого себе	1) схильність до самоосагнення; 2) цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, стійкість; 3) вольові якості для реалізації патріотичних переконань	Анкета 10 Анкета 11 (пит. 1-10)
<i>Практично-діяльнісний</i>	Діяльнісна відданість Батьківщині	1) участь у суспільно-громадській діяльності, волонтерському русі; 2) повага до культурних цінностей нації та сприяння їх відродженню; 3) вияв толерантного ставлення до інших культур та їх представників	Анкета 4: „Соціальні та особистісні цінності” (питання 8-9), анкета 11 (пит. 11, 12) Анкета 3 (пит. 4, 10, 11) Анкета 5: тест міжособистісної толерантності

Визначено рівні сформованості ключового поняття (високий, середній, низький) відповідно до напрямку позашкільної освіти.

Високий рівень: розуміння патріотизму як особливого, тобто безумовного і високосмислового почуття-цінності, що характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе. Розуміння того, що держава володіє найважливішими принципами, властивостями, які виділяють її серед інших політичних інститутів; знання функцій держави. Вихованці цього рівня мають глибокі знання історії і культури своєї нації, етносу, завжди готові до спілкування, дружби, добрих взаємин із представниками інших націй при збереженні власної ідентичності; їм притаманне почуття національної гордості за належність до українського народу; вони беруть активну участь у масових заходах, присвячених відродженню культурних цінностей держави, дотримуються народних традицій, звичаїв, обрядів у повсякденному житті. Спостерігається наявність вольових якостей для реалізації патріотичних переконань (цілеспрямована(ий), рішуча(ий), наполеглива(ий)).

Середній рівень: розуміння патріотизму як готовності діяти в інтересах Вітчизни та стати на її захист у разі необхідності. Неповне розуміння поняття держави, яке здебільшого обмежується уявленням, що держава – це особлива форма організації суспільства з визначеною територією, економікою, політичною владою. Такий учень має поверхневі знання історії і культури своєї нації, етносу; вивчає цінності культури за необхідністю, переважно тільки на заняттях, не активний під час масових заходів; ідентифікує себе з українським народом, але відчуває національну меншовартісність, неповноцінність; йому притаманна обережність і недовіра у ставленні до представників інших етносів, для прийняття будь-яких рішень потребує поради і підтримки інших людей.

Низький рівень: розуміння патріотизму як почуття, змістом якого є любов до Батьківщини. Дуже вузьке розуміння поняття держави, обмежене уявленням, що держава – це територія з чіткими кордонами та населенням

певної національності. Знання національної історії і культури поверхневі або зовсім відсутні; діти не виявляють зацікавленості щодо них. Вихованці не вбачають сенсу у відродженні культурних цінностей, завжди відмовляються від участі у масових заходах, що спрямовані на вивчення народних традицій та обрядів; у них відсутнє почуття національної гідності, розвинене почуття національної меншовартості; їм властиве штучне ізолювання себе від спілкування з представниками інших націй, у стосунках з якими часто виявляють неповагу. Відсутні вольові якості для реалізації патріотичних переконань, готовність діяти в інтересах Вітчизни та стати на її захист у разі потреби.

Показники кожного рівня визначалися за допомогою *діагностичного інструментарію*: методики М. Рокича (перелік термінальних цінностей), модифікованої методики М. Лапіна, анкети “Соціальні та особистісні цінності вихованців ПНЗ” (для старших підлітків, старшокласників); методики оцінювання рівня сформованості етнічної цінності у вихованців (на основі методик А. Березіна, Р. Берези, В. Борисова, П. Щербаня), анкети “Естетичні цінності учнів” (*Додаток А*).

При дослідженні стану проблеми у практиці було проведено відповідне опитування. У результаті встановлено, що нині загальна сформованість патріотизму як цінності у вихованців позашкільних навчальних закладів, що входили в коло генеральної сукупності, задовільний, оскільки 43,3% опитаних за розробленою нами методикою виявили середній рівень заданої якості, лише 30,4% – високий, а 26,3% – низький рівень, що пояснюється недосконалістю використовуваної нині системи і методів виховання.

Тому, з метою виховання патріотизму як провідної цінності, нами було розроблено наскрізну програму “*Виховуємо патріота*” для позашкільної освіти, що може реалізуватися в усіх гуртках позашкільних навчальних закладів та охопити вихованців будь-якого віку.

Також, для формування цінності патріотизму у вихованців гуртків декоративно-ужиткового мистецтва було розроблено ряд нових оригінальних

навчальних програм для позашкільних навчальних закладів: **“Витинанка”**; **“Народні ремесла України”**; **“Плетіння та аплікація соломкою”**; **“Кераміка”**. Їх зміст спрямований на формування патріотизму, інтересу до народної творчості, традицій і звичаїв рідного краю, етнічних цінностей у вихованців позашкільних навчальних закладів. Для гуртків соціально-реабілітаційного напрямку створено навчальну програму **“Учнівське самоврядування”**; художньо-естетичного напрямку – програму для підлітків **“Навчання гри на фортепіано. Перший рік навчання”**, програму професійного розвитку для педагогів **“Формування ціннісних орієнтацій засобами мистецтва у позашкільних навчальних закладах”**.

З метою формування цінності патріотизму у вихованців гуртків позашкільних навчальних закладів розроблено навчальну програму для позашкільної освіти **“Країнознавство: Україна (англійською мовою)”**, що органічно поєднує природознавчий аспект знань про Україну із суспільствознавчим та розглядає ці знання на культурологічному рівні: географічне положення України; неповторність українського довкілля, яке має визначальний вплив на формування духовного світу українця; традиції українського національного господарювання, житлобудування, харчування; особливості національного здорового способу життя; рідна мова та ставлення до неї; українські народні та державні свята; своєрідність української родини; історія українського державотворення; народна і державна символіка України; історична пам’ять народу та його світочі; основні моральні засади українського народу, які визначають поведінку людини в суспільстві; міжнародна діяльність українства і його роль в історії тощо. *Мета програми:* виховання патріотичних цінностей і активної громадянської позиції, формування емоційно-ціннісного ставлення особистості до Батьківщини як рівноправного партнера інших європейських країн.

Для роботи у гуртках було виокремлено такі форми і методи роботи: **тренінг**, що сприяє ефективному вирішенню завдань, які пов’язані з розвитком навичок спілкування, самоконтролю, самопізнання тощо; **дискусії**,

виховний вплив котрих обумовлюється тим, що кожен з учасників може висловити й відстояти свою позицію; *бесіди*, що активізують педагогічний процес, стимулюють до мислення, аналізу, переосмислення, допомагають структурувати вже отриману інформацію; *вікторини*, які передбачають моделювання умов змагання, що сприяло прояву особистісних якостей підлітків, як-от чесність, рішучість, взаємодопомога, здатність діяти швидко та результативно, уміння грати в команді, здатність змагатися; *рольові ігри*, котрі дають можливість набути та розширити власний життєвий досвід, зокрема шляхом участі у несподіваних ситуаціях та перебуваючи у незвичних для себе ролях.

Також з метою виховання патріотизму співробітниками лабораторії розроблено і впроваджено низку масових заходів на теми: *“Юнацтво, сповнене надії”* (мета: поглибити знання учнів про історичне минуле нашої держави; формувати національну свідомість школярів; виховувати патріотів, повагу до синів-героїв держави; розвивати пізнавальні інтереси; виховувати любов до рідного краю, його історичного минулого і сучасності), *“Подорожуємо Україною”* (мета: закріпити знання дітей про державні символи України, свята нашої держави, народні звичаї, про людей, які відіграли значну роль в історії країни, рідної землі; розвивати почуття національної самосвідомості, гордості за свій народ; навички, набуті на заняттях гуртків: артистизм, виразність читання віршів, навички чистого інтонування пісень; виховувати любов до Батьківщини, рідної землі, повагу до її історії та культурних традицій; толерантність, доброзичливість у ставленні до оточуючих), *“Державний прапор України – святиня нашого народу”* (мета: розширити й поглибити знання учнів про державні символи України, особливо прапор України, культурну спадщину рідного краю; виховувати почуття патріотизму, повагу до державних символів України; формувати навички поведінки під час урочистих подій), *“Мамина пісня”* (мета: збагатити знання учнів про українську пісню – духовну основу життя народу; виховувати глибокі почуття любові до маминої пісні, рідного краю,

батьків, свого народу; допомогти учням зрозуміти, що без народної пісні, рідного слова немає людини; сприяти розвитку творчих здібностей дітей, бажання примножувати родинні традиції, берегти свою національну культуру), **“Козацькі забави”** до свята Покрови (мета: розвивати фізичні вміння та навички; зміцнювати здоров'я; виховувати почуття дружби, колективізму, взаємовиручки, любові до спорту, до змагань).

Нами здійснювалося **експертне оцінювання** змісту розроблених навчальних програм з виховання патріотизму в позашкільних навчальних закладах. Розкриємо більш докладно сутність цього методу. У науковій літературі описано декілька шляхів одержання експертних оцінок. Для проведення експертного оцінювання змісту ми орієнтувалися на послідовність, запропоновану Б. Гершунським [3] і частково А. Киверялгом [4]. У загальному вигляді алгоритм дослідження зводиться до таких етапів.

I. Підготовчий етап:

1.1. Розроблення документації з експертного оцінювання (зміст анкет, опитувальників, об'єкти оцінювання).

1.2. Визначення форм експертизи (індивідуальна, колективна, очна, заочна).

1.3. Добір експертів за кількістю і рівнем компетентності.

II. Проведення експертного опитування.

2.1. Анкетування й інтерв'ювання експертів.

2.2. Колективне обговорення змісту за розробленим сценарієм.

2.3. Систематизація отриманих відповідей і виступів.

III. Обробка даних експертних оцінок.

3.1. Виявлення рівнів компетентності експертів.

3.2. Розроблення оцінних шкал і меж узгодженості думок експертів.

3.3. Усереднення експертних оцінок.

3.4. Визначення похибок отриманих результатів.

3.5. Визначення шляхів і форм використання результатів експертних оцінок.

Не менш важливим є анкетування педагогів. З метою виявлення особливостей впливу створених навчальних програм для позашкільної освіти на виховання патріотизму в учнів ми розробили відповідні анкети. Для проведення масового експерименту з апробації методичних розробок ми уклали форми звітності, адресовані педагогам позашкільних навчальних закладів, у яких апробувалися експериментальні навчальні програми.

Відповідаючи на запитання анкети, заповнюючи її, вчителі позашкільних навчальних закладів виступали у ролі експертів. З огляду на різний рівень підготовки педагогів, ми розділили їх на групи: експерти з вищою освітою і стажем роботи понад п'ять років, експерти з вищою освітою і стажем роботи менше п'яти років. Так, відповідно до експертної оцінки вихователів, які брали участь в експерименті, розроблені програми були позитивно оцінені щодо підготовки і проведення занять з учнями (84% порівняно з негативною оцінкою 16%). Педагоги стверджували, що при роботі за експериментальними навчальними програмами можливо успішно виховувати патріотизм як цінність, виконуючи всі її пункти – 20%, за умови виконання більшості пунктів – 56%, інші 8% відсотків оцінили негативно і 34% не відповіли на це запитання.

У процесі експертного оцінювання педагоги позашкільних навчальних закладів подавали інформацію про стан засвоєння змісту тем, про те, які теми варто скоротити за обсягом, а які розширити, на які збільшити або зменшити кількість навчальних годин.

Експериментальну роботу ми виконували, використовуючи методику Б. Гершунського, який за допомогою експертного оцінювання пропонує прогнозувати зміст [3] із застосуванням формули:

$$K = \frac{\sum_{j=1}^6 x_{ji}}{\sum_{j=1}^6 x_{j\max}} \quad \text{форм. (2.1),}$$

де K – показник загальної компетентності експерта, X_{ji} – оцінка, відзначена j -м експертом за j -м пунктом анкети $X_{j\max}$ – максимальна оцінка за j -м пунктом

анкети. Визначивши K кожного окремого експерта, ми розділили їх на дві групи з репрезентативністю $K=0,89$ і $K=0,77$. Показник репрезентативності групи визначається за формулою:

$$K_{ep.} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n K_i \quad \text{форм. (2.2),}$$

де n – число експертів, що входять у групу.

Група вважається репрезентативною при $K_{гр}=0,67$, тобто враховувалися експертні оцінки обох груп.

Як видно з таблиці 2.2, усі без винятку оцінки експертів вище середнього значення. Порівнюючи експертні оцінки керівників гуртків і методистів позашкільних навчальних закладів, ми відмічаємо однаково позитивно оцінений зміст навчальних програм.

Таблиця 2.2

**Результати експертного оцінювання змісту навчальних програм
для позашкільної освіти з виховання патріотизму в учнів**

№ з/п	Характеристики експертної оцінки	Середнє значення оцінки		
		Позитивна відповідь (доцільність, достатність, відсутність труднощів, значущість)	Середнє значення (незначні труднощі, не повна достатність)	Негативна відповідь
1	Доцільність використання розробленої програми	59	3	-
2	Передбачення програмою можливості формування сукупності знань, що презентують патріотизм	41	16	5
3	Передбачення програмою емоційно-ціннісного сприйняття Батьківщини, держави, народу, культури і своєї особистості	53	9	-
4	Передбачення програмою формування уваги вихованця до самого себе	61	1	-
5	Передбачення програмою можливості формування діяльнісної відданості Батьківщині	62	-	-
6	Якою мірою взято до уваги вікові особливості учнів	60	2	-

Аналіз результатів проведеного експерименту засвідчив, що рівень сформованості когнітивного компоненту цінності патріотизму у вихованців позашкільних навчальних переважно середній. Відтак, в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,6% вищий високий рівень, на 2,5% вищий середній, на 1,9% менший низький рівень. За емоційно-ціннісним компонентом рівень сформованості означеної якості в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,3% вищий (високий рівень), на 0,3% вищий (стосовно середнього рівня), на 0,6% нижчий (щодо низького рівня). Аналіз результатів дослідження сформованості патріотизму за практично-діяльнісним компонентом засвідчив, що отримані показники експериментальної групи мають перевагу над показниками контрольної групи. Відзначається, що різниця в даних високого рівня експериментальної групи на початку і в кінці формувального експерименту налічує +7,4%; середнього рівня – +7,6%; різниця в низькому рівні становить -15,0%.

Література

1. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Бех, К. Чорна. Київ. – 2014. – 29 с.
2. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – № 1. – 1997. – 124 с.
3. Гершунский Б. С. Педагогическая прогностика: Методология, теория и практика / Б. С. Гершунский. – Київ : Вища школа, 1986. – 200 с.
4. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Таллинн, Валгус, 1980. – 334 с.
5. Теоретичні основи педагогіки : курс лекцій. Підручник для студентів / під ред. Вишневського О. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 268 с.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ВИХОВАНЦІВ У ГУРТКАХ РІЗНИХ НАПРЯМІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

3.1. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у творчих об'єднаннях соціально-реабілітаційного напрямку позашкільних навчальних закладів

На сучасному етапі розвитку України особливо гостро постає завдання виховання відповідальних громадян, які знають і поважають українську історію і культуру, люблять свою країну, але також відчують себе європейцями, сприймають демократичні цінності світової спільноти.

Проблема виховання цінностей, становлення світогляду дітей та молоді є сьогодні однією з актуальних у педагогічній науці і практиці. В контексті проблеми вагоме значення мають теоретичні положення психолого-педагогічної науки (І. Бех, О. Докукіна, Г. Костюк, О. Кононко та ін.), зокрема щодо громадянського виховання дітей та молоді (В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін.); праці, присвячені теоретико-методологічним основам позашкільної освіти (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.). Цінності, ціннісні орієнтації досліджені у роботах Д. Леонтьєва, М. Рокича, М. Тейлора, В. Тугарінова, Д. Холстеда та ін., за висновками яких категорія “цінність” є неоднозначною та багаторівневою. Це поняття визначається як належне та бажане на відміну від реального, дійсного; цінності належать до психічних утворень (їх джерелом є бажання, інтереси, почуття, ставлення).

Варто зазначити, що протягом історії розвитку позашкільної освіти позашкільні навчальні заклади виконували роль інституту виховання дітей та молоді, утім, основна мета і зміст виховання, основні цінності змінювалися у кожний історичний період. З розвитком незалежної України на зміну хибним “радянським” цінностям прийшли національні, загальнолюдські.

Категорії “цінності”, “ціннісні орієнтації”

Цінності виступають основною метою та результатом виховання, ієрархію цінностей складають ціннісні орієнтації особистості. Категорія “*ціннісні орієнтації*” розглядається як важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, котрий виражає (представляє) її переваги і прагнення стосовно тих чи інших узагальнених людських цінностей (благополуччя, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця тощо). Незважаючи на те, що цінності й ціннісні орієнтації особистості є одним із найбільш важливих об'єктів дослідження філософії, етики, соціології й психології, у багатьох працях ціннісні орієнтації виступають частиною інших понять, які становлять основний об'єкт дослідження.

Цінності – це соціальний феномен, що існує у діалектичному відношенні “суб'єкт – об'єкт” і є важливою ланкою у зв'язку “особистість – її внутрішній світ – навколишня дійсність”. Цінності мають двояку сутність: вони соціальні, оскільки історично зумовлені, та індивідуальні, позаяк у них зосереджено досвід конкретної людини.

Складна структура ціннісних орієнтацій, різноплановість виконуваних ними функцій зумовлюють численні класифікаційні моделі ціннісних орієнтацій, які різняться критеріями, що покладені в їх основу. Серед таких класифікацій можливо виділити два види: за формальними ознаками (наприклад, цінності матеріальні й духовні); за змістовними ознаками (наприклад, цінності термінальні (цінності-цілі) й інструментальні (цінності-засоби) (класифікація М. Рокича)).

Найважливішою характеристикою системи ціннісних орієнтацій є багаторівневість, що виявляється в ієрархічній будові. Індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, являє собою послідовність достатньо чітко розмежованих блоків. Науковці наводять можливі групування цінностей, поєднаних у блоки за різними основами, котрі становлять собою полярні ціннісні системи [6]. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).

2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, впевненість у собі, продуктивне життя, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість тощо).

Серед інструментальних цінностей виділяють такі дихотомії:

1. Етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля).

2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістські цінності (самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів).

3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів).

4. Інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо-емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність) [6].

Серед узагальнених людських цінностей розглядають такі: благополуччя, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця і т. п.

Цінності конкретної людини формуються під впливом соціального середовища, особливостей тих соціальних груп, до яких вона належить.

Індивідуальні цінності є важливішим компонентом структури особистості, вони виконують функції регуляторів поведінки й виявляються у всіх сферах людської діяльності.

Таким чином, як результат становлення ціннісної сфери особистості, формування системи її ціннісних орієнтацій, насамперед соціальних цінностей, ми розглядаємо *соціальну позицію особистості*.

У широкому розумінні позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки й багатоманітної соціальної діяльності являє собою складну систему *ставлень людини* (до суспільства загалом і спільностей, до яких вона належить, до праці, інших людей, самої себе), *установок і мотивів*, якими вона керується у своїй діяльності, *цілей та цінностей*, на які спрямована ця діяльність. Уся ця складна система суб'єктних властивостей реалізується в певному комплексі суспільних функцій-ролей, виконуваних людиною у заданих соціальних ситуаціях розвитку [1].

Поняття „*позиція*” визначається як „стійка система переконань і ставлень особистості до реальної дійсності, котра виявляється у відповідній поведінці і вчинках” (Т. Алексєєнко) [7]; отже, розглядається багатьма дослідниками через *систему ставлень*, яка зумовлює спрямованість майбутньої поведінки, виражається в реальних актах дії.

У контексті проблеми суттєвими є дослідження феномену „позиція”, представлені у психологічних працях (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Леонтьєв, Д. Фельдштейн та ін.) Зокрема, положення про те, що у процесі формування особистості спрямованість складається як її внутрішня позиція стосовно соціального оточення, до окремих об'єктів соціального середовища (Л. Божович); позиція людини складається з установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, які спрямовують цю діяльність (Б. Ананьєв) [1, с. 242]; саме активність особистості формує її життєву позицію і самовизначення, визначає морально-ціннісну лінію життя на основі морального смислу (К. Абульханова-Славська) [2, с. 138].

Позиція – це характеристика не лише людини, але також її діяльності, поведінки, активності. Вона може виявлятися лише в діяльності, реальній поведінці; при цьому здатна перетворюватися, закріплюватися залежно від внутрішніх і зовнішніх чинників.

Отже, у межах нашого дослідження під *соціальною позицією* особистості, насамперед, розуміємо здійснення соціального вибору як „суб’єкта власного соціального виховання” (Л. Мардахаєв); спосіб реалізації цінностей, систему ставлень, яка реалізується в соціальній активності; у рамках конкретного дослідження визначаємо ціннісні орієнтації як показники позиції особистості.

Виховання дітей та молоді у сучасному контексті

За нинішніх умов розвитку країни важливим завданням освіти, зокрема позашкільної, є виховання свідомих громадян, які люблять свою країну, готові сприяти її розвитку. Зважаючи на актуальність такого завдання, визначено, що виховання патріотизму у дітей та учнівської молоді постає одним з основних ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних закладах; *патріотизм* будемо вважати *інтегрованою цінністю*, вихованню якої має приділятися увага у творчих об’єднаннях усіх напрямів позашкільної освіти.

На основі теорії академіка І. Бєха розуміємо *патріотизм* як особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе. Відповідно до цієї теорії, базовими складниками почуття патріотизму є такі:

- любов до народу, Батьківщини, держави;
- діяльнісна відданість Вітчизні;
- суспільно значуща цілеспрямованість;
- моральна стійкість;
- почуття власної гідності.

Теоретичні та світоглядні основи національно-патріотичного виховання на сучасному етапі становлять положення Програми українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (2014), створеної в

Інституті проблем виховання НАПН України [3]; Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, затвердженої наказом МОН України від 16.06.2015 р. № 641 [5].

Автори Програми розглядають *патріотизм* як любов до Батьківщини, українського народу, турботу про його та своє благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити їй і захищати її, розділити свою долю з її долею. Патріотизм – складне і багатогранне поняття, один із найважливіших компонентів індивідуального та суспільного способу життя [3].

Відповідно до згаданої Концепції, *національно-патріотичне виховання дітей і молоді* – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [5].

Водночас не можна оминати увагою інші аспекти щодо формування цінностей особистості у позашкільних навчальних закладах. За сучасних умов *європейські цінності* відіграють важливу роль у всіх сферах суспільного розвитку, позашкільна освіта давно сприйняла такі цінності і сприяє їх популяризації серед дітей та молоді. Такі завдання вирішує, зокрема, мережа євроклубів, що діють при палацах, центрах творчості та інших позашкільних навчальних закладах, і залучають учнівську молодь до спільної європейської культурної спадщини, а також осмислення сучасних проблем європейської спільноти.

Загалом система позашкільної освіти України розвивається в контексті загальних тенденцій розвитку неформальної освіти європейських країн,

водночас зберігаючи національну специфіку. Міжнародній співпраці установ позашкільної освіти сприяють спільні проекти, програми, заходи тощо. Участь у діяльності Європейської асоціації установ неформальної освіти дітей і молоді (до 2013 р. – Європейської асоціації установ вільного часу дітей і молоді, EAICY), створеної 1991 року, є однією з форм міжнародних контактів закладів системи позашкільної освіти України. Членами Асоціації є центри по роботі з дітьми і молоддю Франції, Італії, Німеччини, Нідерландів, Чехії, Польщі, Португалії та інших європейських країн. До Асоціації вступили ряд позашкільних закладів України, Білорусі, Молдови та ін.

Таким чином, організація виховання дітей та молоді у сучасних умовах розвитку країни має враховувати такі складові.

1. Національно-патріотичне виховання – один із важливих напрямів виховної роботи у навчальних закладах, зокрема в системі позашкільної освіти. Разом із тим перед освітянами постає завдання оптимальності і продуманості виховних впливів, адже за надмірної уваги та недосконалих методів патріотичного виховання можна досягти зворотного ефекту, особливо у підлітків і молоді, які схильні до абсолютизації, гостро відчують несправедливість і нещирість.

2. Залучення дітей та молоді до осмислення моральних та культурних цінностей, української історії має значний потенціал для виховання патріотичних якостей.

3. Створення мовного середовища, виховання поваги та любові до української мови – одна з умов національно-патріотичного виховання української молоді.

4. Формування моральних якостей, виховання особистої гідності, загальної культури особистості.

5. Виховання громадян, які гідно представляють Україну у міжнародному просторі, відчують себе членами європейської спільноти, сприймають демократичні цінності, цінують верховенство права, прагнуть рівноправного співробітництва з європейськими і світовими партнерами.

Методичні аспекти формування цінностей дітей та молоді

Методичні рекомендації щодо формування цінностей дітей та молоді, зокрема патріотичних цінностей, у позашкільних навчальних закладах, розробляються співробітниками лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання у межах проблеми дослідження „*Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах*” (2015–2017) Зокрема, визначено актуальні форми і методи виховання соціальних цінностей в учнів, розроблено тематику і зміст експериментальних матеріалів, що містять: тематику та питання дискусій, бесід зі старшокласниками, круглих столів, а також перелік та анотації до кінофільмів із соціальним змістом, які можливо обговорювати зі старшокласниками (*Додаток Б*).

Варто зазначити, що при виборі змісту, форм і методів, які можуть застосовуватися з метою виховання дітей та молоді у позашкільних навчальних закладах, необхідно врахувати вікові особливості, індивідуальні відмінності та інтереси учнів; специфіку навчальної програми, відповідного напрямку позашкільної освіти; актуальність змісту в сучасних соціокультурних умовах тощо.

Форми і методи роботи для дітей різного віку мають свою специфіку. Практично у кожному позашкільному закладі діти молодшого віку виготовляють обереги для воїнів АТО, беруть участь у конкурсах малюнків на тему миру, любові до Батьківщини, виховних заходах разом із батьками, що проводяться спеціально для сімей переселенців зі східних регіонів та Криму.

Сучасні форми і методи, які можуть зацікавити учнівську молодь, – це флешмоби, форуми, скайп-конференції, онлайн-спілкування, перформанси, майстер-класи, конкурси патріотичної спрямованості, різноманітні волонтерські програми і проекти тощо. Соціально значуща тематика таких заходів на часі і сприяє формуванню свідомих, відповідальних, патріотично налаштованих громадян України.

Для учнів підліткового віку та старшокласників актуальними методами формування соціальних цінностей є також: дискусія, диспут, проблемна бесіда, тренінг та ін.

До методичних рекомендацій як результату дослідження увійшли, зокрема, розробки бесід, дискусій на тему становлення незалежності України, історичних подій ХХ ст. для учнів 9-11 класів та студентів (за переглянутими фільмами). Фільми для перегляду рекомендовано МОН України (Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06. 2015 р. № 641).

*Специфіка соціально-реабілітаційного напрямку позашкільної освіти
щодо формування цінностей дітей та молоді*

У вирішенні виховних і соціально-педагогічних завдань беруть участь педагогічні колективи, творчі об'єднання установ різних напрямів позашкільної освіти. Водночас Законом України “Про позашкільну освіту” (2000) визначено *соціально-реабілітаційний напрям позашкільної освіти*, який забезпечує соціальне становлення та розвиток інтересів, здібностей, потреб учнів у самореалізації, підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності, організацію їх змістовного дозвілля і відпочинку. Утім, відповідно до нормативних визначень і реального стану практики, його зміст виходить за межі соціальної реабілітації, є по суті соціально-педагогічним.

До соціально-реабілітаційного напрямку позашкільної освіти належать: клуби старшокласників, клуби спілкування, євро-клуби, школи лідерів та об'єднання учнівського самоврядування, творчі об'єднання для дітей з особливими потребами; творчі об'єднання, які мають на меті профілактику відхилень у соціальному розвитку і поведінці дитини тощо. Зокрема, мережа євро-клубів в умовах прагнення України до європейської інтеграції залучають учнівську молодь до спільної європейської культурної спадщини, а також осмислення сучасних проблем європейської спільноти.

У сучасних умовах розвитку країни значення творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напрямку, зокрема орієнтованих на дітей з

особливими потребами та дітей, які потребують підвищеної уваги, збільшується, що обумовлено соціально-економічним станом, військовими діями на сході країни. Значною залишається частка вихованців, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (6 тис. 909), дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (10 тис. 626), дітей із малозабезпечених сімей (43 тис. 28; за період з 2015 по 2016 рік ця категорія зросла на 1 тис. 964 дитини).

Зміст соціально-реабілітаційного напряму представлено також у навчальних програмах, навчальних та тренінгових курсах, спрямованих на формування здорового способу життя дітей та молоді (наприклад, тренінг-курс “Сприяння просвітницькій роботі “рівний-рівному” серед молоді України щодо здорового способу життя”, “Кроки до здоров'я” та інші), формування безпечної поведінки (наприклад, “Правила дорожнього руху і робота загонів ЮІР в навчальних закладах України”), програмах проведення дозвілля (“Культура дозвілля”); програмах, що мають на меті соціальну реабілітацію підлітків з девіантною поведінкою, підготовку старшокласників до сімейного життя (наприклад, “Школа майбутніх батьків”) тощо.

Таким чином, творчі об'єднання соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти виконують важливі *соціально-педагогічні завдання*, серед яких:

- сприяння соціальному становленню дітей та молоді, підготовка їх до активної професійної та громадської діяльності; створення можливостей для самореалізації дітей та молоді у соціально і особистісно значущих справах;

- забезпечення умов для соціального захисту всіх учасників навчально-виховного процесу;

- надання соціально-педагогічної підтримки учням, які опинилися у складних життєвих обставинах;

- створення можливостей для здобуття позашкільної освіти дітьми і молоддю з особливими потребами (враховуючи наявний педагогічний та

матеріально-технічний потенціал закладу), що сприятиме реалізації принципів інклюзивного навчання у навчально-виховному процесі;

- забезпечення профілактики відхилень у соціальному розвитку і поведінці підлітків і молоді, попередження залежностей серед молоді (алкогольної, тютюнової, наркотичної), протиправної поведінки;

- створення умов для фізичного розвитку, оздоровлення дітей та молоді; формування потреби у здоровому способі життя;

- реалізація соціального партнерства з батьківською громадськістю, установами освіти і культури, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадськими організаціями тощо з метою забезпечення соціально-педагогічних умов для навчання та розвитку дітей та молоді;

- організаційно-масова робота в соціальному середовищі (організація та проведення масових заходів різного рівня; різних форм культурно-дозвілєвої діяльності дітей та молоді) та ін.

Серед пріоритетних завдань *виховної та просвітницької роботи* творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напрямку:

- створення умов для становлення світогляду, інтеріоризації загальнолюдських і національних цінностей, формування соціальної позиції особистості на основі здобуття знань про історію, культуру, сучасний розвиток країни;

- виховання моральних якостей, формування особистої гідності, культури дітей та молоді шляхом залучення до кращих надбань українського народу, культури інших країн;

- виховання патріотичних почуттів, любові і поваги до національних цінностей, історії, культури;

- створення умов для залучення учнів до волонтерської діяльності, що сприяє становленню моральних якостей особистості;

- виховання молодих громадян України як членів європейської спільноти, залучення дітей та молоді до європейських демократичних цінностей та ін.

За результатами аналізу можемо зробити припущення, що навчально-виховний процес у творчих об'єднаннях соціально-реабілітаційного напрямку має потенціал для виховання насамперед *соціальних цінностей* учнів. З-поміж таких цінностей на сучасному етапі найбільш важливими є:

- соціальні цінності (у широкому розумінні): *мир, Батьківщина, справедливість тощо;*

- соціальні цінності міжособистісних відносин, цінності особистого життя: *сім'я, друзі.*

Зважаючи на специфіку творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напрямку, при розробленні анкети, спрямованої на дослідження соціальних та особистісних цінностей вихованців позашкільних навчальних закладів, ми також намагалися з'ясувати, чи цінним для майбутнього учнів є *прагнення до реалізації власного соціального потенціалу*, можливість “зробити щось важливе для своєї країни”.

Результати дослідження соціальних та особистісних цінностей вихованців позашкільних навчальних закладів (14-16 років)

У межах дослідницької тематики лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України (2015–2017) проводилося дослідження соціальних та особистісних цінностей вихованців позашкільних навчальних закладів (14-16 років), їх соціальної позиції. Метою дослідження є визначення теоретичних основ, аналіз сучасного стану проблеми та розроблення методики формування ціннісних орієнтацій вихованців позашкільних навчальних закладів.

Варто зазначити, що становленню дітей та молоді як свідомих громадян своєї країни, формуванню соціальних та патріотичних цінностей сприяє специфіка навчально-виховної та організаційно-масової діяльності позашкільних закладів, залучення вихованців до соціально значущої діяльності, волонтерства, соціальних практик; створення умов для реалізації власного творчого і соціального потенціалу. Зокрема, цьому сприяють такі організаційні форми роботи, як клуби (військово-патріотичні,

старшокласників, прес-клуби, євро-клуби та ін.), школи лідерів та об'єднання учнівського самоврядування, інші творчі об'єднання, а також численні соціальні акції, проекти, форуми тощо, зміст яких спрямований не лише на вирішення конкретних соціальних завдань, але також на підтримку дітей та молоді в їх соціальному становленні.

Можливо наводити значну кількість прикладів із діяльності позашкільних навчальних закладів щодо вирішення зазначених завдань. У складний для країни час діти та учнівська молодь не залишаються осторонь, долучаються до волонтерських акцій, допомагають у вирішенні нагальних проблем. Значну увагу колективи позашкільних закладів приділяють залученню своїх вихованців та інших дітей до соціальних і благодійних акцій, концертів, флешмобів і т. п., спрямованих на допомогу бійцям АТО, пораненим та сім'ям загиблих, переселенцям зі східних регіонів та Криму, створюючи таким чином умови для формування світогляду та ціннісних орієнтацій молоді.

Наприклад, за організації *Рівненського Палацу дітей та молоді* проходить безстрокова акція “Ми разом” – вихованці Палацу допомагають рятувати життя рівненських військових. Діти проводять майстер-класи, флешмоби, акції, щоб зібрати гроші, які використовують на придбання кровоспинних препаратів та інших необхідних ліків для військових свого міста. “З вірою в серці” – таку назву має благодійна акція, організована педагогами, батьками та вихованцями *Київського Палацу дітей та юнацтва* для захисників нашої країни, їхніх дітей та родин, медичних працівників і волонтерів, які працюють в зоні АТО.

Представлені приклади – це лише маленька частина діяльності позашкільних навчальних закладів щодо патріотичного виховання дітей та молоді. В Україні діють понад півтори тисячі позашкільних навчальних закладів, кожен із яких робить свій внесок у вирішення актуальних соціально-педагогічних завдань, виховання ціннісних орієнтацій дітей та молодих людей.

Зокрема, патріотичну спрямованість мають такі щорічні заходи міжнародного рівня за організації позашкільних закладів: Міжнародна науково-практична конференція учнів-членів Малої академії наук „Україна – очима молодих”; Всеукраїнська виставка-конкурс науково-технічної творчості „Наш пошук і творчість – тобі, Україно!”; Всеукраїнський пленер з ужиткового мистецтва „Таланти твої, Україно!”, Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді „Мій рідний край, моя земля очима сучасників”; Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді „Пізнай себе, свій рід, свій нарід ... ”; Всеукраїнська історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”; Всеукраїнська експедиція учнівської та студентської молоді „Моя Батьківщина – Україна”; Конкурс туристсько-краєзнавчих експедицій „Мій рідний край” та інші.

Варто також зазначити, що заклади позашкільної освіти здійснюють важливий на сучасному етапі *соціально-педагогічний супровід* соціального розвитку особистості. Сьогодні до позашкільних закладів приходять на навчання діти та молодь, які вимушено залишили постійне місце проживання; вони отримують тут психологічну та педагогічну підтримку, можливість самореалізації.

Важливим чинником, що визначає становлення світогляду та системи ціннісних орієнтацій учнів позашкільних закладів, виступає *виховне середовище*, яке в широкому сенсі охоплює учнівський і педагогічний колективи, батьківську громадськість; зміст навчально-виховного процесу та організаційно-масові заходи; зв'язки і партнерські відносини закладу із організаціями та установами; матеріально організоване середовище, а також культуру відносин, цінності, норми, традиції, які склалися в закладі. З такої точки зору, незважаючи на спільні принципи і завдання діяльності, кожний позашкільний навчальний заклад є унікальним, адже має *власну історію, традиції, досягнення*.

Наприклад, за організації *Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості*, починаючи з 1995 року, щорічно проводиться

Всеукраїнський фестиваль дитячої та юнацької творчості, присвячений Всесвітньому Дню Землі. Фестиваль дуже популярний, його учасники не лише представляють власні творчі здобутки, але й мають можливість висловити думки з актуальних соціальних проблем (номінація “Громадська думка”), що сприяє становленню суб’єктної позиції особистості. Наприклад, девізом VIII Всеукраїнського фестивалю був вислів “Крок за кроком – шлях до толерантності”, відповідно, мета номінації “Громадська думка” – формування і розвиток у дітей та молоді якостей толерантної особистості в системі стосунків “Я” та “інші”, підтримка дитячого миротворчого руху в Україні та за її межами засобами дитячої творчості, сприяння встановленню толерантних відносин у суспільстві. Тематика творів, есе старшокласників – учасників фестивалю різних років свідчить про формування свідомої соціальної позиції учнів (“Права людини”, “Чи потрібен я Україні таким, яким я є сьогодні?”, “Не можна чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили”, “Збережемо Землю для наших дітей”, “Дорослі, поважайте нас!”, “Що для мене означає мир?”, “Це страшне слово “війна”” тощо) [8].

Рівненський Палац дітей та молоді має власні традиції, які склалися протягом історії його розвитку. Однією з таких традицій є Благодійний марафон “З вірою в майбутнє”, який проводиться щорічно навесні із залученням усіх вихованців і педагогів закладу. Численні концерти, вистави, аукціони та шоу марафону спрямовані на соціальну, матеріальну та морально-психологічну підтримку талановитих випускників Палацу дітей та молоді, яких визначають на засіданні оргкомітету заходу. Разом із цим марафон надає можливість популяризації творчих надбань дитини, її безконфліктного входження в сучасні реалії. Окрім талановитих випускників, під час марафону Палац вже традиційно підтримує дітей із фізичними вадами; онкохворих, ВІЛ-інфікованих та хворих на сухоти дітей міста. Благодійний захід є своєрідним творчим звітом художніх колективів, профільних шкіл допрофесійної підготовки, творчих об’єднань, майстерень; проявом їх професійного зростання, сприяє самовдосконаленню особистості дорослих та дітей, вихованню громадянських якостей та

небайдужості, розвиває міжнародні зв'язки та контакти, формує якості людини європейського складу [4].

Зважаючи на актуальність проблеми, у межах дослідження лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України вивчалися соціальні та особистісні цінності вихованців позашкільних навчальних закладів (14-16 років), їх соціальна позиція. Також ми додали до анкети запитання щодо розуміння учнями поняття “патріотизм”, запитали, чи вважають вони себе патріотами України.

Учні мали проранжувати цінності (перелік термінальних цінностей за методикою Рокича). На перших позиціях у респондентів такі *цінності*: здоров'я; свобода; хороша освіта; спокій у країні, мир; сім'я, щасливе сімейне життя. Тобто, особисті цінності та цінності самореалізації.

Серед цінностей, які є *найбільш важливими для майбутнього вихованців*, на перших позиціях:

1) *цінності освіти і професійної самореалізації*: одержати добру освіту; стати добрим фахівцем, реалізувати свої здібності; зробити кар'єру; мати цікаву роботу, займатися творчістю;

2) *цінності міжособистісних відносин*: мати гарних друзів;

3) *цінності особистого життя*: створити гарну сім'ю; виховувати дітей;

4) *просоціальні цінності*: зробити щось важливе для своєї країни.

Для незначної частини учнів важливими є насамперед *матеріальні цінності*: стати заможною людиною.

Варто зазначити, що цінності особистого життя (сімейні цінності) суттєво поступаються цінностям здобуття освіти і професійної самореалізації (це стосується також і дівчат). Зробити кар'єру суттєво для 1/4 частини хлопців і 1/5 частини дівчат; займатися творчістю важливо майже для 1/3 дівчат (важливіше за створення сім'ї (1/5) і виховання дітей (1/20)).

За результатами опитування можливо зробити висновки, що більша частина учнів вважають себе патріотами України (2/3); третя частина – “Швидше так, ніж ні”; жоден з опитаних не дав відповіді “Не вважаю”.

Аналіз відповідей на відкриті запитання анкети дозволив визначити, який змісткладають підлітки та старшокласники у сутність поняття “патріотизм”. Більша частина учнів (57,6%) вкладає у це поняття любов до Батьківщини, гордість за свій народ, його культуру, повагу до рідної землі; також значна частина відповідей (13,6%) містить слова “готовність захищати”; частина учнів вважають, що “патріотизм” передбачає готовність чимось жертвувати (5,1%) (“Це коли за свою країну не шкода і життя”). Відповідь “Не можу пояснити” обрали 3,4% учнів. Приклади відповідей на це запитання, відмінності відповідей хлопців і дівчат – представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Приклади відповідей учнів (14-16 років) позашкільних закладів на запитання “Як ви розумієте значення поняття “патріотизм”?”

Типи відповідей	Приклади відповідей	
	Хлопці	Дівчата
Любов до Батьківщини	“Любов до країни”, “Любов до Батьківщини”	“Любов до України”, “Любов до Батьківщини”
Любов до Батьківщини та ... (повага..., гордість...)	“В першу чергу це любов до своєї Батьківщини, гордість за свій народ та усвідомлення того, що особисто від тебе може залежати майбутнє твоєї країни”	“Патріотизм – це любов і відданість Вітчизні, повага до землі, на якій ти народився і живеш” “Почуття гордості за параолімпійців та олімпійських чемпіонів, які виходять за медаллю з блакитно-жовтим стягом в руках”
Готовність захищати	“Готовність захищати інтереси країни” “Відстоювати честь своєї Батьківщини” “Це поважати і захищати свою країну”	“Повага до історії, традицій, державних символів держави, сила і хоробрість для захисту незалежності” “Любов до країни, в якій народився, захист державних кордонів і незалежності”
Готовність чимось жертвувати	“Це коли за свою країну не шкода і життя”	“Людина-патріот любить свою Батьківщину, ладна багато чим пожертвувати заради неї”

Типи відповідей	Приклади відповідей	
	Хлопці	Дівчата
Інші	<p>“Допомога країні у важкий час”</p> <p>“Я вважаю, що патріотизм це не те, що виходити на вулицю і кричати всілякі патріотичні вимови, а ще щось робити для Батьківщини”</p>	<p>“Любов і служіння своєму народу”</p> <p>“Залишатися завжди зі своєю країною і робити все для її процвітання”</p>

За результатами опитування з’ясовано, що підлітки, старшокласники *предметом гордості за свою країну* вважають: 1) “якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та інші”; 2) “мова мого народу” та ін. *Найбільш важливим якостями громадянина України* учні визначили такі: 1) “любов до Батьківщини, патріотизм”; 2) “готовність працювати для країни, служити Батьківщині, захищати її”; 3) “повага до історії рідного краю, традицій українського народу”; 4) “готовність відстоювати справедливість”.

Як свідчать підсумки дослідження, *учнів позашкільних навчальних закладів хвилюють соціальні проблеми* (респонденти мали можливість обрати три найважливіші соціальні проблеми або додати свій варіант), з-поміж яких на перших позиціях: 1) рівень життя громадян, 2) права людини; 3) стан здоров'я людей; 4) проблеми економічного розвитку країни; 5) зовнішні “вороги” нашої країни та ін.

Якщо порівняти відповіді на таке саме запитання у 2012 та 2015 роках, то виявимо, що ситуація змінилася: на перших позиціях у 2012 р. були: 1) стан здоров'я людей, 2) екологічні проблеми, 3) рівень життя громадян, 4) права людини та ін. Дані щодо *прагнення до реалізації власного соціального потенціалу* ми отримали з відповідей учнів, які мали продовжити тезу „Якби я мав відповідні можливості, то я б ...” Приклади відповідей учнів різних позашкільних навчальних закладів (дівчата і хлопці окремо) подано у таблицях 3.2 і 3.3.

Приклади відповідей учнів (14-16 років)
позашкільних закладів на запитання „Якби я мав відповідні
можливості, то я б ...”
(учні Сумського ОЦПО та РТМ)

Хлопці

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опи- тані
Просоціальна позиція <i>Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем</i>	<ul style="list-style-type: none"> - збільшив податки для мільйонерів - намагався та доклав усіх зусиль для зростання своєї держави - підвищив рівень доходів людей - зробив мир в Україні - зберіг ядерне озброєння - зробив нашу країну найкращою, знищив злочинність та зробив би всіх людей рівними - заборонив “партію регіонів” 	9
Егоїстична позиція <i>Задовольняли б лише власні інтереси</i>	<ul style="list-style-type: none"> - міг здійснити всі свої плани та мрії - купив яхту - продовжив навчання за кордоном 	3
Нейтраль- на позиція	відповіді відсутні	-

Дівчата

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опи- тані
Просоціальна позиція <i>Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем</i>	<ul style="list-style-type: none"> - припинила війну в Україні - провела реформи в країні - покращила свою країну - націоналізувати всі заводи і великі підприємства - зберегла мир і спокій у державі та родинах громадян України - налагодила економіку країни та реалізувала її підтримку і стабільність - відкрила кордони для України - сприяла політичній, економічній ізоляції Росії у світовому співтоваристві - позбавила можливості вести політичну діяльність всіх колишніх учасників “партії регіонів” - організовувала концерти, виставки, а виручені кошти йшли б на допомогу бійцям АТО - провела люстрацію з верхніх до найнижчих рівнів - зробила все для благополуччя своєї країни - 50% з. п. опозиційного блоку перераховувала на потреби АТО - освіта і медицина завжди залишалися безкоштовними 	20
Егоїстична позиція <i>Задовольняли б лише власні інтереси</i>	відповіді відсутні	-
Нейтраль- на позиція	- здійснила свої мрії, допомогла кому треба	1

Таблиця 3.3

**Приклади відповідей учнів (14-16 років)
позашкільних закладів на запитання „Якби я мав відповідні
можливості, то я б ...”**

*(учні Сватівського РМЦ “Слобожанська духовна криниця
ім. М. Щепенка”, Луганська обл.)*

Хлопці

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опи- тані
Просоціальна позиція <i>Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем</i>	<ul style="list-style-type: none"> - зупинив війну - зробив би мир на землі - був мир - боровся за мир - зробив краще Україні, допомагав людям - створив оптимальні умови для розвитку країни 	6 (4 – зупинили війну)
Егоїстична позиція <i>Задовольняли б лише власні інтереси</i>	- відповіді відсутні	-
Нейтраль- на позиція	- відповіді відсутні	-

Дівчата

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опи- тані
Просоціальна позиція <i>Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем</i>	<ul style="list-style-type: none"> - мир в Україні - я б зробила, щоб у нас був мир та ще щоб люди поважали один одного - зробила, щоб у нас був мир - зробила мир в Україні - зупинила війну - повернула мир - зупинила війну на сході України - зробила в Україні мир - зберегла країну і зупинила війну - зробила, щоб всі жили в мирі, в достатку - відмінила наркотики в нашій країні, підвищила бюджет країни, виділила б кожній сім'ї 10000 євро - зробила так, щоб у моїй країні всі були здорові, жили щасливо, мали достаток - зробила краще життя в Україні - допомагала іншим людям - зробила нашу Україну процвітаючою - зробила, щоб не було війни 	20 (14 – зупинили війну)
Егоїстична позиція <i>Задовольняли б лише власні інтереси</i>	відповіді відсутні	-
Нейтраль-на позиція	відповіді відсутні	-

У підсумку визначено чотири типи позиції учнів:

- просоціальна позиція (51,8%);
- нейтральна позиція (12,2%);
- егоїстична позиція (16,5%);
- асоціальна позиція (відсутні).

Учневі із *просоціальною позицією* властиве прагнення сприяти у вирішенні соціальних проблем, допомагати іншим, робити щось корисне для суспільства. *Асоціальна позиція* виступає як протилежний “поліус”, при

цьому людина може бути соціально обізнаною, орієнтуватися в соціальних процесах і досягти певного статусу у суспільстві.

Отже, 51,8% учнів за наявності можливостей спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем, які їх хвилюють (*просоціальна позиція*) (наприклад: „збудувала притулки для безпритульних тварин і людей”, „намагалася б допомогти нашому суспільству”, „модернізувала б систему освіти, ліквідувала корупцію та організувала фонд для підтримки хворих людей”; „зробила, щоб не було зла і всі були рівні”; „націоналізував усі підприємства, дав би робочі місця усім безробітним, безкоштовні будинки тим, хто їх не має, посилив боротьбу зі злочинністю, підвищив зарплату й пенсію” тощо);

12,2% – спрямували зусилля на допомогу іншим та вирішення власних проблем („допоміг би безробітним, сиротам, тяжко хворим, вчився б у престижному виші” та ін.) (*нейтральна позиція*);

16,5% – насамперед вирішували власні проблеми („подорожувала світом”, „купив би машину”, „купив би багато комп’ютерів і добрий Інтернет” тощо) (*егоїстична позиція*).

Учні з *асоціальною позицією* не виявлено.

Серед відповідей незначний відсоток склали неконкретні („досягнула б багато,,); деструктивні („спалила школу (вночі, без людей)”; „не знаю” – відповіли 1,4%; не дали відповіді – 10,8% респондентів.

Наведені дані лише частково репрезентують результати дослідження, утім свідчать про позитивні тенденції щодо патріотичних цінностей та соціальної позиції учнів позашкільних навчальних закладів.

Такими чином, здобуваючи позашкільну освіту, учні не лише засвоюють теоретичні знання, набувають досвіду практичної діяльності в певній галузі; у них формується світогляд, культурна ідентичність, громадянська позиція.

Значним потенціалом щодо національно-патріотичного виховання, а також формування соціальних цінностей та становлення світогляду особистості володіють творчі об’єднання соціально-реабілітаційного напрямку позашкільної освіти.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991.
3. Бех І. Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді [Електронний ресурс] / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – Режим доступу: <http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnoho%20vyxovannya.pdf>.
4. Від профільного навчання до профільної освіти. Стратегія локальних змін позашкільного навчального закладу нового типу (з досвіду роботи Палацу дітей та молоді м. Рівне) : [наук.-метод. посіб.] / за ред. Первушевської І. О. – Рівне : ПДМ, 2010. – 606 с.
5. Наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641 Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068->
6. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентации. – М., 1992. – 17 с.
7. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [за заг. ред. Т. Ф. Алексєнко]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
8. Фестивальний альманах / упоряд. І. Завражна. – Кіровоград : ТОВ „Імекс-ЛТД”. – 2006. – 243 с.

3.2. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках декоративно-ужиткового мистецтва позашкільних навчальних закладів

Виховний потенціал декоративно-ужиткового мистецтва у соціокультурному просторі позашкільного навчального закладу

У Законі України “Про освіту” освіта представлена як основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення

на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами [3].

У загальній системі освіти позашкільні навчальні заклади виконують не додаткову, а, за певних умов, випереджувальну функцію. Ефективність виховання молоді у позашкільних закладах обумовлена багатством змісту, форм та методів виховної діяльності в гуртках та творчих об'єднаннях. Поєднання колективних, групових та індивідуальних занять дозволяє забезпечити цілісний підхід до виховання особистості. Роль і значення позашкільної освіти у всебічному розвитку дитини посилюються завдяки не лише вихованню духовності і моральності, задоволенню різнобічних інтересів, а й здатністю стимулювати розвиток творчої обдарованості й індивідуальності, залучати дитину до загальнонародської та національної культур, невід'ємною складовою яких є декоративно-ужиткове мистецтво.

Виховний потенціал позашкільного навчального закладу ми розглядаємо як виховні можливості закладу, які можуть бути використані для досягнення мети виховання особистості. Виховний потенціал позашкільного навчального закладу охоплює такі компоненти, а саме: ціннісно-цільовий (можливості, обумовлені провідними принципами, соціальними функціями, освітніми та виховними завданнями позашкільної освіти); організаційний (можливості, що пов'язані з організаційними особливостями діяльності ПНЗ); змістовний (можливості, зумовлені специфікою змісту, форм і методів позашкільної освіти) [6, с. 7].

Останній (змістовний), на нашу думку, є визначальним. Тому саме цьому компоненту виховного потенціалу позашкільля, ґрунтованому на декоративно-ужитковому мистецтві, ми приділяємо найбільшу увагу.

Вивчення етнографічно-красознавчих матеріалів переконливо доводить, що українські національні ремесла становлять потужний ресурс щодо

формування цінностей у підростаючого покоління. Прищеплення інтересу до народностей, які мешкають на території рідного краю, їх мови, традицій, звичаїв сприяє вихованню свідомого юного громадянина, який шанобливо ставиться до духовних і матеріальних надбань свого народу.

Ціннісно-сміслова сфера особистості у дослідженнях Г. Андрєєвої, І. Беха, В. Зінченка, В. Москаленко, К. Платонова, Е. Помиткіна, Е. Фромма трактується як вершина структури особистості і вищий рівень її соціальної діяльності. Визначено, що ціннісні ставлення людини ґрунтовані на гуманістичних принципах і виконують роль регулятора у відносинах між особистістю й оточенням (І. Бех, Н. Ганнусенко, К. Чорна).

Виховний потенціал позашкільної освіти для формування цінностей в учнів розкривається у працях В. Бєлової, О. Биковської, С. Білоус, В. Вербицького, Д. Лебедєва, О. Литовченко, Л. Ляшко, В. Мацулевич, В. Мачуського, Г. Пустовіта, Т. Сущенко, Л. Тихенко та інших.

Народознавчі аспекти проблеми розкрито у дослідженнях Л. Артемової, Г. Ващенко, В. Войтенко, Л. Калуської, Н. Лисенко, Ю. Руденка, В. Скуратівського, М. Стельмаховича.

Дослідниця Л. Калуська у своїх роботах надає перевагу народним ремеслам як засобу виховання дітей. Свій вибір науковець обґрунтовує тим, що народні ремесла є одним із видів українського декоративно-ужиткового мистецтва, в якому відбилися регіональні особливості й традиційні заняття людей певної місцевості України. За їх допомогою можна формувати емоційно-ціннісне ставлення до рукотворного національного багатства, виховувати інтерес до історії свого краю, гордість за майстрів, які живуть на рідній землі, бажання і собі навчатися виготовляти подібні речі [4]. Важливо, що народні ремесла постають у контексті традиційного національного виховання як засіб ранньої етнізації і соціалізації дитини.

Відтворення культури, духовності починається з поглибленого вивчення її стародавніх традиційних і кращих сучасних надбань. Національна культура, національна символіка та народне мистецтво, яке

належить до багатоетнічної загальнолюдської культури, є органічними складовими цілісної системи української етнопедagogіки. Саме етнічний момент, що присутній в художніх промислах (гончарстві, художній обробці металу і дерева тощо) допомагає вирізнити такі риси своєрідності народного мистецтва, завдяки яким новим поколінням передаються у спадок традиції, практичний досвід виконання виробів.

Декоративно-ужиткове мистецтво є невичерпним джерелом для морального виховання підростаючого покоління. Завдяки його символічній, образній мові, як одного з різновидів народного мистецтва, ми пізнаємо історію, світогляд, моральні вартості наших предків. Виховний потенціал декоративно-ужиткового мистецтва міститься у самій його суті і пояснюється тим, що емоційна сторона свідомості, естетичні ідеали особистості – первинні стосовно інтелекту в формуванні духовних інтересів, ставлення до світу взагалі. З-поміж інших видів мистецтва декоративно-ужиткове є унікальним щодо вирішення завдань художнього й особистісного розвитку, громадського та духовного становлення підростаючого покоління як у загальноосвітній школі, так і в позашкільних навчальних закладах.

Використання засобів декоративно-ужиткового мистецтва у виховному й освітньому процесі дозволяє певною мірою вирішити проблему естетичного виховання та багато інших проблем, пов'язаних із вихованням учнів. Саме в процесі занять у педагога є можливість встановити з дитиною емоційний контакт, налагодити емоційне спілкування. Цікавий зміст, багатство фантазії, яскраві художні образи привертають увагу учня, приносять йому радість і в той же час чинять на нього свій виховний вплив.

Завдяки символічній мові мистецтва ми маємо можливість пізнавати історію, світогляд, моральні цінності наших предків. Наприклад, у своїй роботі О. Красовська зазначає: “Пройшовши крізь століття, слова, символи, знаки нарошують на свій стрижень кристали досвіду, фантазії нашого народу, вони стають “сокровенними”. Якщо дитина не виховується на основі етнокультури, це ускладнює можливість її пізнішого входження в чарівний

світ народного мистецтва. Внаслідок цього людина не встановлює глибинного зв'язку зі своєю культурою, не розуміє її, не вважає рідною” [5, с. 79].

Вивчаючи народне мистецтво, дослідники Є. Антонович, О. Найден, В. Щербаківський зазначили, що твори декоративно-ужиткового мистецтва крім функціонально-ужиткових якостей, пов'язаних з їх безпосереднім використанням у побуті, несуть у собі інформацію національного, соціального змісту.

Виготовляючи різні вироби національних народних промислів та ужиткового мистецтва, учні, з одного боку, формують себе як творчу особистість, а з іншого – як особистість певної нації з відповідними потребами, інтересами та здібностями. Заняття декоративно-ужитковим мистецтвом сприяють вихованню в дітях культури сприйняття матеріального світу, формуванню естетичного ставлення до дійсності, допомагають краще пізнати інші види мистецтва, вчать цінувати і поважати працю.

Виділимо мистецтво як могутній засіб виховання, адже в ньому у концентрованому вигляді, естетичній формі навечно матеріалізується не помітний для ока і часто не збагнений для розуму національний дух – вищий вияв творчого генія народу. Оволодіваючи мистецтвом, народними ремеслами, молодь засвоює надбання рідного народу. Спілкування з прекрасним змушує людину по-новому оцінювати навколишній світ, глибше проникати в суть естетичних явищ дійсності, вдосконалювати естетичні відчуття, працювати творчо, натхненно, жити багатим духовним життям. Мистецтво формує у людини національну свідомість, допомагає сприймати і переосмислювати явища та процеси дійсності. Звичайно, національна свідомість розвивається не лише внаслідок цілеспрямованого виховного впливу, а й у процесі безпосереднього спілкування з явищами природи, довкілля, мистецтвом, під час художньо-творчої діяльності.

Виховна ефективність занять декоративно-ужитковим мистецтвом полягає також у тому, що в процесі його вивчення у молоді формується

естетична культура сприйняття світу, пробуджується любов до національних традицій, до рідної природи, розвивається здатність до пізнання інших видів мистецтва.

Отже, повноцінне залучення учнів до вивчення декоративно-ужиткового мистецтва може стати умовою найбільш успішного використання його виховних можливостей. Декоративно-ужиткове мистецтво, з-поміж інших видів народного мистецтва, є унікальним для вирішення завдань громадянського і духовного становлення учнів. Це зумовлено не тільки природою сприймання декоративно-ужиткового мистецтва, а й тим, що вже в ранньому віці ця діяльність становить одну з найдоступніших й емоційно захопливих форм творчості. Виховна роль занять народними ремеслами особлива тому, що в процесі художньої діяльності формуються уміння самостійно та творчо підходити до роботи, підвищується рівень творчої активності, патріотичне, естетичне та етнокультурне виховання.

Вивчення етнографічно-красназавчих матеріалів переконливо доводить, що декоративно-ужиткове мистецтво має значний потенціал щодо виховання патріотизму у підростаючого покоління.

Декоративно-ужиткове мистецтво – один із видів художньої діяльності, твори якого поєднують естетичні та практичні якості, котрі мають утилітарне призначення. Декоративне (від лат. *decoro* – прикрашаю) означає “прикрашувальне”. Ужиткове ж означає, що речі мають практичний вжиток, а не лише є предметом естетичної насолоди. Головне завдання декоративно-ужиткового мистецтва – зробити гарним речове середовище людини, її побут. Краса творів ужиткового мистецтва досягається завдяки декоративності. Декоративність при цьому виступає єдиним засобом вираження змісту та художньої образності.

Декоративно-ужиткове мистецтво існувало вже на ранній стадії розвитку людського суспільства і впродовж багатьох століть було найважливішим, а для ряду племен і народностей – основною галуззю

художньої творчості. Найдавнішим творам декоративно-ужиткового мистецтва властиві виняткова змістовність образів, увага до естетики матеріалу, до раціональної побудови форми, підкресленою декором. У традиційній народній творчості ця тенденція втрималась аж до наших днів.

Твори декоративно-ужиткового мистецтва відповідають декільком вимогам: мають естетичну якість, розраховані на художній ефект, слугують для оформлення побуту та інтер'єру. Такими творами є: одяг, декоративні тканини, килими, меблі, художнє скло, фарфор, фаянс, ювелірні та інші художні вироби. У науковій літературі з другої половини XIX століття утвердилась класифікація галузей декоративно-ужиткового мистецтва за **матеріалом** (кераміка, текстиль, дерево, камінь, лоза, тобто використання природних матеріалів, метали та їх сплави, пластмаси, скло, порцеляна, папір та ін.), за **технікою виконання** (різьблення, розпис, вишивка, набійка, лиття, карбування та ін.) і за функціональними ознаками використання предмета, тобто за **призначенням** (меблі, одяг, посуд, іграшки та ін.). Ця класифікація обумовлена важливою роллю конструктивно-технологічного початку в декоративно-ужитковому мистецтві і його безпосереднім зв'язком з виробництвом.

Аналіз сучасного стану українських народних традицій доводить, що на нинішньому етапі розвитку держави їх використання значно звузилося. Як свідчать дослідження вчених, народні ремесла, що збереглися до наших днів, розвиваються лише як види декоративного мистецтва (декоративний керамічний посуд та скульптура, художнє плетіння, декоративна обробка дерева тощо). Так, наприклад із двадцяти технік виготовлення писанок сьогодні побутують лише п'ять. На жаль, втратили своє значення народні символи та обереги. У сучасній оселі українців, як зазначають етнографи, вони мають лише декоративний характер.

Протягом останнього десятиліття значно підвищився інтерес до народних традицій та їх регіональних особливостей: проводяться виставки

виробів народних умільців; відроджується роль рушників, вони продовжують своє життя в сучасних обрядах; усе частіше трапляються народні мотиви в оздобленні сучасного одягу, оселі; набувають популярності народні свята тощо [5].

Слід зазначити, що нинішнє звернення педагогіки до народних традицій зовсім не означає нехтування сьогоденням. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культури та історії, можна й чіткіше зрозуміти теперішнє та уявити майбутнє.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що патріотичні цінності розвиваються, по-перше, у процесі засвоєння духовних надбань рідного народу, по-друге, в результаті цілеспрямованого виховання, завдяки якому формується система ідей, поглядів, традицій, звичаїв, органічно вплетених у життєдіяльність учнів [3].

Любов дитини до рідної землі починається з пізнання найближчого середовища (природного й соціального). Дитина набуває вражень та знань про навколишнє, зокрема: про близьких людей та про свою малу батьківщину, що залишають у її душі незабутні спогади на все життя. Саме тому, на нашу думку, формування інтересу до рідного краю, традицій, обрядів, звичаїв, етносів, сприяє вихованню свідомого громадянина, який шанобливо ставиться до духовних і матеріальних надбань свого народу. Розпочинати формування етнічних цінностей варто з ознайомлення дітей із найближчим оточенням. Тобто, з тими речами, які вони можуть побачити вдома (наприклад, вишита серветка, тканий килимок, предмети народного одягу, іграшки тощо) і які викликають позитивні емоції.

Українська народна іграшка несе дітям доступні знання про працю, відпочинок людей у давнину, їхній побут, мистецтво, життя загалом [6]. Народна іграшка поєднує дитину з історією її Батьківщини, пробуджує відчуття рідного коріння та сприяє формуванню позитивного ставлення до народних традицій, навчає поважати працю інших, дотримуватися певних правил та норм тощо.

В контексті нашого дослідження цікавими є висновки О. Батухтіної щодо народних іграшок. Учена стверджує, що вони мають свої педагогічні, художні й технічні традиції. Оригінальність і неповторність народної іграшки визначається її національною своєрідністю відображення культури й побуту народу, символізує певні звичаєво-традиційні ознаки. Завдяки цьому українська народна іграшка є оптимальним засобом формування етнічних цінностей. Методикою, що пропонує О. Батухтіна, передбачено формування у вихованців уявлення про залежність між виготовленням іграшки з певного матеріалу та природними умовами певної місцевості, уміння виокремлювати орнаментальні особливості українських народних іграшок за основними елементами розпису, кольоровим сполученням, уточнювати підпорядкованість орнаменту пластичній формі іграшок і т. д. [1].

У результаті ознайомлення із такими традиціями у дітей мають сформуватися знання, які сприятимуть розвитку позитивного ставлення до традицій загалом, поваги до старшого покоління, до своєї малої батьківщини. На тлі цих емоцій необхідно розширювати знання вихованців, пов'язуючи близьке з далеким: квіти коло хати – з народними традиціями їх використання, улюблені вироби (речі) рідних людей з народними ремеслами краю, пейзажі – з історичним минулим. На основі зазначеного ми виокремили такі напрями роботи: традиційні ремесла рідного краю; символи та обереги рідного краю.

Варто акцентувати, що найбільший виховний вплив на учня здійснюють ті елементи культури, які він здатен зрозуміти, а згодом відобразити у практичній і творчій діяльності. Доведено, що лише в процесі діяльності дитина засвоює культурну спадщину народу, а відтак формується як особистість.

Яскраво відображають самотутність рідного краю писанки. Традиція розмальовувати навесні яйця у слов'янських народів сягає епохи язичництва. Писанки в слов'ян були пов'язані з комплексом весняної обрядовості. Назва “писанки” походить від слова “писати”, у розумінні “прикрашати орнаментом”. Оригінальні орнаменти писанок не тільки чарують своєю витонченістю та гармонійністю, а й несуть прадавні символи природи, єднають з традиціями

минулого. У кожному регіоні, навіть майже у кожному селі, побутували неповторні, самобутні орнаменти.

Розмальовуючи писанки, діти дістають уявлення про народну символіку, традиції розписування писанок як оберегу, виявляють інтерес до декоративно-ужиткового мистецтва України, зосередженість, бажання вкласти частину своєї праці в українські традиції.

Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне народне малярство, яке виникло на Дніпропетровщині в селищі Петриківка, звідки й походить назва цього виду мистецтва. Петриківський розпис вирізняється особливою самобутністю та водночас органічно продовжує народні традиції регіону Придніпров'я, що становив собою феноменально багатий пласт національної культури України.

Характерною рисою петриківського розпису є те, що весь малюнок ніби розгорнутий на площині стіни, аркуша паперу, декоративної тарілки, має поверхневий вигляд. При цьому лінії стебел не перетинаються між собою, а багато елементів розпису (квіти, листя, ягоди тощо) зображені силуетно. Переважають рослинні візерунки, фантастичні, небували у природі форми квітів, в основі яких лежить уважне спостереження місцевої флори. Широке застосування в розписі мають мотиви садових і лугових квітів та ягід калини, полуниці й винограду. Характерним для візерунків є також зображення акантового листу, що його звуть “папороттю”, пуп'янків та пірчастого ажурного листя.

Інколи квіти та ягоди поєднуються з птахами, ще рідше використовуються зображення тварин і людини, які повинні мати дещо фантастичний вигляд. Традиційним для “петриківки” є жар-птиця – міфічна істота, яка приносить щастя, з фантастичними візерунками по всьому тулубі, а не звичайний різноколовий птах.

Відтак, ми можемо стверджувати, що традиційні ремесла та промисли мають великий виховний потенціал. Перед педагогом постає завдання не тільки збагатити уявлення та знання дітей про ремесла

рідного краю та все, що їх стосується, а й виявити емоційно-ціннісне ставлення до праці.

На основі здобутих знань мають виникнути нові емоції – пов’язані вже не лише з найближчим оточенням, а зі своїм народом, країною. Що, у свою чергу, сприятиме вихованню таких ціннісно важливих якостей як взаємоповага, працьовитість, повага до звичаїв і традицій, терпимість, демократизм, родинність тощо.

Залучення дітей до національних традицій та звичаїв, підготовка і відзначення свят народного календаря пробуджує у них любов до рідної землі, повагу до людей праці, формує вміння плідно працювати, шанувати історію, збагачувати культуру свого народу. Участь учнів у святах народного календаря сприятиме тому, що вони глибше відчуватимуть нерозривність з рідною природою, намагатимуться власною працею примножувати багатства свого краю, прагнути зберігати та розвивати трудові та святкові традиції.

Аналізуючи засоби національної культури, ми встановили, що виховний потенціал національної культури був спрямований на формування у дітей патріотизму, естетичних і моральних якостей, почуття національної самосвідомості, розвиток творчих здібностей.

Відтворення культури, духовності починається з поглибленого вивчення її стародавніх традиційних і кращих сучасних надбань. Національна культура, національна символіка та народне мистецтво, яке належить до багатоетнічної загальнолюдської культури, є органічними складниками цілісної системи української етнопедagogіки.

Методика формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках декоративно-ужиткового мистецтва (з досвіду роботи комунального позашкільного навчального закладу “Центр дитячої та юнацької творчості” Дніпропетровської міської ради)

З метою підвищення рівня патріотизму у вихованців позашкільного навчального закладу ми вважаємо доцільним використання у навчально-виховному процесі таких форм і методів роботи, які пройшли

експериментальну апробацію у Центрі дитячої та юнацької творчості протягом чотирьох років.

Розглянемо більш конкретно основні форми. Однією з них є індивідуальна форма роботи. Кожен керівник гуртка проводив заняття за індивідуальною формою навчання, перевагою яких було: творчий процес між педагогом і учнем, завдяки якому краще засвоюється поданий для вивчення матеріал, удосконалення професійних навичок з виготовлення виробів народного декоративно-ужиткового мистецтва, приділення більшої уваги учневі. При виконанні практичної діяльності під час такої форми виховання помилки і недоліки виявлялися одразу у процесі роботи, що надавало можливість уникнути похибок. Під час індивідуальної діяльності педагог мав можливість краще врахувати рівень знань і вмінь вихованця та його особисті здібності, креативність.

Перевагою індивідуальної форми виховання і навчання є також те, що для досягнення певного рівня знань і навичок необхідно значно менше часу. Ефективним індивідуальне навчання виявилось у дослідно-експериментальних роботах учнів Малої академії народних мистецтв, яка функціонує у позашкільному навчальному закладі КПНЗ “Центр дитячої та юнацької творчості” ДМР протягом 10 років. Педагог і учень працювали за програмою МАНМ в індивідуальному режимі: вибір теми дослідження, обґрунтування мети і завдань, опрацювання наукової літератури, практична діяльність, формулювання висновків та узагальнень, написання і редагування тексту роботи, підготовка до захисту: створення доповіді, презентація.

Основна кількість занять у позашкільному закладі проводилась за груповою формою роботи, яка передбачала вирішення однакових або різних завдань на занятті. Це дозволяло учням стати суб’єктом навчально-виховного процесу: ставити перед собою мету, планувати її досягнення, отримувати нові знання і навички, контролювати інших гуртківців і себе, оцінювати та зіставляти результати своєї практичної діяльності з результатами діяльності інших членів групи.

Така форма доцільна також на практичних заняттях, у роботі з батьками (спільні майстер-класи батьків і вихованців, прес-конференція “Родинні традиції мого регіону”, круглі столи). Ефективними у закладі були такі форми занять, як екскурсії, що надавали можливість додати до загальної програми гуртка фольклорний краєзнавчий матеріал, краще пізнати особливості народної культури, регіону; ознайомитись із засновниками народних українських шкіл з різного виду декоративно-ужиткового мистецтва, видатними майстрами минулого і сьогодення, їхніми кращими виробами. Такі заняття, як зустрічі з культурним спадком предків, давали змогу дізнатись про особливості життя, побуту, віросповідання; специфіку національного характеру, уявлень про світ, релігію, свята, обряди і традиції свого народу.

У закладі працювала виставкова зала, в якій було представлено роботи гуртківців з різних напрямів декоративно-ужиткового мистецтва, відзначені на конкурсах і виставках різних рівнів, а також експозиція старовинних етнокультурних речей, що використовувались у побуті нашими пращурами. Протягом року проводився цикл тематичних екскурсій у виставковій залі для учнів молодшого і середнього шкільного віку. Екскурсія “Єднаємось у мистецтві” дозволила вихованцям ознайомитися з історією, видами, регіональними особливостями напрямів декоративно-ужиткового мистецтва українців. Під час екскурсії “Біля рідної хати” учні пізнавали особливості побуту наших предків, їх віросповідання, світогляд. Такі екскурсії, як от “Пасхальні кольори”, “Обереги народної мудрості” давали можливість вихованцям дізнатися про традиції святкування народних і календарних свят, особливості приготування до них, фольклорний матеріал, що використовується під час свят, характерні риси виготовлення атрибутів і прикрас засобами декоративно-ужиткового мистецтва. Кожна екскурсія проводилася у жвавій формі, супроводжувалася вікторинами, творчими завданнями, презентаціями.

Оскільки у процесі виховання акцентувалося на практичній діяльності вихованців, то актуальною для нас була така інноваційна форма проведення заняття, як *майстер-клас*. Ідея майстер-класу запозичена з педагогічної практики музикантів і художників і полягає в тому, що визнаний майстер демонструє свої унікальні прийоми роботи широкому колу учнів-глядачів. Принцип організації майстер-класу: “Я знаю, як це робити. Я навчу вас”. Методика проведення майстер-класу здебільшого ґрунтується на інтуїції спеціаліста і на сприйнятливості слухача. На майстер-класі завжди надається можливість набутти практичного досвіду під контролем педагога, який уважно вислухає і відповість на всі питання. Неперервний контакт, практично індивідуальний підхід до кожного слухача – ці аспекти відрізняють майстер-класи від усіх інших форм і методів проведення занять.

У КПНЗ “Центр дитячої та юнацької творчості” ДМР до участі в майстер-класах запрошувалися кращі майстри закладу з декоративно-ужиткового мистецтва, батьки вихованців, учні-випускники закладу. Майстер-клас дозволяв побачити повний процес роботи над певним виробом. Теми занять у формі майстер-класу обиралися, виходячи із завдання формування етнокультурної компетентності у вихованців та змісту роботи гуртків.

Масова форма стала доречною при інсценізації народних традиційних свят, обрядів, які проходили у закладі протягом року: “Народні календарні осінні свята”, “Різдвяні дзвіночки”, “Масляна”, захист дослідно-експериментальних робіт у Малій академії народних мистецтв, виставки, конкурси різних рівнів.

Розглянемо деякі методи формування патріотизму в учнів засобами декоративно-ужиткового мистецтва у позашкільному навчальному закладі.

Доцільним методом формування свідомості особистості, її світогляду є *бесіда*. Предметом бесіди найчастіше виступають особливості історичного розвитку української нації, тотемні сімейні і родові знаки українців, історичні пам’ятні міста етнографічного краю. *Бесіда* є методом залучення

вихованців до вироблення правильних оцінок і суджень з усіх проблем, які їх хвилюють. Аналізуючи ситуацію, конкретні вчинки, діти краще з'ясовують їх сутність і значення. Метод особливо актуальний для вихованців середнього шкільного віку, коли настає інтенсивний період формування “картини світу”. Ефективність бесіди залежить від дотримання ряду умов. Дуже важливо, щоб бесіда мала проблемний характер, передбачала боротьбу поглядів, ідей, думок. Педагог повинен стимулювати нестандартні запитання, спонукати вихованців самим знаходити відповіді на них.

Неможливо, щоб бесіда проходила за раніше складеним сценарієм із заучуванням готових відповідей. Потрібно мотивувати учнів висловлювати те, що вони думають, навчати їх з повагою ставитись до міркувань інших, аргументовано виробляти правильну точку зору. Також недопустимо перетворювати бесіду на лекцію. Лише самостійно сформульовані думки й сумніви, пропозиції дозволять керівнику гуртка спрямувати бесіду так, щоб вихованці повністю усвідомили сутність обговорюваного явища, предмету чи процесу. Матеріал для бесіди обирається, враховуючи вікові і психологічні особливості групи, адже вихованці не виявлятимуть активності при обговоренні складних питань або таких, які пов'язані з незрозумілими, сторонніми подіями, почуттями. Лише спираючись на реальний досвід учнів, бесіди можуть бути успішними. Під час бесіди важливим є порівняння і зіставлення усіх поглядів, при цьому завдання педагога полягає у допомозі учням самостійно зрозуміти і висловили свої висновки.

Окрім того, застосовуються й інші методи роботи, які використовуються окремо або, за необхідності, додаються до заняття.

Лекції використовують у вихованні патріотизму здебільшого епізодично під час заняття. Їх сутність полягає у послідовному, систематичному викладі певної теми. Успіх лекції залежить від добре продуманої композиційної побудови, вдало дібраних переконливих аргументів, необхідних для оцінювання подій і фактів, особистих якостей педагога, його здатності володіти спеціальними психологічними

прийомами. Теоретичні аргументи розкриваються у тісному зв'язку з практикою.

Наведемо приклад: лекція на тему “Закони кольоросполучення у вишивці”, під час якої подаються теоретичні дані про значення і символіку кольорів у вишивці, кольоросполучення ниток, притаманних етнічному регіону, кольорове поле, психологічний вплив кольорів на людину. Цей матеріал закріплюємо практичними діями: підбір ниток для виконання орнаменту у теплих тонах, підбір кольорів для виконання вишивки у кольоровій гамі, притаманній нашій області і західному регіону країни.

Розповідь виступає допоміжним методом на заняттях. Вона позначена системністю і послідовністю у викладі програмового матеріалу, обов'язковим формулюванням висновків після закінчення теми.

Метод реставрації етнокультурної інформації дозволяє відновити дух традиційної народної культури, її образи, відчуті їх своєрідність, виразити особисті враження, підібрати потрібні кольори.

Такі методи свідомості особистості, як *диспут*, *тренінг* пропонуємо проводити з вихованцями середнього і старшого шкільного віку, коли діти мають певний багаж знань з історії, загальносвітової і вітчизняної культури, сформовані етнічні цінності. Дискусія – це суперечка з метою глибше й ґрунтовніше розібратися в обговорюваних питаннях. Виховний вплив цього заходу на становлення особистості підлітків обумовлюється тим, що кожен з учасників може висловити й відстояти свою позицію. Під час диспуту обговорюються протилежні думки, за допомогою яких учні самостійно вчаться знаходити правильні відповіді на проблемні питання. Важливе значення має підготовка до диспуту. Потрібно залучити до активної діяльності всіх учасників. Для цього педагог розподіляє завдання серед гуртківців: підготовка питань, підбір літератури, наочного матеріалу, напис плакатів-оголошень, оформлення зали для проведення диспуту. У такому ж режимі проводяться і тематичні вечори, круглі столи.

Тренінг – це спосіб навчання учасників і учасниць та розвиток у них необхідних здібностей та якостей, що дають змогу досягти успіху в певному виді діяльності. Тренінг водночас і цікаве спілкування, і захопливий процес пізнання себе та інших, й ефективна форма опанування знань, розширення досвіду, і спосіб формування вмінь та навичок, форма активного навчання та метод створення ситуацій. У нашій моделі ми передбачаємо використання тренінгів для старшокласників з метою виховання різних видів толерантності: толерантність до представників різних культур, інших націй; толерантність до інших поглядів, толерантність стосовно самого себе.

У системі роботи з виховання патріотизму в позашкільному навчальному закладі було передбачено і *метод проектів*. Оскільки така форма роботи вимагає певних умінь користування інтерактивними технологіями, аналізу, узагальнення інформації, то використовується в роботі з дітьми старшої вікової категорії.

Метод проектів – це метод, в основі якого лежить розвиток пізнавальних, творчих навичок вихованців, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, критично мислити. Метод проектів припускає можливість вирішення деякої проблеми. У ньому передбачається, з одного боку, необхідність використання різноманітних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь з різних галузей науки і мистецтва. Методом передбачено також певну сукупність навчально-пізнавальних прийомів, що дозволяють вирішити ту чи іншу проблему шляхом самостійних дій учнів з обов'язковою презентацією чи представленням отриманих результатів, що сприяє використанню дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю суттю.

Наступна група методів виховання спрямована на *формування суспільної поведінки*. З цієї групи методів ми вважаємо доречним використання педагогічної вимоги, методу привчання, доручення і акцентуємо увагу на методи виховних ситуацій.

Педагогічна вимога – це педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою гальмування його негативних дій і вчинків або спонукування його до позитивної діяльності. Ще педагог А. Макаренко стверджував, що без щирої, переконливої, гарячої й рішучої вимоги не можна починати виховання колективу. Вимога не лише впливає на свідомість учнів, а й перебудовує мотиваційну і почуттєву сфери діяльності в позитивному напрямі, активізує волюві якості, сприяючи виробленню позитивних навичок і звичок поведінки. Вимога до вихованця повинна бути зрозумілою, посиленою і доцільною; учневі роз'яснюють, переконують у її користі і необхідності виконання. Разом з рівнем розвитку заданої якості вихованців, вимогу потрібно підвищувати.

Педагогічна вимога повинна випереджати розвиток особистості вихованця. Характерні ознаки цієї вимоги – позитивність (ідеться про те, що повинні робити учні, а не про те, чого не слід робити) та інструктивність (розкриваються не лише мета діяльності, а й спосіб її виконання).

Далі розглянемо метод *привчання*, який ґрунтується на вимозі до гуртківця виконувати певні дії на заняттях у позашкільному навчальному закладі. Вирішальним чинником у привчанні є режим роботи на занятті, правила дотримання техніки безпеки під час практичних вправ. Його виховна функція спрямована на систематичність, неухильне дотримання встановлених вимог, постійність, вчасне виконання будь-якої роботи. Якщо сьогодні, завтра, післязавтра від вихованця домагатися бажаного, з часом у нього сформуються відповідні навички поведінки, він усвідомить правильність, необхідність висунутих вимог, почне виконувати свої обов'язки.

Метод *доручення* спрямований на вправління у позитивних діях і вчинках. Доручення підбирають з таким розрахунком, щоб його виконання сприяло розвитку необхідних вихованцеві якостей. Наприклад, неорганізованим учням корисно доручити провести захід, у підготовці до якого треба виявити самостійність, ініціативу, зібраність. Отримавши

доручення, дитина повинна усвідомити його важливість і значення для колективу та для себе. Доручення має бути посильним. Нескладне завдання виховує впевненість у власних силах, непосильне – підриває віру в свої можливості. Педагог повинен не лише дати доручення, а й навчити учня виконувати його, допомогти йому довести справу до кінця.

Доручення можуть бути постійними або епізодичними. Постійні доручення доцільно давати вихованцям, які вже мають певний досвід їх виконання, а також розвинене почуття відповідальності. Згодом доручення ускладнюються за методикою виконання та змістом.

Ефективність доручення як методу виховання підвищується завдяки контролю за його виконанням. Саме контроль дає змогу запобігти забудькуватості. Відсутність контролю призводить до безвідповідальності. Застосовується контроль індивідуальний з боку педагога або у формі звіту на зборах колективу чи засіданні його активу. Виконання доручень потребує оцінювання.

Створення проблемно-пошукових ситуацій – поставлення перед учнями різних творчих завдань. Запропонований метод передбачає окреслення керівником гуртка педагогічних умов, що необхідні для здійснення запланованого, обміркування учнем своїх дій у новій ситуації. Проблемно-пошукові ситуації активізують художньо-творчу діяльність, концентрують увагу гуртківців, спонукають думати, міркувати, розвивають творчі здібності.

Третя група методів використовується з метою регулювання, стимулювання і корекції творчої діяльності вихованців закладу. У навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу ми радимо застосовувати метод змагання і заохочення. *Стимулювання* (від лат. *stimulo* – заохочую) – означає спонукати до дії, давати поштовх, заохочувати. Ніщо краще так не спонукає до творчості, як заохочення.

Заохочення – метод вираження суспільного позитивного схвалення поведінки і діяльності вихованців, спрямований на збудження позитивних

емоцій, тому вселяє впевненість, створює добрий настрій, підвищує відповідальність. Види заохочення досить різноманітні: схвалення (погляд, жест, міміка, позитивна оцінка роботи), похвала, подяка, премія, нагорода, важливе доручення. Але для того, щоб означений метод мав виховну силу, важливо своєчасно помітити позитивні зрушення в особистості учня, в його ставленні до навчання, праці. Відзначення хоча б невеличких досягнень, маленької перемоги вихованця над собою, пробуджує в ньому енергію, стимулює його на повторення схвальних вчинків. Якщо ми не звертаємо на це увагу, виникає протиставна дія з боку учня.

Змагання ґрунтується на природній потребі підростаючого покоління у суперництві й пріоритеті виховання потрібних дітям і суспільству якостей. Змагаючись, вихованці швидко засвоюють досвід суспільної поведінки, розвивають фізичні, моральні, естетичні якості. У позашкільному навчальному закладі використовуємо такі форми змагання: персональні виставки з різних напрямів декоративно-ужиткового мистецтва, конкурсні програми, вікторини. Педагогічно доцільно організоване змагання під час заняття має відповідати таким вимогам: знання учнями його умов і регулярне підбиття підсумків, залучення учнів до аналізу змагання і підведення підсумків; наочне оформлення процесу змагання і його результатів; моральне стимулювання.

Література

1. Батухтіна О. Г. Формування елементів національної культури у дітей шостого року життя засобами української народної іграшки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Батухтіна Ольга Геннадіївна. – К., 1999. – 232 с.
2. Бех І. Д. Почуття громадянськості у вчинковому вираженні / І. Д. Бех // Формування громадянської компетентності учнівської молоді : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 лют. 2005 р.) – Х. : ХОНМІБО, 2005. – С. 8–19.
3. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарєва, Л. В. Крицька. – К. : ІЗМІН, 1997. – 252 с.
4. Калуська Л. В. Народні ремесла як засіб морально-трудового виховання старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Калуська Любомира Василівна. – Івано-Франківськ, 1994. – 169 с.

5. Триняк М. В. Спілкування українських школярів із зарубіжними однолітками як фактор формування рис громадянськості : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / М. В. Триняк. – Х., 1999. – 18 с.
6. Українські традиції та звичаї / авт.-упоряд. А. П. Ярещенко. – Х. : Факт, 2008. – 232 с.

3.3. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів

Сутність поняття “ціннісні орієнтації” вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів

Трансформація політичної та соціально-економічної організації українського суспільства призвела до переоцінки особистісних цінностей підрастаючого покоління та зміну їх ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації істотно впливають на стиль мислення, спосіб життя, перебіг емоційних процесів. Саме розвинуті ціннісні орієнтації слугують показником зрілості та сформованості особистості, ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, системи установок, саморегуляції поведінки тощо. Особливою мірою трансформаційні процеси в ціннісній системі суспільства відображаються на представниках молодого покоління, які, стикаючись з відсутністю чітких соціально-ціннісних орієнтирів, переживають стан невизначеності й деморалізованості [18, с. 236]. Тому наразі перед психолого-педагогічною наукою постає нагальна потреба у цілеспрямованому вихованні дитини на засадах гуманістичних цінностей.

Особливу роль у розв’язанні зазначених проблем відіграє позашкільна освіта як соціальний інститут виховання й розвитку дітей та учнівської молоді – невід’ємна частина освітньо-виховного простору, що сприяє становленню особистості, розкриттю її творчого потенціалу; вихованню соціально значущих якостей і формуванню ціннісних, моральних орієнтирів [35, с. 17–18].

Аналіз останніх публікацій свідчить, що вивченню проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості присвячено дослідження у таких галузях науки, як філософія, соціологія, культурологія, психологія та педагогіка. Соціологічний аспект у вивченні ціннісних орієнтацій розкрито в дослідженнях І. Кона, І. Истошина, О. Здравомислова, М. Бобнєвої, В. Воздинської, Т. Бутківської, Н. Ішук та інших науковців. У роботах Л. Архангельського, А. Здравомислова, М. Кагана, В. Сагатовського, В. Сіверса та інших розглянуто сутність понять “ціннісні орієнтації” особистості. Психологічні механізми та технології формування цінностей висвітлено в працях К. Абульханової-Славської, І. Бека, Л. Божович, М. Боришевського, Б. Братуся, І. Гояна, З. Карпенко, Л. Коберник, О. Научитель, О. Подольської, С. Рубінштейна та інших. Роль цінностей в житті сучасного суспільства розробляють у своїх дослідженнях Л. Кривега, М. Кузнецов, М. Лапін, В. Лутай, М. Никандров. Формування ціннісних орієнтацій як педагогічну проблему розкривають у своїх наукових розвідках І. Артюхов, В. Дряпик, І. Зязюн, О. Докукіна, О. Кононко, М. Красовицький, І. Підласий, Р. Скульський, О. Сухомлинська.

Однак проблема формування ціннісних орієнтацій вихованців позашкільних навчальних закладів є недостатньо теоретично розробленою. Актуальність цього питання та потреба позашкільної освіти зумовили дослідження проблеми формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів.

Аналіз сучасної наукової соціологічної та психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що визначення поняття “ціннісні орієнтації” досить багатозначне.

Вперше поняття “ціннісні орієнтації” було введено у соціологічну науку У. Томасом та Ф. Знанецьким у другій половині ХХ століття.

У соціальній психології під терміном “ціннісні орієнтації” особистості розуміють, по-перше, “ідеологічні, політичні, моральні, естетичні й інші основи оцінок суб’єктом оточуючої дійсності і орієнтації у ній”, по-друге, “спосіб диференціації об’єктів індивідом за їх значущістю” [1, с. 10].

На доцільності вважати ціннісні орієнтації цілісною системою установок наголошував І. Кон, стверджуючи, що ціннісна орієнтація зумовлює думки людини, її життєві цілі та прагнення, способи вирішення значущих проблем.

Варто наголосити, що у соціологічних дослідженнях розмежовується поняття цінностей і ціннісних орієнтацій. У роботах Л. Антілогової та І. Попової цінності розглядаються як узагальнені уявлення, що виступають загальними ідеалами, стереотипами суспільної та індивідуальної свідомості і функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації особистості та суспільства. У свою чергу, ціннісні орієнтації, на думку І. Суріної, є відображенням у свідомості людини цінностей, які визнаються нею стратегічними життєвими цілями та загальними світоглядними орієнтирами, що формуються на підставі співвіднесення особистісного досвіду з поширеними у соціумі зразками культури. Таким чином, поняття ціннісної орієнтації є ширшим, ніж поняття цінності, оскільки в його основі “структурний зв’язок між самою цінністю і ціннісно орієнтованим суб’єктом” [32, с. 3].

З психологічної позиції, ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений людиною в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості, з огляду на яку особистість приймає рішення щодо важливих життєвих питань.

Так, психологічний словник визначає “ціннісні орієнтації” як опорні установки для прийняття рішень і регуляції поведінки [26, с. 584]. В Українському педагогічному словнику ціннісні орієнтації трактуються як “вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей” [7, с. 357].

Енциклопедія освіти подає досить схоже, але дещо розширене, тлумачення досліджуваної категорії. “Ціннісні орієнтації (фр. orientation – установка) – відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей у різних суттєвих

ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини” [11, с. 991].

Зазначимо, що ціннісні орієнтації є одним із найважливіших структурних компонентів особистості. Дослідники В. Ядов, А. Здравомислов, Г. Дворецька застосовують факторний підхід до визначення категорії “ціннісні орієнтації”. Так, Г. Дворецька, під “ціннісними орієнтаціями” розуміє сприйняття людиною певних цінностей і визнання їх за цілі життя чи основні засоби досягнення таких цілей, що є найважливішим фактором, який регулює, детермінує мотивацію особистості і її поведінку [9, с. 213].

Ми погоджуємось з визначенням ціннісних орієнтацій як регулятора мотивації життєвої активності. Однак зауважимо, що таке трактування не розкриває співвідношення індивідуального і суспільного аспектів у структурі ціннісних орієнтацій.

Розуміння ціннісних орієнтацій, за А. Здравомисловим, як важливих елементів внутрішньої структури індивіда, закріплених його життєвим досвідом й усією сукупністю його переживань [14, с. 202], на нашу думку, не повною мірою розкриває механізм утворення ціннісних орієнтацій людини.

На вирішальній ролі суспільного чинника у формуванні ціннісних орієнтацій акцентується у наукових доробках А. Донцова, котрий визначає ціннісні орієнтації як смислові установки суб'єкта, усвідомлені ним у процесі соціалізації і сформульовані у запропонованих суспільством термінах [10, с. 12]. Вчений розглядає соціалізацію не лише як надбання життєвого досвіду, а й як процес саморозвитку, результат активності особистості в соціумі.

У дослідженнях В. Алексєєвої та А. Титаренко ціннісні орієнтації визначаються як похідні від цінностей суспільних груп, що обмежує вплив внутрішньої структури цінностей особистості на їх формування. Оскільки людина при виборі цінностей орієнтується не тільки на загальні принципи суспільства, але й враховує власні потреби.

Враховуючи вищезазначене, трактування поняття “ціннісні орієнтації” більш змістовно розкриває В. Ядов. Науковець вважає, що ціннісні орієнтації

є “складним утворенням, що вбирає в себе рівні і форми взаємодії суспільного й індивідуального в особистості, визначені форми взаємодії внутрішнього і зовнішнього для особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю навколишнього світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного Я” [37, с. 36].

У своїх дослідження В. Шахрай доходить висновку, що “ціннісні орієнтації” являють собою виражені в морально-етичних ідеалах, переконаннях, принципах, почуттях духовні цінності, усвідомлені й пережиті особистістю, що виконують в її житті орієнтувальну, регулятивну, проектувальну функції.

У контексті нашого дослідження ми спираємось на положення І. Беха, що система особистісних цінностей виступає адекватним індикатором розвиненої особистості, за допомогою якої вона впізнається. Більше того, особистість володіє цими цінностями як власними якостями. При цьому важливо, щоб рівень володіння ними був таким, за якого можливе їх розгортання в реальній життєдіяльності. Особисте зростання залежить від того, наскільки певна людина поєднується із загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою зміцнюється її духовна свідомість. Остання виступає тією внутрішньою інстанцією, в якій здійснюється згадане єднання, як процес набуття смислу соціальних вимог [1, с. 26].

Таким чином, з одного боку, у психолого-педагогічних дослідженнях акцентується увага на стійкості та суспільній значущості ціннісних орієнтацій, а з іншого боку, вони становлять собою спрямованість на певні цінності в конкретних ситуаціях.

Кожна особистість має свій набір життєвих цінностей, одні з яких для неї є вирішальними, а інші виступають незначущими, тобто формується ієрархія цінностей. Ця система є динамічною і мобільною, змінюється протягом життя. Проте загалом можна твердити про наявність у кожної людини більш-менш визначеної, хоча й не завжди усвідомленої, системи пріоритетів, які визначаються залежно від типу особистості.

Суб'єкт із розвиненою ціннісною системою, як наголошує І. Бех, є дієвим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що похідним, марнотратним [1, с. 25].

Ми погоджуємось з думкою Л. Коберник, що особливе значення система ціннісних орієнтацій має в діяльності професій типу “людина – людина”, набуваючи в цьому випадку характеру центрального елементу в структурі професійного образу світу. Такі види професійної діяльності є сферами існування й розвитку загальнолюдських цінностей. Саме тут реалізуються цінності альтруїзму і творчості, що додають смислу такій діяльності [18, с. 236]. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладах в цьому контексті відіграє важливу роль для нашого дослідження. Оскільки тип професій “людина – людина” якраз і представлений гуртками гуманітарного напрямку у системі позашкільної освіти.

Подібної точки зору дотримується Є. Клімов, який у своїх наукових доробках наголошує на тому, що ціннісні орієнтації виступають важливим механізмом регуляції професійної діяльності. На думку дослідника, для кожної визначеної професійної групи характерний свій зміст діяльності, своя система цінностей [17, с. 130]. Отже, у формуванні професійної компетентності ієрархія ціннісних орієнтацій відіграє ключову роль.

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової літератури, під *ціннісними орієнтаціями вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів* розуміємо систему спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей у різних суттєвих ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що проблема формування ціннісних орієнтацій підростаючої особистості є особливо

актуальною у сучасних соціально-економічних умовах, коли відбувається втрата морально-духовних орієнтирів українського суспільства. Для вирішення цієї проблеми важливе значення має позашкільний навчальний заклад як інститут розвитку та виховання дитини у вільний час. У науковій літературі, незважаючи на досить широке вивчення досліджуваної проблеми, поки що немає єдиної точки зору на визначення поняття “ціннісні орієнтації”. Однак найголовнішою особливістю ціннісних орієнтацій можемо вважати певну регуляцію активності особистості, яка дозволяє співвідносити особистісні потреби, інтереси і цілі із соціально значущими нормами суспільства.

Формування патріотичних цінностей вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів

Становлення нових соціально-політичних відносин в Україні актуалізувало проблему усвідомлення молодим поколінням особистої відповідальності за долю своєї країни. У такому контексті патріотичне виховання учнівської молоді стає важливою частиною процесу формування громадянина-патріота з активною громадянською позицією, здатного продовжувати національні традиції.

Сьогодні патріотичне та громадянське виховання, як визначено у “Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді” (2015), є основоположними, оскільки як відповідають нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і майбутніх поколінь, котрі розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін [20].

Дослідження проблеми патріотичного виховання підростаючої особистості в сучасних соціокультурних умовах здійснюють І. Бех, Т. Гавлітіна, К. Журба, В. Кириченко, Н. Михайличенко, Т. Окушко,

Ж. Петрович, Ю. Руденко, Г. Сагач, В. Ткаченко, І. Хлисту, К. Чорна, І. Шкільна та ін. Питання взаємодії педагогів та сім'ї у вихованні дітей різного віку вивчалися такими вітчизняними вченими, як Т. Алексєєнко, О. Докукіна, Т. Кравченко, І. Мачуська, В. Постовий, Є. Сичова, О. Хромова та ін. Наукові пошуки, що розкривають теоретико-методичні засади організації навчання та виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, зосереджено у роботах О. Биковської, В. Вербицького, В. Мачуського, О. Литовченко, Л. Ковбасенко, А. Корнієнко, О. Просіної, Г. Пустовіта, Т. Сущенко та ін.

Становлення і розвиток різноманітних форм та методів патріотичного виховання дітей та учнівської молоді за останній рік набули загальнодержавного розмаху; водночас потребує подальшого дослідження проблема програмно-методичного забезпечення позашкільної освіти з метою формування патріотичних цінностей вихованців у позашкільних навчальних закладах.

Визнаючи аксіологічну спрямованість навчально-виховного процесу, потрібно враховувати як реалії сьогодення, так і прогнозовані перспективи суспільства. Саме спираючись на ці чинники, на думку В. Кременя, в межах розмаїття ціннісних орієнтацій, що можуть застосовуватися у процесі навчання, слід виділити такі пріоритетні цінності: гуманізм, гідність, патріотизм, демократизм, соціальна ініціатива та відповідальність, національна самосвідомість [22, с. 187].

Патріотичне виховання дітей та учнівської молоді – це насамперед комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, школи, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [23].

Останнім часом склалися певні стереотипи в підході до функцій кожної з навчально-виховних інституцій, не враховується спільна діяльність педагогів позашкільних навчальних закладів і батьків у патріотичному вихованні дітей. Однак, як наголошують у своїх дослідженнях К. Журба та О. Доукіна, ефективність патріотичного виховання дітей забезпечується єдністю дій усіх суб'єктів виховного процесу, що допоможе протистояти різноманітним деструктивним впливам, спрямованим на спотворення сприйняття національних цінностей, мови, культури, історії, самої Вітчизни тощо [13, с. 125]. Таким чином, взаємодія позашкільних навчальних закладів та сім'ї, інтеграція їхніх виховних зусиль є важливою педагогічною умовою формування патріотичних цінностей вихованців.

Суттєвим для нашого дослідження є положення І. Беха, на якому має організовуватись процес виховання патріотизму. Вчений визначає патріотизм як комплексне почуття-цінність, що виникає під впливом духовно-морального, громадянського, національного виховання. Неможливо любити свій народ, Вітчизну, не люблячи своїх рідних і близьких, малу батьківщину. Тому слід доцільно поєднувати у часі виховання і почуття патріотизму, і цілого ряду почуттів-цінностей, на які спрямовані вищезгадані види виховання. За великого часового інтервалу між досягненням цих виховних цілей у свідомості зростаючої особистості не виникне відповідного ціннісного зв'язку. Отже, залишиться закритим і шлях до духовної самосвідомості, що істотно гальмуватиме процес особистісного саморозвитку вихованця [1, с. 5].

Ефективність процесів формування патріотизму дітей та учнівської молоді, як зазначає у своїх наукових студіях Г. Пустовіт, у змісті позашкільної освіти і виховання сьогодні безпосередньо пов'язана з урахуванням сучасних тенденцій та пріоритетів загальноєвропейської освіти, що, у свою чергу, має сприяти засвоєнню підростаючим поколінням знань про спільну європейську культурну спадщину та формувати практичні уміння й необхідні компетентності для проживання в європейському

співтоваристві, на основі засвоєння політико-правових і соціально-економічних знань, формування в дитини демократичної культури, здатностей до комунікації та захисту [27, с. 99].

Цілковита єдність виховних впливів сім'ї і позашкільного закладу на дітей забезпечується узгодженими виховними діями, привчанням вихованців постійно розповідати вдома про справи в гуртку, звичкою батьків радитися з керівниками гуртків у разі якихось утруднень, їх здатність відгукуватися на кожную подію в гуртку – чи то перемогу у змаганнях, чи то блискуче розв'язання якогось творчого завдання. Основою виховання патріотичних цінностей вихованців позашкільних навчальних закладів є партнерська взаємодія педагога з дітьми і батьками, ефективність якої забезпечується особливим характером їх стосунків, у яких діти сприймаються не як об'єкт виховного впливу, а як партнери по співтворчості, які разом планують, творять, співпереживають, взаємно збагачуються, взаємодіють.

*Виховання власної гідності вихованців у гуртках гуманітарного
напрямку позашкільних навчальних закладів*

У сучасних умовах дедалі більшої актуальності набуває проблема виховання власної гідності вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів. Кожна людина є повноправним членом суспільства, бере активну участь у розбудові країни, користується всіма правами і свободами, а отже, має право на захист і визнання своєї гідності. Розвиток суспільства неможливий без визнання цінності кожної людини та її гідності [6, с. 108].

Проблема почуття власної гідності у психологічній та філософській літературі розкривалась у таких аспектах: гідність і сенс життя, загальнолюдські цінності (Є. Трубецкой, Г. Тульчинський); гідність та відповідальність (М. Бердяєв, О. Вейнінгер); гідність як самоцінність (Г. Банделадзе, І. Кант); гідність і самоповага (Л. Виготський, І. Кон, В. Столін, І. Чеснокова та ін.). Наукову цінність для нашого дослідження

становлять праці сучасних психологів, присвячених дослідженню самосвідомості (О. Кононко, І. Чеснокова, В. Століна), самоповаги, самооцінки і Я-концепції (Т. Шибутані, В. Куніцина), саморегуляції моральної поведінки особистості (С. Рубінштейн, В. Чудновський, В. Братусь та ін.), культурологічних та аксіпсихологічних аспектів проблеми честі і гідності особистості (В. Рибалка).

Вітчизняні та зарубіжні психологи (В. Мясіщев, Л. Божович, С. Рубінштейн; Б. Ананьєв, І. Чеснокова; І. Кон, В. Столін; Карл Роджерс, Р. Бернс та ін.) вказували на взаємозв'язок та важливість ролі самоставлення у формуванні гідності особистості.

Власна гідність є інтегральною цінністю (надцінність), що охоплює: самоповагу, самопізнання, самооцінку, самоконтроль, самовдосконалення. Власна гідність відображає значущість кожної конкретної людини як моральної особистості, а також визначає свідоме ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку інших і суспільства загалом. Гідність також виражає уявлення про цінність кожного індивіда, який або реалізував себе, або може реалізувати в майбутньому [4, с. 9].

У своїх працях М. Хайдеггер розглядає гідність як стрижневу цінність буття особистості, що відкидає вищість інших, їх переваги та підпорядкованість їм [36].

За К. Ясперсом, гідність особистості тотожна її шляхетності, що є наслідком не лише виховання, особливого духовного впливу, історичної епохи, а також і самовиховання. „Кращі представники шляхетності всередині людського буття – не найбільш талановиті, яких можна було би виділити, не типи рас, які встановили антропологічно, навіть не геніальні люди, що створюють видатні твори, але серед них усіх ті люди, які є самими собою, на відміну від тих, хто відчуває в собі лише пустоту, ніщо не вважає своїм, втікають від самих себе” [38, с. 407].

У „Психологічному словнику-довіднику” М. Дяченка і Л. Кандиловича поняття „гідності” показано як ціннісне ставлення

особистості до себе та інших людей. Зокрема, гідність пов'язана з такими рисами особистості, як совість, честь, відповідальність.

На схожих наукових позиціях ґрунтуються дослідження М. Тофтула, який вважав, що „гідність – це особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, в якому визначається її безумовна цінність” [33, с. 61].

У психологічному дослідженні В. Рибалки „Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога” гідність розглядається сутнісною етико-психологічною та аксіопсихологічною ознакою людини як суб'єкта моральної поведінки та творчої діяльності з продукування духовних і матеріальних цінностей, зокрема і себе як найвищої цінності. Так, надмірне приниження або піднесення особистості, відхилення від кодексу честі і гідності призводять до гострих персональних і суспільних проблем, для вирішення яких пропонується психолого-правовий, філософсько-психологічний, демократично-психологічний, етико-психологічний, еволюційно-історико-психологічний, релігійно-психологічний, раціонально-взаємозалежно-психологічний, співдіяльнісно-психологічний, імунно-психологічний, субординаційно-обмінно-психологічний, шоківий, радикально-психологічний, революційно-психологічний підходи [28].

У своєму дослідженні ми спираємося на положення І. Беха щодо розуміння поняття „гідність”, який пов'язує її з усвідомленням і переживанням особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення. При цьому не виключається варіант, коли внутрішні утворення як характеристики особистості не викликають поваги до неї. Вчений звертає увагу на ступінь суспільної значущості цих характеристик особистості, або ж на недостатню моральну вихованість того, хто вступає у взаємодію з носієм почуття гідності, маючи на увазі, що цей зворотний зв'язок “повага –

ставлення об'єкта гідності до її суб'єкта" є обов'язковим у концептуалізації почуття гідності.

У випадку, коли об'єкт гідності не проявляє поваги до суб'єкта гідності, останній захищає своє право на заслужену повагу відповідними гуманними способами, тобто чинить виховний вплив.

Також І. Бех звертає увагу на той факт, що гідність особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мовленні. Характер нашої ходи, рухів, мовлення з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії з соціальним простором, який може бути простором або поваги, або зневаги. Конкретний стиль зовнішнього втілення є улюбленим предметом для творів письменників-сатириків. Однак у виховній площині більш важливим є внутрішній вимір почуття гідності, який вбачається у самодостатності та сенсі життя особистості.

Цінною для нас є думка І. Беха стосовно людської гідності, яка розглядається ним у контексті духовного життя та означає, що засвоювана індивідом мораль доброчинності у відповідній системі морально-духовних цінностей стає змістовною основою гідності як його інтегральної цінності. По-іншому, йдеться про особистісну гідність людини як регулятор її поведінки, про життя за законом гідності. Цього разу гідність має виступити *надцінністю* як морально-духовне утворення вищого порядку; у цьому сенсі всі інші цінності доцільно вважати різною мірою конкретними [3].

У своїх працях І. Кон пов'язує ціннісне ставлення до людини з почуттям власної гідності, визначає його „як особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості” [30, с. 85]. Людина з почуттям гідності поводить себе гідно: протистойть злу і аморальності, не принижується сама і не принижує інших, бачить у кожному непересічну індивідуальність, завжди чинить достойно і справедливо, навіть якщо цього ніхто не бачить.

Компоненти, критерії та показники сформованості гідності

Компоненти	Критерії	Показники
<i>Когнітивний</i>	Знання про культуру гідності	<ul style="list-style-type: none"> - усвідомлює себе неповторною, гідною особистістю - має уявлення про свій унікальний внутрішній світ (потреби, інтереси, мотиви, здібності, риси характеру) - усвідомлює значущість самоповаги, власної гідності
<i>Емоційно-ціннісний</i>	Самоповага	<ul style="list-style-type: none"> - виявляє інтерес до себе - прагне самовдосконалюватись - цінує свої здобутки
<i>Практично-діяльнісний</i>	Відстоювання власної гідності	<ul style="list-style-type: none"> - володіє базовими методами самопізнання, самооцінки, самоконтролю, самовдосконалення - адекватно реагує на критику, протистоять приниженню, визначає життєві пріоритети - вміє презентувати себе

Високий рівень. Діти мають ґрунтовні знання про гідність, уявлення про себе як неповторну особистість; проявляють власну гідність, виявляють повагу у відносинах зі старшими, однолітками та молодшими; поважають гідність інших людей, ставляться до них як до найвищої цінності, протидіють несправедливості.

Середній рівень. Вихованці мають фрагментарні знання про гідність; виявляють самоповагу, але не завжди вміють відстоювати власну гідність; поважають інших, допомагають товаришам, однак вибірково у своїх ставленнях; прагнуть заслужити повагу й довіру педагогів та однолітків, бути не гіршим за інших; усвідомлюють необхідність працювати над собою, але роблять це час від часу.

Низький рівень. Знання про гідність поверхневі, діти плутають власну гідність з пихатістю, легко підпадають під вплив сильніших дітей чи, навпаки, намагаються нав'язувати іншим свою лінію поведінки; здатні

принижуватися чи принижувати інших, всіляко показують свою зневагу до людей; не вміють і не бажають працювати над собою.

Зміст, форми і методи виховання гідності вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів передбачають формування ціннісного ставлення та інтересу до себе, самопізнання, усвідомлення самоповаги як гуманістичної цінності, адекватної самооцінки, позитивного самоставлення, формування у вихованців відповідних почуттів, мотивів та потреби поводитися гідно, гуманно, закріплення набутих знань у практичній діяльності.

Упровадження в навчально-виховний процес позашкільних навчальних закладів форм і методів виховання (дискусії, комунікативні вправи, сюжетно-рольові та ділові ігри, тренінги тощо) забезпечило позитивні зрушення у вихованні гідності, що підтверджено результатами формувального експерименту. Проведена підготовча робота з педагогами позашкільних навчальних закладів сприяла підвищенню фахового рівня, збагаченню педагогічного досвіду та майстерності, що забезпечило ефективність виховання гідності вихованців у гуртках гуманітарного напрямку.

Результативність та ефективність розроблених педагогічних умов виховання гідності вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів доведено кількісно-якісними змінами. Чисельність вихованців з низьким і середнім рівнем вихованості гідності зменшилась в експериментальних групах, відповідно, на 30,9% (у КГ – на 6,1%) і 18,7% (у КГ, навпаки, зросла на 8,7%). В експериментальних групах зросла кількість вихованців з високим рівнем – на 48,6% (у контрольних групах зменшилась на 2,5%).

Українознавство як засіб формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів

Ефективним засобом формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках гуманітарного напрямку позашкільних навчальних закладів, на нашу

думку, є українознавство як галузь гуманітарних знань, орієнтована на вивчення економічної, політичної, соціальної, культурної, історичної проблематики України, а також життя української діаспори за кордоном.

Наукове українознавство як широка сфера міждисциплінарних досліджень зародилося в кінці XIX – на початку XX століття і є відносно молодого наукою. Однак, як сфера певних знань, українознавство має вже тисячолітню традицію розвитку, що, в кінцевому результаті, й привело до становлення українознавства як самостійної науки.

Українознавчі ідеї протягом тривалого періоду зазнавали злетів і падінь, що тісно пов'язані з етапами демократизації й пробудження національної свідомості українців. Вивченню ролі та місця українознавства в навчально-виховному процесі присвячена значна кількість досліджень сьогодення. Так, науковці В. Бенедюк, М. Крачило, Г. Пустовіт, М. Рябко, Т. Самоплавська, М. Соловей, О. Столяренко, В. Струманський, О. Сухомлинська вважають його важливим засобом національного виховання, підвищення ефективності навчально-виховного процесу, засобом формування відповідної системи цінностей.

Аналіз філософсько-педагогічних поглядів учених-просвітителів Г. Ващенка, Г. Гуменюка, Б. Грінченка, М. Галущинського, О. Духновича, М. Крачила, І. Пруса, С. Русової, Г. Сковороди, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського свідчить, що любов до рідного краю, повага до історичних пам'яток є ефективним засобом національного виховання підростаючої особистості. Ознайомлення з історією свого краю допомагає юному поколінню усвідомити актуальність і невідкладність збереження національної спадщини, необхідність її захисту. Саме самотніть культури є важливою умовою зміцнення національного суверенітету, духовності людей. Як стверджує народна педагогіка: „Народ, який володіє минулим, може впевнено дивитись у майбутнє” [31, с. 28].

Аналізуючи історико-педагогічну літературу ми виявили, що часто змішуються два терміни: "краєзнавство" (від слова край) і "українознавство".

Їх об'єктом є цілісне поняття Малої й Великої Батьківщини в її етнічному, територіально-географічному, історичному, національно-культурному, мовному тощо вимірах. Вони мають на меті не тільки пізнавати Батьківщину, але поступово і цілісно відкривати її для дитини. Українознавство (краєзнавство) – предмет не “разового” вивчення, а чинник постійного і поступового входження дитини у світ національних цінностей, що лежать в основі любові до Батьківщини [19, с. 21].

В “Енциклопедії українознавства” під цим поняттям розуміється сукупність інформації про певну країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства тощо [12]. У новому тлумачному словнику української мови краєзнавство трактується як вивчення історії, географії, економіки, етнографії і т. п. певної місцевості.

Основними завданнями українознавства є систематичне виявлення, дослідження і охорона місцевих природних ресурсів, вивчення господарства, історії, побуту, культури населення свого краю. Вивчаючи рідний край, оволодіваючи пошуково-дослідницькими навичками, здійснюючи свої маленькі відкриття, вихованці ознайомлюються з досвідом складних взаємовідносин природи і суспільства. Це, безперечно, веде до самопізнання і самовизначення, а в остаточному підсумку – до морального становлення особистості, її громадянської зрілості.

Краєзнавча робота охоплює вивчення історії, географії, економіки, літератури, етнографії, культури певної місцевості тощо. Виходячи з цього, можна виділити такі напрями краєзнавства: географічне, історичне, природниче, фольклорне, етнографічне, літературне, мистецтвознавче [8]. Кожне з них передбачає певні завдання, для розв’язання яких необхідне використання різноманітних форм і методів роботи, організація своєрідної методики діяльності.

Всеохопливим середовищем, в якому зростає і під впливом якого найперше формується особистість є природа. Саме навколишній природний світ і лежить в основі вивчення природознавчого краєзнавства.

Дійовим засобом морально-емоційного впливу на людину є література, за допомогою якої можна виражати думки, почуття і надії людей, передавати їх життєвий досвід. Не існує такого куточка в нашій країні, який би не мав своїх літературних традицій і пам'яток. Їх краєзнавче вивчення (від усної народної творчості до творчості сучасних митців) дає можливість побачити багатогранність художнього мовного мистецтва, розкрити духовне багатство особистості, визначити напрями літературного самовдосконалення.

Предметом літературного краєзнавства є письменницькі зв'язки з певним регіоном, а головна мета – літературні факти, долучені в загальнонаціональний історико-літературний процес. Важливо також визначити і забезпечити охорону пам'ятних літературних місць. Наукова вірогідність фактів, компетентність і порядність дослідника зближують літературне краєзнавство з літературознавством [21, с. 67].

Збирання і вивчення місцевих пам'яток усної народної творчості (фольклору) є одним із найважливіших напрямів літературного краєзнавства. Народна мудрість – невичерпне багатство. Казка і пісня, щедрівка і колядка, дотепне прислів'я і скоромовка, загадка і лічилка – це краплини животворного джерела нашого письменства, нашої духовності. Ще змалку діти ознайомлюються зі стародавніми формами фольклору: казками, бувальщинами, піснями. В них у захопливій формі подаються історичні події, де вимисел і фантазія допомагають не тільки зрозуміти образи та ідеали далекого минулого, мудре народне ставлення до явищ історичної дійсності, а й збагнути характер духовних цінностей наших предків. Важливо зберегти наступність у вивченні школярами фольклорної спадщини нашого народу в подальші роки шкільного життя, що сприятиме збагаченню і розширенню уявлення про історію розвитку художньої культури краю, відродженню почуття патріотизму і національної гордості. Загальновідомо, що багатство світової культури складається з національних багатств. І чим своєрідніша культура нації, тим більше вона є значущою в загальній культурі [34, с. 69–72].

Напрямами діяльності учнів, що допоможуть розкрити сучасне звучання класики, можуть бути творчість і біографія письменників, які народились або жили і творили в рідному краї; пам'ятні місця, що пов'язані з художніми творами. Стосовно цього доцільно розробити відповідні туристсько-краєзнавчі маршрути.

Художня література рідного краю, як і література загалом, повинна вивчатися як мистецтво слова, як своєрідне вираження життя народу. Осягнення дітьми конкретно-історичного і загальнолюдського значення зображеного письменником дасть про себе знати не тільки у їх великих майбутніх справах. Вже у початкових класах повинен бути взятий курс на розвивальне навчання, тобто на цілеспрямований розвиток мовлення, пам'яті, логічного і образного мислення, творчої уяви, зосередженої уваги учнів. І досягнути цього неможливо без з'ясування тематичного змісту літературного твору, проникнення в його художню тканину, одним словом, без уявлення про цей твір як про художню неповторність. А згадки про те, що він народжувався саме у тому краї, в якому живуть вони, діти, та ще й ознайомлення маленьких читачів із цікавими, вражаючими, промовистими фактами з біографії митців і сприятиме формуванню у них ціннісного ставлення до рідної землі [15].

Частиною загального краєзнавства, галуззю прикладної історії, сферою практичної діяльності краєзнавців, яка спрямована на популяризацію знань про історію рідного краю та історичних пам'яток, є історичне краєзнавство [12].

Вивчення і осмислення історичних фактів стимулює розумову діяльність учнів, робить їх ніби співучасниками історичних подій і забезпечує таким чином наслідування та спадкоємність поколінь. Це сприяє формуванню патріотизму, власної гідності, громадянської зрілості й активної життєвої позиції.

Предметом мистецтвознавчого краєзнавства є вивчення особливостей художнього життя краю, творів мистецтва, життя і творчості художників.

Мистецтвознавче краєзнавство не тільки ознайомлює молодших школярів з джерелами мистецтва і сприяє його розумінню, а й залучає до художньої творчості, виховує допитливість, розвиває творчі та інтелектуальні якості особистості [16, с. 47]. Учні ознайомлюються з основними об'єктами мистецтвознавчого краєзнавства: народним декоративно-прикладним мистецтвом, літературною спадщиною (від усної народної творчості до творів сучасних письменників і поетів), образотворчим мистецтвом (живописом, скульптурою, графікою), архітектурою краю, народним музичним і танцювальним мистецтвом.

Джерелами народної творчості, що дійшли до наших днів, є художні промисли. В них зберігаються самобутні традиції краю. Слід пам'ятати, що школярам зрозумілішою є образна мова народного мистецтва, ніж мова професійного станкового мистецтва (хоча воно також вийшло з народного) [29, с. 59].

Краєзнавчо-дослідницька діяльність, побудована на інтегрованій основі посідає провідне місце в українознавчій роботі, підвищуючи інтерес до рідного краю, традицій, обрядів, звичаїв, виховуючи свідомих патріотів, що шанобливо ставляться до духовних і матеріальних надбань свого народу [5].

Як зазначала С. Русова, „ще одна необхідна праця гарної школи, се – упорядкування власного історико-географічно-природознавчого музею. Його можуть скласти самі учні: сухі рослини, метелики, шкідливі кузки, шкури шкідливих комах, каміння, старовинне вбрання, черепки старовинного посуду, старовинні ікони й ін. – усе, по чому можуть ознайомитись з сучасним і колишнім життям. Се виховує в них пошану до свого рідного, цікавість до того, що є довкола, до минулого життя, навчить їх дивитися на сучасне життя не як на щось одірване, випадкове, а як на частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок з колишнім і майбутнім...” [24, с. 9]. Доцільними також будуть: створення творчих майстерень з метою відродження традиційних для регіону художніх

промислів та ремесел; підготовка тематичних днів, театралізованих свят, обрядів, ритуалів (колядування, щедрування, вечорниці), вікторин, турнірів, конкурсів, ігор-змагань; відзначення народних свят; практикуми вивчення народних ігор, пісень, танців; проведення традиційних свят.

Краєзнавство як засіб виховання містить у собі в органічному поєднанні етнічно-регіонально акцентовані і загальнолюдські цінності. Воно репрезентує різноманітність людського досвіду. У кожному регіоні краєзнавство має свій зміст і форму, несе в собі відбиток самобутнього творчого характеру, історичної долі. З огляду на це, виховання на краєзнавчій основі має сприяти засвоєнню і поширенню духовно-моральних здобутків регіону, творенню ціннісних орієнтацій її представників, формування у них готовності бути активними учасниками етнопедагогічного середовища.

Орієнтація вихованців на моральні цінності, утверджені в рідній місцевості передбачає активізацію їх внутрішніх сил (потреби, мотиви, інтереси), мобілізацію мотиваційних ресурсів [25].

Відповідно, умовами виховання ціннісного особистості є забезпечення позитивних емоційних переживань, усвідомлення значення Батьківщини для задоволення особистих потреб, наявність внутрішніх спонук збереження надбань рідного куточка, визнання самоцінності рідної землі, гуманістичної творчої взаємодії з нею.

На нашу думку, українознавство виступає основою формування у вихованців ціннісних орієнтацій і повинна бути невід'ємним складником системи навчально-виховної роботи позашкільної освіти.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Бех І. Д. Патріотизм: сучасні ознаки та орієнтири виховання / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2015. – № 1/2. – С. 3–6.

3. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / Іван Дмитрович Бех // Педагогіка і психологія. – № 1. – 1997. – 124 с.
4. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / [за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бека та ін.]. – Камянець-Поділький : Видавець Мошак М. І. ; Інститут проблем виховання АПН України, 2008. – Вип. 12, кн. 1. – С. 5–18.
5. Бурлака О. Формування національної свідомості засобами українознавства // Крайова освіта. – 2001. – № 13. – С. 6.
6. Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : метод. посіб. / під заг. ред. К. І. Чорної. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 260 с.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
8. Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок ХХ ст.) // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 46–50.
9. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посіб / Г. В. Дворецька. – [Вид. 2-ге, перероб. і доп.] – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
10. Донцов А. И. К проблеме ценностей субъекта коллективной деятельности / А. И. Донцов // Вопросы психологии. – 1979. – № 3. – С. 29.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
12. Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Львів.: Молоде життя, 1993. – Т. 3 – 398 с.
13. Журба К. О. Теоретичні основи патріотичного виховання дітей у взаємодії сім'ї і школи / К. О. Журба, О. М. Докукіна // Нова педагогічна думка. – 2009. – № 4. – С. 124–127.
14. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
15. Зюзіна С. Курс україно- і народознавства: Шляхи становлення // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 16–17.
16. Качур М. М. Патріотичне виховання молодших школярів у художньо-краєзнавчій діяльності // Педагогіка і психологія, 1993. – 34. – С. 47–54, 47.
17. Климов Е. А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиоведа / Е. А. Климов // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 4. – С. 130–136.

18. Коберник Л. О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Л. О. Коберник // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – № 23. – С. 235–241.
19. Кононенко П. П. Українознавство : підручник для вищих навчальних закладів. – К., 2005 – 680 с.
20. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/user/novini/novini/2015/06/16/nacziionalno-patriotichne-vixovannya/>.
21. Крачило М. П. Красзнавство і туризм. – К. : Вища школа, 1994. – С. 64–68.
22. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
23. Мачуська І. М. Педагогічне обґрунтування змісту програми “Культура міжособистісного спілкування в сім’ї” / І. М. Мачуська // Соціально-педагогічні основи діяльності сучасного позашкільного навчального закладу : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (23-25 жовтня 2002 року, м. Київ). – К. : РННЦ “ДІНІТ”, 2003. – С. 167–169.
24. Опанасенко Н. Софія Русова про формування національної свідомості дитини у початковій школі // Рідна школа. – 2000. – 310. – С. 7–9.
25. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчик та ін. – К. : Інфопм. вид. центр “Київ”, 1993. – Ч. 1. – 152 с.
26. Психологический словарь / авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева. – [3-е изд., доп. и перераб.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 640 с.
27. Пустовіт Г. П. Патріотичне виховання у змісті позашкільної освіти: сьогодення і перспективи / Г. П. Пустовіт // Релігія та Соціум : міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – № 4 (20). – С. 97–103.
28. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога : [посібник] / Валентин Рибалка. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с. – (Бібліотека „Шкільного світу” ; Психолог. Бібліотека).
29. Семешук В. Краєзнавчі матеріали у позакласній роботі // Рідна школа. – 2001. – 310. – С. 59–60.
30. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1983. – 445 с.
31. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К. : Вища школа, 1997. – 318 с.

32. Сурина И. А. Ценностные ориентации как предмет социологического исследования / И. А. Сурина. – М. : Институт молодежи, 1996. – 132 с.
33. Тофтун М. Г. Етика : [навчальний посібник] / Михайло Григорович Тофтун. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2005. – 416 с.
34. Філіпчук Г. Українознавство в змісті освіти національних шкіл // Педагогіка і психологія. – 1994. – 32. – С. 49–62, 69–72.
35. Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей : монографія / В. В. Вербицький, Л. М. Бондар, А. Е. Бойко, А. В. Корнієнко та ін. ; за ред. В. В. Мачуського. – Харків : Друкарня Мадрид, 2015. – 330 с.
36. Хайдеггер М. Письма о гуманизме / Мартин Хайдеггер // Время и бытие. Статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 197–202. – („Мыслители XX века”).
37. Ядов В. А. Личность и ее ценностные ориентации / В. А. Ядов // Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР / под ред. В. А. Ядова. – М., 1969. – Вып. 2, № 25 (40). – 123 с.
38. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; [перевод с немецкого]. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX в.).

3.4. Формування ціннісних орієнтацій вихованців у школах мистецтв

Для сучасної позашкільної освіти в Україні характерне спрямування на збагачення та розвиток духовних і культурних цінностей учнівської молоді. Вбачаємо доцільним розглянути формування ціннісних орієнтацій вихованців у школах мистецтв у двох площинах.

Перша площина – формування естетичних орієнтацій, адже нове осмислення феномену естетичних ціннісних орієнтацій у сфері мистецької педагогіки має ефективно вплинути на культурно-дозвілєвий простір та духовний розвиток особистості. *Друга площина* – формування патріотичної орієнтації вихованців; актуальність цієї цінності обумовлена трагічними подіями, які розгортаються на сході країни, що виявили необхідність підсилити виховний аспект в контексті національно-патріотичного виховання учнів.

*Естетичні ціннісні орієнтації – елемент духовної культури
особистості*

Проблема формування естетичних орієнтацій вихованців школи мистецтв пов'язана з використанням підходів, які спроможні подолати такі суперечності: між потребою розвитку емоційного інтелекту дітей і втратою етико-естетичних вимірів у сучасному суспільстві; між важливістю удосконалення методів та технологій організації виховного процесу в школах мистецтв і недостатнім рівнем готовності педагогів до впровадження інновацій; між потенційними виховними можливостями школи мистецтв і недостатньою розробленістю засобів їх цілеспрямованого використання; між необхідністю формування естетичних орієнтацій у вихованців школи мистецтв як ключового напрямку розвитку особистості й відсутністю науково обґрунтованих засобів розв'язання цієї проблеми.

Подолання цих суперечностей потребує дієвого підходу щодо впровадження ефективної системи естетичного навчання і виховання в школі мистецтв. Навчання у школі мистецтв має забезпечити позитивний вплив на духовне життя підлітків, ефективно впливати на формування естетичних орієнтацій.

Актуальність зазначеної проблеми стало гострішою на сучасному етапі, коли відзначаємо недостатній рівень розвитку духовності у суспільстві. Ще філософи минулого приділяли пильну увагу цьому питанню (Аристотель, Платон, Г. Гегель), а також і науковці сучасності (Л. Аза, Д. Говорун, В. Горський, М. Лукашевич, В. Шинкарук та ін.). Педагогічні дослідження естетичних орієнтацій вказують на прийнятні для особистості усвідомлення та розуміння цінностей (І. Бех, І. Зязюн, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.). Дослідженнями з психології виявлено, що в естетичній творчості задіяно психологічні механізми, внаслідок дії яких формується глибинний інтелект, гнучкість, відкритість, вразливість, почуття гармонії і цілісність (М. Боришевський, С. Братченко, Г. Костюк, М. Забродський, В. Панок, С. Степанов, Б. Теплов та ін.). Питанням естетичного розвитку учнів

присвячено наукові дослідження, авторами яких є Л. Масол, Н. Миропольська, О. Комаровська, О. Отич, Г. Падалка, Л. Хлебнікова, О. Щолокова та ін. Важливим вектором цієї проблеми стали праці Ю. Алієва, В. Дряпкі, О. Олексюк, О. Ростовського, О. Рудницької та ін.

Проте у вітчизняній науці не вдалося вирішити низку суперечливих питань з теорії і практики педагогіки. Так, недостатньо розкрито проблему створення системи естетичного виховання в школах мистецтв.

Питання естетичних ціннісних орієнтацій висвітлено у численних наукових працях з філософії, соціології, психології, педагогіки, культурології, у яких подаються визначення й трактування цього поняття. Аналіз наукових підходів в історичному ракурсі свідчить про важливість цієї проблеми і дає змогу простежити еволюцію розвитку естетичних орієнтацій. Історична значущість цього розвитку полягає у визначенні нового культурно-освітнього простору, який має бути сконцентрований на умовах формування основ духовної культури вихованців. З'ясування сталих позиції дало змогу виокремити потребу в пробудженні творчого потенціалу та життєвої активності вихованців. Спираючись на ці висновки, ми визначили сутність естетичних орієнтацій дітей, які мають спрямованість на естетизацію власних потреб.

Таким чином, вироблення певних еталонів цінностей, емоційне оцінювання їх з точки зору мистецтва дає можливість розширити власний досвід та світогляд вихованців, а художні емоції сприяють усвідомленню цінності явища або дії, що формують емоційно-ціннісне самовизначення.

Під час нашого дослідження було використано положення В. Сухомлинського щодо мети формування естетичних ціннісних орієнтацій, яка полягає в тому, щоб пробудити у вихованців “життя людської душі”, навчити володіти своїми почуттями та емоціями.

Під поняттям “цінність” і “ціннісна орієнтація” розуміємо “спрямованість особистості на ті чи інші суспільні цінності” [1, с. 76]. Вчені наголошують, що ціннісні орієнтації – це певна система спрямованості

інтересів і потреб особистості, націлена на деякі аспекти соціальних цінностей. Вони значно впливають на стиль мислення і життя людини, перебіг емоційних та мотиваційних процесів.

Для того, щоб визначити поняття *“естетичні ціннісні орієнтації”*, спершу розкриємо поняття *“естетичний”*, *“естетичні цінності”*.

Сенс поняття “естетичне” дуже по-різному трактується теоретиками. Естетичні явища – це сфера насамперед краси і мистецтва, тією мірою, якою воно пов'язане з красою.

Поле “естетичного” в житті – це сфера таких взаємодій людини зі світом, при яких виникає або створюється свосереднє чуттєве переживання краси або неподобства, які мають прояв у тих чи інших явищах дійсності.

У природі подібних чуттєвих переживань немає. Вони з'являються саме у процесі розвитку культури. Людина поступово ставала здатною відчувати чуттєву насолоду від того, що називається красою, і чуттєву огиду до неподобства, потворності.

Це може бути просте задоволення, скажімо, від споглядання природи, або – відраза, викликана, наприклад, купою бруду. Це може бути складне чуттєве переживання трагедії в житті або в мистецтві, трагедії як відчуття “загибелі прекрасного”.

Так, як для сфери моральності центральною цінністю є добро (в його протиставленні злу), так для сфери “естетичного” – краса, або “прекрасне”. На думку В. Большакова, потворність, неподобство не є цінністю, бо цінність містить у собі лише позитивну значущість. Але саме у ставленні до потворного (до різних його модифікацій) виявляють себе протилежні їм сторони прекрасного. “Граціозність – грань краси, а незграбність – каліцтва. Так само і з витонченістю і грубістю. А якщо, наприклад, незграбність мила, то вона стала специфічною межею краси як цінності” [4, с. 65].

Культура у сфері естетичних явищ ґрунтується на можливості особливих чуттєвих переживань людини: насолоди красою і відрази до неподобства. Естетична культура в загальному сенсі – це обробка,

оформлення, облагородження, одухотворення індивідом середовища і самого себе, спрямовані на чуттєве затвердження краси і заперечення (неприйняття) потворного. Естетично культурна людина здатна і налаштована чуттєво сприймати, переживати і породжувати (створювати) красу: у спогляданні, діях, відносинах, зокрема в художній творчості.

Вищезазначений підхід, на наш погляд є дещо вузьким, бо якщо розглядати, наприклад, каліцтво у сучасному розумінні як особливий фізичний стан людини, то такі громадяни, з особливими потребами, мають інші прояви краси. У такому ракурсі доцільно трактувати красу на рівні, який характеризує духовну красу й досконалість; тоді каліцтвом стає бездуховність.

У новій естетиці утвердилося набагато ширше розуміння мистецтва як сфери людської культури. Мистецтво розглядають не просто як засіб для втілення краси (тобто особливо ефективним способом встановлення чуттєво-розумних відносин зі світом, що дозволяє індивіду і суспільству удосконалювати себе), – виникло більш широке уявлення про завдання, або функції мистецтва. Вчені наголошують на можливості за допомогою мистецтва висловити почуття і думки інших людей та свої власні; пізнавати світ у формі художніх образів, символів і т.д.; вчитися естетично оцінювати реальність; спонукати вихованців до певної, позитивно цінної діяльності.

Мистецтво настільки ж багате, як і саме життя, тканину якого воно просочує і робить еластичною. Його функції різноманітні, з-поміж них виокремлюють: когнітивну (пізнавальну), експресивну (вираження почуттів), оцінну (або оцінно-нормативну) і орективну (збудження та навіювання певних почуттів).

Крім того, мистецтво є важливим засобом виховання людини. Воно дозволяє нам відволіктися від реальності, піти у світ вигадки й ілюзії та хоча б якийсь час "жити чужим життям", життям героїв романів, кінофільмів і т.п. Різномірність усіх цих функцій, а іноді й пряма їх несумісність – причина того, що далеко не кожен твір мистецтва реалізує усі ці функції однаково

успішно. Але якраз широта завдань мистецтва і його здатність змінюватися одночасно з життям, постійно залишаючись настільки ж гнучким і готовим до майбутніх змін, як і саме буття, дають можливість розвитку творчості та естетичному впливу на людину, оминаючи умовність розмежувань і абстрактні протиставлення прекрасного – потворного, відображуваного – уявного і т. ін.

Головна умова наявності та реалізації естетичної культури – сформованість так званого естетичного смаку, тобто здатність людини до розрізнення прекрасного і потворного. Маємо на увазі саме чуттєве розрізнення того й іншого, що може бути грубим і тонким (витончений смак). Естетичний смак – це не просто показник і критерій естетичної культури; він сприяє орієнтації людини в царині естетичних цінностей, центральною з яких є краса.

Красу розглядаємо як центральну естетичну цінність. Однак про те, що таке краса, або “прекрасне”, мислителі сперечаються з давніх-давен і дотепер. Причому, з одного боку, постійно підкреслюють незаперечну істотність краси, як однієї з вищих, абсолютних цінностей життя і культури. З іншого боку, так само постійно твердять про відносність краси, мінливість її критеріїв, суб'єктивність оцінок.

Начебто всім відомо, що таке краса. Але нікому поки не вдається вдало визначити її, виявити її джерела, пояснити, чому те чи інше явище красиве, а інше – некрасиве.

Деякі естетики намагалися виявити у природі підставу для визначення краси, безвідносно до людини. Вони доводили, що об'єктивно, самі по собі, красиві кристали, корали, метелики, ліси і озера. Гарні ж вони нібито тому, що в них виявлена особлива природна гармонія, виражена в упорядкованості складових частин, симетричності, пропорційності і т. ін. Однак ніяка природно-об'єктивна упорядкованість (симетрія, пропорційність, відповідність і т. д.), ніякі об'єктивні кольорові або звукові співвідношення самі по собі не виступають гарантією краси.

Природа без людини не знає ні прекрасного, ні потворного. Те, що ми розуміємо під красою, породжується і з'являється тільки у взаємодії людини зі світом, з його явищами, що стали носіями естетичної цінності. Краса – це не тільки оцінка, це сама цінність, тобто – *ціннісне ставлення*, особливе, *естетичне ставлення*.

Краса є духовною цінністю. Як будь-яка духовна цінність, краса породжується в суспільстві, це цінність культури. І як будь-яка духовна цінність, реалізується вона в житті конкретних людей, у конкретних ситуаціях.

За такого розгляду краса, по суті, є ставленням людиною і будь-яким конкретним явищем. Носії краси можуть бути різними. Це, наприклад, і математична формула, і храм, і кристал, і корал, і квітка, і тіло людини. Щоб краса як цінність реалізувалася, “проявилася”, крім її носія, необхідна в кожному випадку і людина, здатна відчувати та чуттєво пережити її. Носій – це завжди тільки матеріальний знак того, що може виступати як краса; має бути хтось, для кого цей знак своєрідно значущий, у кого при взаємодії з носієм може виникнути чуттєве переживання краси (або, як вторинне, – хоча б усвідомлення її присутності (наявності)). Переживання краси, насолода нею виникає лише у взаємодії з носієм, значущим для людини.

“Говорити про красу математичною формулою абсолютно безглуздо, якщо немає людей, які знають математику, і здатних випробувати чуттєву насолоду від того, що в певному випадку виступає як краса. Але, з іншого боку, краса формули наявна тільки тоді, коли є сама формула (крім того, не кожна красива!). І людське обличчя, яке сприймається як гарне (цією людиною, за цієї епохи, в цій культурі, у цьому прошарку суспільства), володіє якимись особливостями, а не просто правильністю рис. Але що ж це за особливості? Що таке краса? Краса – чи не найбільша цінність. Загалом, красу мабуть можна представити як відносини людини і світу (якогось явища), що виражає момент граничного олюднення, натхненності, конкретної чуттєвості людини. Таке ставлення виникає тоді, коли явище

надзвичайно значуще, але значуще не утилітарно, не стосовно його використання. У такому випадку говорять про “зацікавлену незацікавленість”, про безкорисливість почуттів. Явище виявляється духовно значущим і, водночас, чуттєво привабливим [4, с. 66].

Коли ми, наприклад, милуємося природою або пейзажем на картині, ми отримуємо насолоду від споглядання явищ як красивих. Переживаємо в цьому випадку не власне форму, а органічність втілення в цій чуттєвій формі змістовної духовності самої людини, її, так би мовити, “чуттєвої людяності”. Німецький філософ Гегель вважав: “Чуттєва зовнішність у прекрасному, форма безпосередності як такої є в той же час визначеністю змісту ...” [7, 383 с.]. Висловлюючись мовою Гегеля, можна сказати про форму (стосовно до краси), що це форма природи, виражає собою дух, якому притаманний певний сенс форми. Мабуть, сама насолода, переживання краси як цінності виникає тоді (і тому), коли людина відчуває себе цілісною, здатною підняти свої почуття безмежної духовної краси.

Особлива значущість форми в естетичному вимірі (про яку пишуть багато дослідників) і полягає саме в тому, що це конкретно-чуттєва форма, яка органічно виражає людський зміст, справді людський сенс явища, його цілісну цінність. І для художника, і для того, хто насолоджується мистецтвом, красою, форма стає конкретно-чуттєвим вираженням духовної цінності явища, що виступає носієм краси (людина дає емоційну оцінку).

Естетичний смак є тим поняттям, яке визначає спроможність особистості не тільки давати естетичну оцінку, а й привласнювати або заперечувати естетичну цінність. Естетичний смак учені розуміють як здатність особистості до індивідуального відбору естетичних цінностей, а завдяки цьому й до саморозвитку і самовиховання.

Ми поділяємо думку науковців щодо різних рівнів сформованості естетичного смаку. “Примітивний естетичний смак” орієнтований не тільки на зближення краси і корисності, а й на ототожнення певних властивостей носія естетичної або художньої цінності й самоцінності. При цьому красивим

вважається і здається саме і тільки те, що симетричне, геометричне правильне, пропорційне.

Мистецтво, художні цінності для людей високого рівня значущі насамперед як корисний засіб прикраси, розваги, відпочинку. Користь мистецтва очевидна і тоді, коли воно виступає засобом ідеологічного впливу, морального виховання.

Таким чином, естетичний і художній смак на нижчому рівні культури – певною мірою грубий і бідний. Забагато художніх цінностей неможливо сприймати. Проте естетична і художня культура мінімально реалізується і на цьому рівні. Естетичне сприйняття та художнє “прикрашання” життя роблять її, нехай незначно, але більш людяною, облагородженою і натхненною.

На наступному, більш високому рівні, естетична цінність сформована повністю. Адже для людей цього рівня краса виявляється однією з вищих, або навіть найвищою цінністю, а сфера естетичних відносин, естетична сторона будь-чого, – викликають особливий спеціалізований інтерес. Інтерес цей, а також витончений естетичний і художній смак мають в основі специфічну розвиненість почуттів. Людина такого рівня зазвичай наділена задатками, що стосуються естетичного сприйняття світу, естетичного загалом та художньої творчості, насолоди мистецтвом. Це може бути хороший музичний слух, почуття ритму, відчуття слова, здатність до тонкого сприйняття кольорів, яскрава емоційність вдачі, сильна уява і т. д. У зв'язку з цим можлива поява здібностей (талентів): до малювання, співу, танців, створення музики і віршів, гри на музичних інструментах. Естетично, художньо обдаровані люди нерідко реалізують свої задатки і здібності, адже останні дають їм змогу самовираження у сфері естетичних і художніх явищ, можливість відчувати насолоду від краси, мистецтва.

Людина може бути чи не бути художником за фахом, але інтерес до проявів краси і художньої виразності і в тому і в іншому випадку серйозний та глибокий, прагнення до краси виявляється чітко і реалізується особистістю у житті. Наприклад, може виявитися або в декоративно-прикладної

діяльності, або в позиції любителя музики, балетомана, завзятого театрала, серйозного читача тощо.

Смак людини такого рівня – досить тонкий. Насолода, що отримується нею (а якщо це художник, то і дається) – сильна настільки, що істотно переважає “знехтувану” користь, відсуває розумність, тим більше звичайну розсудливість, на другий план. Людина може ніби “розчинитися” в естетичному спогляданні, настільки заглибитися у музику, яку слухає, або книгу, яку читає, що часом забуває про все: про час, турботи, справи.

У цьому випадку краса, мистецтво самоцінні і діють на людей цього рівня, охоплюючи душу до неземного захвату або непідробних страждань. Це настільки потужно, що люди схилиються перед красою і художніми цінностями, як перед святинами. Ті, хто перебуває на цьому рівні естетичної та художньої культури, здатні навіть гинути за красу, жертвувати собою заради мистецтва.

Описаний рівень буття естетичної та художньої культури є високим, але не найвищим. Хоча він і звичайний для творців та найбільш пристрасних шанувальників художніх цінностей. Але поділяємо думку В. Большакова щодо обмеженості цього рівня, яка пов'язана, по-перше, часто вираженою вузькою “спеціалізацією” інтересів і пристрастей. Смак, який визначається переважним інтересом, викликає певну “сліпоту” або “глухоту” у ставленні до проявів краси. Це веде до “відторгнення”, неприйняття “чужих” естетичних і художніх цінностей. Естетичний та художній смак людини може бути однобічно розвинутим, обмежуватися певною традицією, канонами, нормами.

Або, якщо йдеться про новатора (любителя новацій), іноді, навпаки, розвивається абсолютна перевага естетично або художньо нового, коли традиційне уявляється потворним тільки через те, що воно традиційне.

Другий рівень естетичної та художньої культури не виключає можливості возвеличення на рівень “мистецтво для мистецтва”. У тому і в іншому випадках людська чуттєвість формалізується до межі, за якою зникає

її змістовна олюдненість (облагороджений). А за таких перебільшень і форма збіднюється. Краса не цінніша, ніж людина, і це є важливим положенням для нас.

Ми поділяємо думку вчених, що не слід підпорядковувати красу як цінність інших цінностей (наприклад, моральних, тим більше – політичних), заздалегідь визначаючи, що тільки те, що веде до добра, може бути прекрасним. Не слід вимагати від мистецтва, щоб воно ставало “підручником” моралі або “підручником життя”. Не варто висувати претензії художникам, які творять естетичні та художні цінності, – щоб вони неодмінно самі були зовні красиві і благопристойні в поведінці. Будь-яка людина, і художник теж, в одних відносинах може бути на високому рівні культури, а в інших – на низькому. Для художників, артистів, письменників і т. д., для людей сфери мистецтва, природним є інший, спеціалізований рівень естетичної та художньої культури з усіма його перевагами і вадами. Оскільки це не найвищий рівень.

Тільки на третьому, вищому рівні, сенс естетичної культури визначається тим, що домінуючою в житті потребою людини стає потреба в іншій людині. І тоді краса, як цінність, виявляється невіддільною від добра, істини в їх вищих проявах. “Добро, краса й істина дійсно нероздільні, хоча чеснота і краса – не одне і те ж. Геній у мистецтві і лиходійство в житті цілком сумісні. Адже художня цінність – не геній, а його твір. У житті і вада може виглядати красивою, бо вада, взагалі кажучи – не антилюдська. А ось мерзенність, підлість, зрада, доноси, жорстокість – вони – потворні. І людина естетично культурна знає це, відчуваючи огиду до того зла, яке відчужує людину від людяності, протистойть останньому. Кажуть, що це – моральне почуття, і з цим можна погодитися. Але воно ж – і естетичне” [4, 92 с.].

Тож найвищий рівень естетичного смаку сприймаємо повноцінно як найвищу людську радість, як свято духу. Краса, цього разу, наділена таким рівнем, що має чуттєве вираження взагалі людяності в людині, у тому числі і добра, й істини життя, вона є різноманітною (за носіями, формами, видами).

Така людина володіє тонким естетичним і художнім смаком, здатністю розрізняти нюанси, відтінки краси і неподобства в житті і мистецтві. Вона здатна до глибокого співпереживання, співчуття. Смак її індивідуалізований, не замкнений в рамки традицій, спеціалізованих переваг, канонів і правил. Їй властиве вміння досить точно оцінювати новий, перспективний напрям у мистецтві, при повазі до цінностей минулих епох та інших (ніж її власна) культур.

Кожна людина має у своїй свідомості привласнені загальні цінності, які відображаються у формі *ціннісних орієнтацій*. Учені (В. Водзинська, М. Головатий, І. Зборовський, І. Левикін, В. Ольшанський, У. Орлов, І. Попова, Е. Соколов, В. Ядов) вивчали ціннісні орієнтації як самостійні елементи у структурі свідомості, що закріплені життєвим досвідом індивіда та сукупністю його переживань.

Категорію *“ціннісні орієнтації”* у педагогіці почали активно використовувати у своїх дослідженнях В. Анненков, З. Васильєва, С. Гончаренко, В. Дряпіка, І. Зязюн, М. Казакіна, Л. Коваль, О. Набока, В. Шахрай та ін. Педагогічний аспект вивчення цього феномену ґрунтується на філософському й соціально-психологічному розумінні ціннісних орієнтацій і розглядається як результат залучення школяра до суспільної практики.

Сутність та специфіка формування особистості з ціннісним ставленням до навколишнього світу, художньої культури, мистецтва відображається у працях багатьох учених, серед них – Н. Антонюк, І. Бех, В. Бутенко, Т. Губченко, І. Зязюн, А. Зись, М. Каган, В. Кузь, Н. Левківський, Л. Левчук, Н. Липкань, Л. Масол, Н. Миропольська, Л. Печко, І. Регейло, О. Савченко, Г. Шевченко та ін.

На підставі здійсненого аналізу ми дійшли висновку, що *естетичні орієнтації – це цілісне функціональне утворення, яке спрямовує та наближує особистість до досконалості, довершеності; містить уявлення про естетичний ідеал, естетичний смак, втілює потребу в*

гармонії та красі, бажання відобразити свої почуття та передати почуття інших засобами художніх мистецьких образів і є стимулом до творчості.

Розвиток естетичних орієнтацій готує вихованців до вибіркової оцінної художньо-творчої діяльності, яка дає змогу усвідомити власні естетичні потреби, смакові установки, інтереси, розширити художньо-естетичний кругозір.

Патріотизм як цінність. Формування патріотично спрямованих ціннісних орієнтацій у вихованців засобами мистецтва

Національно-патріотичне виховання було предметом дослідження багатьох учених. Їх погляди на поняття такого виховання не тотожні. Частина вчених кваліфікує цей термін як визначний принцип української педагогіки (Б. Кобзар, В. Оржеховська), як духовно-моральний принцип (Г. Ващенко, Т. Дем'янюк, К. Чорна), як основний принцип національного виховання (О. Вишневський, В. Кіндрат, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Б. Ступарик).

У психолого-педагогічній науці виділяють шляхи розвитку почуття етнічної ідентичності як емоційно-психологічної основи патріотизму та реалізації потенціалу особистості учня, що знайшло відображення у працях Г. Балла, І. Беха, І. Булах, Л. Долинської, О. Киричука, І. Кона, Е. Помиткіна, В. Рибалки та ін.

Проблеми патріотизму, національних цінностей та особливості їх формування в учнів розкрито у роботах О. Гевко, В. Гонського, І. Зверевої, В. Ковалю, О. Литовченко, А. Москальової, П. Онищука, Р. Петронговського та ін.

Для визначення поняття “патріотизм” та компонентів патріотичного почуття звертаємося до праць академіка І. Беха. Під *патріотизмом* він розуміє особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке

характеризує позитивне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе [2, с. 4].

У цьому визначенні І. Бех робить акцент на *високосмисловому аспекті* та підкреслює, що почуття патріотизму пов'язується не з *нижчими, буттєвими потребами і прагненнями* часто меркантильної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості.

Базовими складовими почуття патріотизму, виходячи з теоретичних уявлень, висвітлених дослідником, доцільно вважати: любов до народу, Батьківщини, держави; діяльнісну відданість Батьківщині; суспільно значущу цілеспрямованість; моральну стійкість; готовність до самопожертви; наявність почуття власної гідності [2, с. 4].

Таким чином, для успішного виховання патріотизму, насамперед, вчителю необхідно налаштувати власні життєві орієнтації на “високосмисловий аспект”, відриватися від нижчих життєвих потреб і прагнути до високого смислового аспекту буття.

У педагога має бути сформований свідомий патріотизм, що нерозривний з відповідальністю. Процес національного відродження України потребує від громадян не лише віри і любові до свого народу, а й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством, народом, нацією. Педагог, який є малосвідомим, або не думає про свою відповідальність, або ж боїться її. Для нього власні дії визначаються суто особистими потребами й інтересами, а за долю країни, як він вважає, відповідальним є хтось, але не він безпосередньо. Тоді як відповідальність передбачає, з одного боку, усвідомлення необхідного, а з іншого – можливість вибору шляхів його реалізації.

З патріотизмом органічно поєднується етнічна самосвідомість громадянина. Етнічна самосвідомість підрастаючого покоління ґрунтується на етнічній ідентифікації, яка вбирає в себе любов до свого народу, віру в його духовні сили, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди,

символіку; передбачає систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, звичками, знаннями, відповідальністю перед своєю нацією [2, с. 19].

Чому наразі тема патріотичного виховання є нагальною та безперечно актуальною? Тому що воєнний конфлікт, який вже третій рік триває на сході, дає підстави переосмислити виховні підходи до прищеплення патріотичних цінностей.

Варто зазначити, що у світі наприкінці XX – на початку XXI століття спостерігаються багаточисельні конфлікти на “кордонному ґрунті”. Такі процеси зумовили необхідність утвердження в історіографії наукового напрямку, який досліджує впливи фактору прикордоння на ментальність і поведінкові реакції мешканців такого регіону. Різносторонні впливи – геополітичні, культурні, релігійні та інші водночас роблять пограниччя зоною притягання і взаємовідштовхування, а також простором для масштабних маніпуляцій.

Освітні процеси у прикордонній зоні мають свою специфіку, яка не достатнім чином вивчена в науково-педагогічних дослідженнях.

Протягом усіх років незалежності України вченими активно досліджувалася проблема національно-патріотичного виховання: створювалася концепція військово-патріотичного виховання, розроблялася національна ідея у становленні громадянина-патріота України, проводилися наукові дослідження різних аспектів окресленої проблематики. Але, незважаючи на цю масштабну наукову роботу, не вдалося запобігти національній трагедії, яка склалася на сході країни.

Тому наразі актуально виявити специфіку патріотичного виховання в умовах прикордоння та знайти ефективні шляхи формування громадянина-патріота засобами мистецтва.

Визначаючи специфіку національно-патріотичного виховання на сході України, варто насамперед зазначити, що ця територія є *пограниччям*, нині це, з одного боку, кордон Росії, з іншого – зона розмежування із так званим ЛНР, ДНР. “Пограниччя – це особливий соціальний простір, де відбувається

перетин культур і яке наповнене особливими сенсами. Значущість пограниччя в сучасному світі визначається соціокультурними трансформаціями, процесами регіоналізації, зміною характеру державних кордонів і змінами світогляду людей, життєдіяльність яких здійснюється в цьому просторі” [6, с. 12].

О. Сухомлинов зазначає, що “контакти між представниками різних національностей, незалежно від типу адміністративно-географічних та соціальних кордонів, створюють культурні простори, розмір яких залежить від інтенсивності контактів. Саме в таких зонах усі процеси значно прискорюються, бо *центр* не може їх стримувати, пограниччя живе власним життям. Свобода на периферії завжди більша, ніж у центрі, – наголошує вчений. – Саме тут формуються майбутні напрямки розвитку культури, зароджуються культурні зв’язки, нові діалекти та мови, ідейні та ідеологічні феномени, що неможливо у середовищі істеблішменту центру [6, с. 14].

На жаль, той феномен, який зародився на так званій “периферії”, у Донецькій та Луганській областях, став деструктивним явищем. Свободу, яку мав регіон, місцева влада використала для посилення антидержавних, руйнівних настроїв у населення.

Пограниччя – це соціокультурний феномен, у якому виокремлюють такі особливості:

- територіальна прив’язаність;
- специфічний регіон;
- наявність власної динаміки розвитку.

Згідно з дослідженнями Я. Верменич, на *атмосферу пограниччя* впливають такі чинники: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи і ще багато інших.

Розкриваючи особливості пограниччя, доцільно звернути увагу на поняття “кордон”. Досліджуючи проблему розуміння кордону, С. Хобта стверджує, що, як правило, виокремлюють дві функції: захисну (бар’єрну) та

інтегративну (комунікативну). Учена робить слушний висновок, що в добу глобалізації і під її тиском на перший план вийшла комунікативна функція, але, з огляду на події у східній частині нашої держави, виявилось, що нехтування бар'єрної функції стало значною помилкою.

Отже, актуалізується новий аспект у патріотичному вихованні – формування “почуття кордону” (термін К. Хаусхофера), що дає можливість громадянам відчувати територіальну цілісність держави, сприяє розвитку саме бар'єрної функції державного кордону. Таким чином, під поняттям “почуття кордону” ми розуміємо “чутливість до виокремленості своєї території, сприйняття кордону як необхідної захисної лінії, усвідомлення ризиків, пов'язаних із прикордонним розташуванням, своєрідне почуття “на сторожі”” [9, с. 347].

Серед особливостей національно-патріотичного виховання на сході України вирізняємо також аспект *існування стійких негативних стереотипів, які впливають на процес виховання школярів.*

Під поняттям *стереотип* розуміють *форму спрощення чи перебільшення якихось ознак групи людей, що подається стисло, небагатослівно, у вигляді короткого висновку.*

Більшість стереотипів має історичне походження: явища, які відбувалися та позначились на формуванні якогось іншого явища, що тягне за собою позитивні чи негативні спомини і відбивається на уявленнях сучасного покоління.

Стереотипи бувають як негативні, так і позитивні, але стосовно нашої проблеми зупиняємося саме на негативних стереотипах, які зашкоджують формуванню громадянина-патріота.

Я. Рещинський дуже влучно відмітив, що в міру посилення суперечностей у стосунках між етнічними групами пограниччя у кожній з них створюються тривалі стереотипи упередженості і ворожості. Такі стереотипи функціонують у колективній свідомості значно довше, ніж самі факти дискримінації та несправедливості. Усвідомлення і відчуття кривди

може стати не тільки фенотипом, а навіть фрагментом генотипу, що визначає сутність пограничної популяції [10, с. 11].

Так, на сході України панує ціла низка негативних, історичних стереотипів, які стосуються, наприклад, Другої світової війни, ставлення до історичних постатей, певних подій минулого тощо.

Можна стверджувати, що певні негативні стереотипи сформувалися внаслідок такого процесу, як “історична амнезія” – втрата народом історичної пам’яті. Частково цей процес відбувся через довготривалий послідовний тиск з боку радянської влади, нав’язування необхідного владі розуміння колишніх подій, ставлення до національних героїв тощо.

Я. Верменич наголошує, що “підсвідомий рівень сприйняття пограниччя досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам’яті чи, навпаки, "приглушення" тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування "жахливих спогадів" у свідомість наступних поколінь” [6].

Саме такими “приглушеними сюжетами” є законсервовані, ще з часів Радянського Союзу, стереотипи, пов’язані з певними символами, традиціями, звичаями, навіть стилем мислення. Наприкінці цього навчального року можна було спостерігати, як у засобах масової інформації, у соціальних мережах вибухнула лавина різких зауважень, щодо одного з радянських символів, який представлений, до речі, по всій країні, не лише на Сході, – це шкільна форма радянських часів як святкова форма в сучасній українській школі.

Сприйняття державних кордонів як просто лінії небезпечне, бо кордони – це важливий чинник формування держави. Ставлення до кордону є таким, яким воно сформоване у суспільстві, тому важливо виховувати конструктивне розуміння значення кордону ще в шкільному віці, адже це

впливає й на ставлення до власної держави, культури, народу та позначається на безпеці країни.

Східне пограниччя є територією, на якій досі панують стійкі негативні історичні, радянські, культурні стереотипи. Для ефективного реформування освіти, зокрема в аспектах національно-патріотичного виховання, необхідно навчати вчителів, використовуючи сучасні інноваційні технології та методи.

У виховання громадянина-патріота доцільно звернути увагу на те, що закладається як фундамент становлення особистості. Для виховання можуть бути використані різні інструменти та методи, але варто, на нашу думку, підкреслити значення мистецтва в цьому процесі.

Мистецтво здатне чинити надзвичайно потужний ідейно-емоційний вплив на особистість. Воно є одним з головних джерел і носієм ідеї Батьківщини, сприяє формуванню у людини почуття патріотизму як цінності.

Уся багата палітра видів мистецької творчості необхідна для прищеплення патріотизму. Так, через художнє мистецтво ми можемо пробудити в учнів патріотичні почуття, відчуття своєї належності до Батьківщини, українського народу, готовність до його захисту. Через образотворче мистецтво ми легко можемо досягти, щоб усі представлені образи залишили щирий відгук у душі учня. Сприйняття творів живопису, графіки, скульптури фіксує в зоровій пам'яті людини чіткий образ, сприяє розвитку почуття прекрасного та активно формує свідомість. Образотворче мистецтво несе у собі багатий матеріал для бесід на патріотичні теми, адже усі важливі історичні події знайшли своє відображення в мистецтві.

Говорячи про музичне мистецтво, ми акцентуємо увагу на тому, що в музичному творі у лаконічній формі можуть відображатися почуття та ідеї, які властиві багатьом людям. Так, наприклад, музика і текст пісні допомагають нам розділити разом з героєм твору горе або радість. Тому одне з пріоритетних місць у розвитку почуття патріотизму посідає народна пісня.

Українська пісня – це скарбниця людської духовності, яка здатна всеохоплююче впливати на почуття, розум і серце. В українській пісні відображається світогляд нашого народу, його морально-етичні та естетичні цінності. Багато вчених та педагогів-практиків стверджують, що цей національний мистецький скарб, без сумніву, заслуговує на увагу і підлягає детальному вивченню в загальноосвітніх школах.

Театральне та кінематографічне мистецтво має свої безцінні важелі впливу на формування патріотичної свідомості учнів. Перегляд кінострічки, спектаклю передбачає художньо конкретний, достовірний або історично умовний образ. Глядач занурюється у певні події, стає свідком того середовища, в якому перебувають герої.

Г. Ващенко зазначав, що великі митці часто виступають “символами” своїх епох – як у всесвітньому, так і в національному масштабах – епоха Гомера, епоха Данте, епоха Котляревського тощо. Деякі вчені та філософи минулого писали свої твори у поетичній формі. “Бо дія мистецтва – повніша, ніж дія науки” [5, с. 196].

Варто зауважити, що в українських виховних традиціях завжди використовувася впливовий засіб – естетичне виховання (хоровий спів, особливо в церквах та читальнях, драматичні аматорські гуртки, уроки малювання і співів у школі, писанкарство. Пісню супроводжувалися польові роботи, толоки, вечорниці тощо. Усе це передбачало активну участь людини у творчості).

Мистецтво є самодостатнім інструментом виховання, зокрема і патріотичного, тому доцільно формувати особистість школяра на мистецьких творах високого гатунку.

Патріотичне виховання спирається на загальнопедагогічні принципи виховання, як-то дитиноцентризм, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Водночас національно-патріотичне виховання має власні принципи, що відображають його специфіку: принцип національної спрямованості;

принцип самоактивності й саморегуляції; принцип полікультурності; принцип соціальної відповідності; принцип історичної і соціальної пам'яті; принцип міжпоколінної наступності.

Розкриваючи сутність таких принципів, зокрема звертаємо увагу на аспекти, які мають особливу значущість та стають фундаментом для патріотичного виховання через вплив мистецтва. Ми підкреслюємо значущу роль виховання шанобливого ставлення до національної культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; формування в дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до інших ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської; збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців для нащадків, зокрема зразків української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

Сильним є вплив мистецтва і щодо руйнації історичних стереотипів. Як приклад, можна згадати культурну промоцію, котру здійснив Симон Петлюра. 1 січня 1919 року він запросив до себе О. Кошиця і К. Стеценка і запропонував створити “Українську Республіканську Капелу”: “За тиждень щоб була зорганізована для закордонної подорожі Капела, а то, – добавив жартуючи С. Петлюра, – розстріляю!”

Українська капела об'їхала з українською піснею ключові країни Західної Європи і продемонструвати світові самодостатню силу української культури – а відтак політичну зрілість українського народу, аби мати власну державу, незалежну від Росії. Українські співаки проспівали на весь голос, що Україна – це не Росія, і навіть не її колонія, а окрема самодостатня культурна нація, яка має право на політичне існування і власну державність.

Результат був вражаючий, на шпальтах європейської преси лунали схвальні відгуки, Європа була у захваті від української пісні.

На цьому прикладі можна продемонструвати нагальну необхідність долати засобами мистецтва антидержавні стереотипи, які поширені у нашій країні.

Отже, використання характеру психологічного впливу мистецтва дає змогу підвищити чутливість до сприйняття духовних цінностей українського народу. При цьому процес виховання відбувається у невимушеній формі через сприймання найкращих надбань українського мистецтва. Мистецтво формує ціннісні орієнтири, розвиває почуттєву сферу особистості через художні образи творів митців та народну мистецьку спадщину України; мистецька діяльність одночасно впливає на раціональну й емоційно-вольову сфери вихованців, спонукає їх до співтворчості.

Результати констатувального етапу дослідження

З метою вивчення рівня сформованості ціннісних орієнтацій (зокрема естетичних та патріотичних) у вихованців як результату їхньої творчої активності під час навчання в школі мистецтв, було проведено констатувальний експеримент. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Сватівської районної школи мистецтв імені В. Зінкевича.

Констатувальним експериментом було охоплено респондентів трьох категорій (вихованці – 309 осіб, педагоги – 48 осіб). Під час дослідження застосовувалися такі науково-педагогічні методи: бесіда, лекція, індивідуальне письмове анкетування, творчі роботи, вільні інтерв'ю з респондентами, ознайомлення з індивідуальними планами, педагогічне спостереження, семінари, круглі столи, тренінги.

У результаті діагностувальної дослідно-експериментальної роботи було встановлено рівні сформованості естетичних орієнтацій підлітків засобами мистецтва.

Урахування наукових положень, розглянутих під час теоретичного аналізу, зумовило обґрунтування критеріїв та показників, рівнів сформованості естетичних ціннісних орієнтацій.

Згідно із змістовною структурою досліджуваного феномену, було визначено такі критерії: *когнітивно-пізнавальний*, показниками якого є: ступінь сформованості пізнавального інтересу вихованців, запам'ятовування значного обсягу необхідних знань з музики, літератури, театру, спроможність до аналізу, синтезу, узагальнення і порівняння; *емоційно-емпатійний*, показниками якого є вміння коригувати міру власних емоційних вражень, переживань, що сприяють розвитку емпатійних реакцій та засвідчують виняткове значення педагогічної культури педагога; *діяльнісно-творчий*, показники котрого: ступінь творчого переосмислення результатів естетичного сприймання на конкретному розумінні завдань, відповідальності та виконавської активності, бажанні вихованців залучатися в активну художньо-творчу діяльність.

Програмою констатувального етапу експерименту передбачався аналіз стану ціннісного орієнтування підлітків у сфері мистецтва, при цьому фіксувались: інтерес і частота залучення учнів до музичного мистецтва та художньої творчості; ознайомлення підлітків з мистецтвом і ставлення до нього; надання переваг й оцінка видів та жанрів музики; вміння досягнути художній образ і ціннісний зміст музичного матеріалу та виявити естетичну цінність музичних явищ; самостійне оперування художньо-виражальними засобами музичного твору; творчий підхід до вибору видів і форм художньо-естетичної активності у сфері музики.

Розроблена нами анкета “Естетичні цінності учнів шкіл мистецтв” (для 5-8 класів шкіл мистецтв) мала на меті визначити основні тенденції ціннісної сфери учнів за такими показниками:

- загальна мистецько-естетична ерудиція;
- наявність ціннісних переваг щодо різних жанрів мистецтва;
- вміння оцінювати емоційно-ціннісний зміст твору;
- готовність до художньо-творчої діяльності.

Шляхом опрацювання відповідей респондентів на запитання щодо виявлення *загальної мистецько-естетичної ерудиції*, встановлено, що 56%

опитаних дали правильну відповідь та правильно встановили музичний жанр. Завдання: “Назвіть прізвище композитора-класика та твір, в якому відображається почуття суму” 51% учнів виконали на відмінно; 20% не змогли назвати твір та прізвище композитора.

Частина учнів (40%) дали хибну відповідь на запитання, спрямовані виявити знання споріднених мистецтв. Так, наприклад, школярі не змогли назвати прізвище художника, який у своїй творчості звертався до пейзажу.

Важливим для нашого дослідження було встановити наявність ціннісних переваг щодо різних жанрів мистецтва.

Незначна частина учнів (27%) зазначили, що розважальна музика є пріоритетною. Це свідчить про недостатній педагогічний вплив на учнів у процесі вивчення різних мистецьких жанрів.

Так, у відповідях домінують: музичне мистецтво, образотворче мистецтво, кіномистецтво, цирк. Серед музичних жанрів учні віддають перевагу розважальній та камерній музиці. На відкриті запитання, чому саме ці жанри, учні відповідали: “тому що це красива музика; я люблю слухати сучасні та класичні твори, тому що я люблю співати та грати музичні твори; тому що розважальна музика – це модно, тощо”.

Наступний блок запитань був спрямований на виявлення вміння оцінювати емоційно-образний зміст музики.

25,5% учнів дали словесну характеристику музичного твору у вигляді речення (інколи двох речень). Наприклад: “Твір драматичний, відчувається боротьба добра зі злом. Два контрастні образи в сонаті – величний, урочистий, святковий та ніжний, мелодійний – з іншого. “До Елізи” передає відчуття самого Бетховена. У творі описується кохання двох людей, перешкоди та радощі”.

Результати виконання завдання розподілилися у відсотковому співвідношенні таким чином: 13,9% учнів дали словесну характеристику з одного слова (весела або сумна); 6,9% учнів не надали словесної характеристики; 53,7% учнів використали досить стандартні фрази,

словосполучення (наприклад, танцювальна музика, мелодійна та виразна, заспокійлива та красива).

Застосовувалися також запитання, спрямовані на виявлення готовності до художньо-творчої діяльності. У відповідях на них 30% учнів зазначили, що грають на музичних інструментах щодня 30 хвилин та більше; 8% учнів – грають через день; 4% – грають лише ті твори, що подобаються.

На запитання: “Чи подобається вам досягати образної виразності твору (працювати над динамікою, інтонацією, штрихами тощо) більшість сказали, що так, подобається. Підтримали відповідь: “Ні, головне вивчити напам’ять, усе інше – зайве” – 8% учнів. 64% учнів ствердно відповіли на запитання: “Коли ви станете дорослими та у вас будуть власні діти, чи віддасте ви їх до школи мистецтв?”

Шляхом узагальнення проведених досліджень на констатувальному етапі експерименту було встановлено три рівні сформованості естетичних ціннісних орієнтацій учнів – високий, середній, низький.

Високий рівень становить 15,58% від загальної кількості учасників експерименту. Цей рівень пов’язаний із формуванням у вихованців певних естетичних знань, естетичної освіченості, вміння аналізувати художні твори, обґрунтовувати свої думки. Підлітки з високим рівнем інтелекту впевнені у своїх знаннях, їм властива внутрішня свобода, працездатність, нестандартність суджень, вони свідомо витрачають час на систематичні заняття, активно долучаються до творчої дії, проявляючи інтерес до всього нового та незвичайного.

Середній рівень (38,74%) властивий вихованцям, які здобувають знання тільки з окремих дисциплін, що дають мінімум певних навичок, потрібних для отримання оцінки. Такі діти здатні до емоційного співпереживання, творчої інтерпретації мистецьких образів, самооцінки себе у світі мистецтва. Виконання ними певних завдань означається нечітким розумінням характерних засобів виразності, художньо-образного

змісту твору, що свідчить про недостатню сформованість спеціальних знань, практичних умінь і навичок.

Для вихованців з *низьким* рівнем (45,68% респондентів) характерна відсутність предметних здібностей, що веде до відставання у навчанні, безсистемності в оволодінні мистецькими знаннями та вміннями; нестійкий інтерес до художньої творчості, пасивне ставлення до мистецтва; обмежене спілкування з колективом, замкнутість; таким дітям не притаманні фантазія, образні уявлення, розкриття власної позиції.

Отже, проаналізувавши результати констатувального експерименту можна зазначити, що в учнів шкіл мистецтв недостатньо сформовані естетичні орієнтації. Тому вважаємо за доцільне розробити проект професійного розвитку для педагогів, який допоможе опанувати сучасні технології викладання мистецтва, що спрямовані на формування в учнів естетичних ціннісних орієнтацій завдяки зануренню у розмаїття творів зарубіжної й вітчизняної художньої культури, створення умов для заохочення учнів до художньо-естетичної діяльності та розвитку естетичної свідомості.

Наступний аспект нашого дослідження стосувався діагностики сформованості в учнів *патріотичної ціннісної орієнтації*.

Виокремлено компоненти патріотичного виховання, кожен з яких виконує свою функцію. Так, *когнітивний компонент* патріотичного виховання орієнтує на розвиток патріотичної свідомості, що передбачає засвоєння патріотичних цінностей (загальнонародських, морально-гуманістичних, суспільно-громадянських, конституційно-державних, професійних, культурних тощо). Окрім цінностей, потрібних у певному випадку, необхідне формування різнопланових знань, покладених в основу цілісного сприйняття Батьківщини.

Когнітивний компонент має на меті розвиток у вихованців їхньої патріотичної свідомості. Це сукупність уявлень, понять, суджень і цінностей, якими збагачуються учні. Цей компонент повинен відповідати загальній меті виховання в українському суспільстві – формуванню

життєво активної особистості з науковим світоглядом, високим моральним потенціалом, яка бажає працювати на благо України.

Зміст компоненту має ґрунтуватися на гуманістичному світогляді, оскільки його основою є любов і пошана до Батьківщини – почуття, які формуються з дитинства протягом життя людини. Цей компонент охоплює стійкі оцінювальні ставлення і судження, систему демократичних, моральних, гуманістичних цінностей.

Емоційно-ціннісний компонент передбачає наявність в учнів відповідних соціально значущих особистісних мотивів. Цей компонент є основою сформованості патріотичної ціннісної орієнтації.

Практично-діяльнісний компонент патріотичного виховання вихованців в освітньо-виховному середовищі школи мистецтв спрямований на формування вмінь і навичок діяти згідно з патріотично ціннісними орієнтаціями.

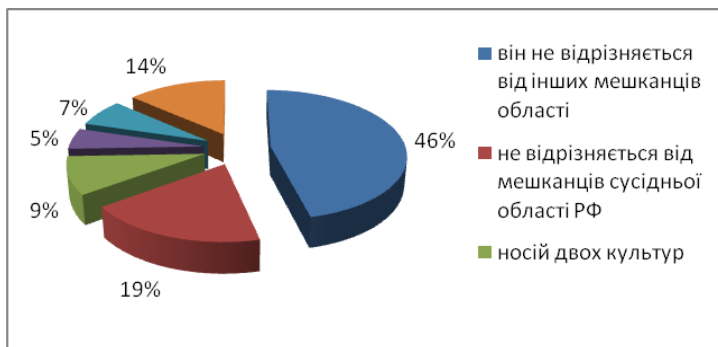
Для визначення рівня сформованості патріотичних ціннісних орієнтацій вихованців ми користувалися такими критеріями: *сукупність знань, що презентують патріотизм*; показники: знання рідної мови, народних звичаїв, традицій, обрядів, мистецтва; *емоційно-ціннісне сприйняття Батьківщини, держави, народу, культури і себе самого*; визначається через такі показники: любов і повага до держави, державних символів; відчуття кордону, ціннісне ставлення до себе як представника своєї держави, почуття власної гідності; почуття належності до української нації; *сформованість уваги вихованця до самого себе*; показники: схильність до самоосягнення; цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, стійкість; наявність вольових якостей для реалізації патріотичних переконань; *діялісна відданість Батьківщині*; показники: повага до культурних цінностей нації та сприяння їх відродженню; толерантне ставлення до інших культур та їх представників.

На особливу увагу в нашому експерименті заслуговує дослідження нового напрямку у патріотичному вихованні – виховання “почуття кордону” (термін К. Хаусхофера).

Оскільки Сватівська школа мистецтв розташована у зоні розмежування – на кордоні з так званим ЛНР, важливість вивчення рівня сформованості почуття кордону є, на нашу думку, безсумнівною. Під “почуттям кордону” ми розуміємо “чутливість до виокремленості своєї території, сприйняття кордону як необхідної захисної лінії, усвідомлення ризиків, пов’язаних із прикордонним розташуванням, своєрідне почуття “на сторожі””.

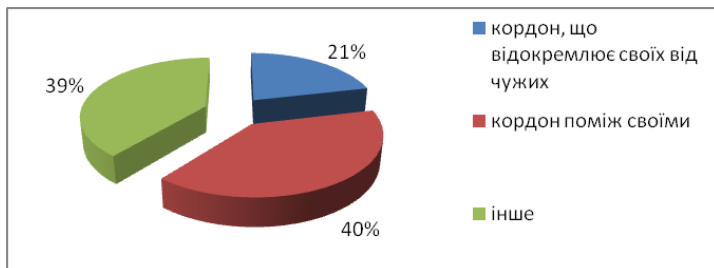
У своїй науковій роботі ми використали методику опитування, розроблену С. Хобтою, та провели дослідження, у якому взяли участь вчителі та учні Сватівської районної школи мистецтв імені В. Зінкевича, респонденти різного віку, які проживають на території східної частини, підконтрольній Україні.

Зокрема, учасникам було запропоновано відповісти на такі запитання: “Хто такий, на вашу думку, мешканець прикордоння?” Лише 5% респондентів зазначили, що жителі прикордоння – це носії власної культури, 19% вказали, що нічим не відрізняється від мешканців сусідніх областей Російської Федерації, 46% вважають, що нічим не відрізняється від мешканців інших областей, 9% вважають, що ці жителі – носії двох культур; тільки 7% відзначили, що мешканці прикордоння – захисники наших рубежів (рис. 3.1).



**Рис. 3.1. Результати відповіді на запитання:
“Хто такий, на вашу думку, мешканець прикордоння?”**

На запитання: “Як би ви схарактеризували кордон між Україною і Росією?” 40% респондентів відповіли, що це кордон поміж своїми. Хотілося б зауважити, що опитування проводилося у травні 2016 року, після того, як два роки триває воєнний конфлікт. Тобто, Росія на території східної частини України досить великою частиною населення сприймається досі як “своя” країна (рис. 3.2).



**Рис. 3.2. Результати відповіді на запитання:
“Як би ви схарактеризували кордон між Україною і Росією?”**

Але все ж таки є і 21% учнів, які вбачають, що кордон відокремлює своїх від чужих. 39% відмітили позначку “інше”; серед “іншого” було близько 10% коментарів, які відображали досить конструктивне сприйняття державного кордону. Наприклад, респонденти зазначали: “відокремлює одну країну від іншої; одну державу від іншої; дві різні країни”.

Особливо вражає у підсумках дослідження незначущість різниці між результатами респондентів шкільного та дорослого віку, що свідчить про великий вплив вихователів та батьків на думки учнів. Діти, які виросли в незалежній Україні, але проживають на території східного пограниччя, й досі перебувають під впливом стійких радянських стереотипів, характерних для дорослих мешканців регіону. І якщо дорослі респонденти (представлені вчительством) віддали 8% за позицію, що мешканець пограниччя – це носій власної культури, то серед учнів таке переконання мають лише 2%.

**Порівняння результатів опитування учнів загальноосвітніх шкіл
та шкіл мистецтв**

Запитання: “Як би ви схарактеризували кордон між Україною і Росією?”		
Варіанти відповідей	Учні школи мистецтв	Учні загальноосвітніх закладів
Кордон, що відокремлює своїх від чужих	31%	22 %
Кордон поміж своїми	28 %	48%
Інше	41% (серед “іншого” було близько 25% коментарів, які відображали досить конструктивне сприйняття державного кордону)	30% (серед “іншого” було близько 10% коментарів, які відображали досить конструктивне сприйняття державного кордону)

Проведене опитування доводить, що самі події, які відбуваються на сході, не можуть вплинути на свідомість мешканців, необхідно проводити системну виховну роботу, урахувавши специфіку цього краю.

Узагальнені результати констатувального експерименту свідчать, що у більшості вихованців сформованість патріотичних ціннісних орієнтацій досить низького рівня (в межах від 50% до 60%), високий рівень мають лише близько 20% школярів.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, стану патріотичної вихованості учнів школи мистецтв виокремлено три рівні сформованості патріотичної ціннісної орієнтації дітей: високий, середній, низький.

Високий рівень (19,8%) – характерне глибоке розуміння сутності патріотизму, наявність чітко аргументованої патріотичної позиції, стійких ціннісних орієнтацій. Вихованці проявляють виражений стійкий інтерес до теми патріотизму, володіють глибокими знаннями українських традицій, національної культури та мистецтва, намагаються покращити й поглибити ці знання. В учнів яскраво виражена ціннісно-патріотична свідомість, міжкультурна толерантність, активна суб’єктно-патріотична позиція стосовно сучасних подій. Діти беруть активну участь у концертах, виконують твори українських композиторів, знають народні пісні, обряди тощо.

Середній рівень (44,7%) – наявна чітка патріотична позиція, сформовані патріотично-ціннісні орієнтації, переконання, ідеали. Вихованці цього рівня мають системні знання про патріотизм в межах навчальної програми, інколи проявляють потребу у самоосвіті в цій галузі. Знання національної культури та мистецтва достатні. Достатньо розвинений рівень толерантності стосовно представників інших народів. Учні активні в соціально-політичній сфері, але для прояву ініціативи потребують підтримки викладачів або товаришів.

Низький рівень (35,5%) – пасивне ставлення до питань патріотизму, відсутність чіткої патріотичної позиції, несформованість ціннісних орієнтацій, брак міжкультурної толерантності. Учні, які перебувають на цьому рівні, мають поверхневі, безсистемні знання про патріотизм і, більшість із них, не намагаються розширити свої знання про це явище. Потреба в активній патріотичній діяльності не має вираженого характеру. Учні безініціативні, ухиляються від участі у громадській роботі, патріотичних заходах. Наявні елементи відчуженості й байдужості щодо соціально-політичної сфери. Байдуже, а інколи негативно ставляться до культури, традицій, звичаїв, історії свого народу.

Роль вчителя у формуванні ціннісних орієнтацій учнів є значною, тому доцільно дослідити, якою мірою сформовані патріотичні цінності у самих педагогів. Щоб зрозуміти, як ефективно вплинути на формування патріотичної ціннісної орієнтації у вихованців школи мистецтв, було проведене відповідне дослідження.

Одним із завдань такого дослідження стало визначення фактичного рівня сформованості готовності вчителів до патріотичного виховання учнів школи мистецтв. Для виконання цього завдання були розроблені анкети, опитувальники для констатувального етапу експерименту; проведено контрольні зрізи; здійснено математичну обробку та аналіз отриманих даних.

Базою для формувального експерименту були обрані експериментальна та контрольна групи, експериментальна група – вчителі Сватівської районної

школи мистецтв імені В. Зінкевича, контрольна група – вчителі Кременської школи мистецтв. Загалом у дослідно-експериментальній роботі взяли участь 48 педагогів, із них 25 – педагоги експериментальної групи та 23 – контрольної групи.

Урахування наукових положень, розглянутих під час теоретичного аналізу, зумовило обґрунтування критеріїв та показників, рівнів сформованості патріотичних ціннісних орієнтацій педагогів: система загальнопедагогічних, предметних та спеціальних знань, необхідних для реалізації завдань патріотичного виховання учнів (показниками є знання сутності патріотизму як пріоритетної якості громадянина; основних нормативно-правових актів, що регламентують суспільно-політичне життя країни; сутності основних понять суспільно-політичної сфери життєдіяльності; теоретичних засад патріотичного виховання учнів; психолого-педагогічних умов, методики та технологій виховання патріотизму в учнів шкіл мистецтв); емоційно-ціннісне ставлення до проблем патріотичного виховання, наявність сформованих мотивів та бажання здійснювати патріотичне виховання учнів, система ціннісних орієнтацій педагога в аспекті патріотичного виховання (усвідомлення необхідності здійснювати патріотичне виховання зростаючих громадян України; соціально значущі мотиви діяльності педагога щодо патріотичного виховання учнів; ціннісні орієнтації в аспекті патріотичного виховання (система переконань, ідеалів, прагнень, ставлень, а також етичних принципів педагогічної взаємодії)); готовність педагогів до впровадження аксіологічного підходу у виховання патріотизму в позашкільній діяльності; реалізація знань про патріотизм як цінність у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу (гуманістична спрямованість особистості педагога; система особистісних якостей, які дають змогу оптимально розв'язувати проблеми патріотичного виховання учнів засобами мистецтва; культура емоцій і вольових проявів учителя, саморегуляція діяльності, здатність до педагогічної рефлексії, професійного та особистісного зростання); реалізація

знань про патріотизм як цінність у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу (вміння вибрати доцільні види діяльності, методи, прийоми, техніки та технології патріотичного виховання; володіння методами і формами, а також сучасними технологіями патріотичного виховання учнів).

Наявність патріотично-світоглядних знань з'ясовувалась за допомогою тестів і анкет, як-то “Патріотизм у розумінні сучасної молоді”, “Як ви розумієте патріотичне виховання, “Громадянин – патріот”. Висновки про знання педагогами сучасних політичних та економічних подій в Україні, їх аргументацію ми робили, використовуючи результати анкет “Патріот”, “Патріотизм у розумінні сучасної молоді” та методичку М. Рокича “Ціннісні орієнтації”. Перевірка рівня знань української мови, мистецтва, культури, традицій, звичаїв рідного народу здійснювалась за допомогою спостережень, анкетування, бесід, а також за опитуванням “Як Ви розумієте патріотизм?”.

Наведемо результати деяких анкет і методик. Так, з метою визначення ставлення педагогів до власної країни, суспільства, була запропонована адаптована нами анкета “Патріотизм у розумінні сучасного педагога”.

На перше питання анкети 44,5% учнів відповіли, що національна ідея відіграє провідну роль у побудові держави. На запитання, чи впливає знання історичного минулого на подальше життя держави та її населення, більшість педагогів (54,6%) відповіли, що кожен сам обирає, наскільки важливе для нього знання історії своєї країни. Лише 23% учителів вважають, що історичне минуле дуже важливе, що вивчати і знати його має кожен громадянин України. На третє запитання анкети “Які заходи повинна вжити держава для підтримання патріотичного духу молоді” відповіді були такими: держава має дотримуватися всіх законів, прописаних у Конституції (право на безкоштовну освіту та медицину, право на житло, право на працевлаштування); заохочувати молодь до активного суспільно-політичного життя країни; піклуватися про кожного українця й скасувати закон про “затягування пасків” і т. д. Більшість педагогів (43%) вважають відчуття

пошани до своєї країни – рисою характеру, необхідною для виховання патріотизму серед молоді. Наступні два питання анкети стосувалися наявності (відсутності) моральних цінностей в української молоді. Переважна частина опитаних (67%) вважають, що моральні цінності відсутні, а саме: бракує культури, поваги до старших, молоді люди невиховані, байдужі, жорстокі, часто проявляють неповагу до старших, до рідної мови, звичаїв, традицій українського народу, молодь сьогодення не бажає служити у Збройних Силах та ставати на захист рідної держави. Розділилися думки з приводу питання “Чи вважаєте Ви, що молоді люди, які вживають алкоголь або наркотики, не можуть бути патріотами?” – 55% відповіли, що “так”, 45% – що “ні”.

На питання (адаптованої нами анкети “Патріот”) “Чи вважаєте ви себе патріотом?” “так” відповіли 31,5% респондентів, “ні” – 12,6%, “частково” – 43,5%, не знають – 12,4%.

На запитання “Як Ви для себе визначаєте поняття патріотизму?” було визначено такі відповіді-складники:

любити та поважати свою Батьківщину – 38,5%;

любити народ – 7,7%, природу – 7,7%, місто – 7,7%;

почуття обов’язку перед Батьківщиною, самопожертва заради неї – 15,4%.

На запитання “За якими ознаками визначається поняття патріотизму?” ми отримали такий розподіл відповідей:

національна самосвідомість, гордість за належність до своєї нації, народу – 28,5%;

непримиренність до представників інших націй і народів – 0%;

інтернаціоналізм, готовність до співпраці – 3,2%;

безкорислива любов до своєї Батьківщини, готовність до самопожертви заради її блага або спасіння – 20,7%;

любов до рідного дому, міста – 24,5%;

бажання працювати для процвітання Батьківщини – 23,1%;

не актуально для сучасної молоді – 0%;

патріотизм – це лише романтичний образ, літературна вигадка – 0%.

Таким чином, найбільшого значення надається таким складникам:

любов до рідного дому, національна самосвідомість, безкорислива любов до своєї Батьківщини, готовність до самопожертви заради її блага або спасіння.

На запитання про те, якими якостями повинен володіти патріот, і прохання визначити, наскільки ці якості розвинені у самого респондента, були отримані такі результати: найбільш значущою респонденти вважають впевненість у собі – 42,3%. Друге місце за значущістю посіли воля і чесність (40,9%). На третьому місці – активна життєва позиція, вміння здійснювати самоконтроль (складова волі), сміливість (також складова волі), чуйність.

Вольові якості, як і раніше, отримали високу оцінку, активна життєва позиція – 34,6% . Більше половини респондентів також відмітили такі якості, як здоров'я, любов, наявність друзів (емоційна підтримка, опора, совість), потяг до пізнання (освіченість), свобода, щасливе сімейне життя, вихованість, життєрадісність, незалежність, відповідальність, терпимість. До характеристики патріотизму не увійшли або отримали одиничні оцінки, – матеріальна забезпеченість, суспільне визнання, продуктивне життя, розваги, охайність, високі життєві запити, непримиренність до інших.

Виявлені суперечності у результатах анкетування можуть стати основою для бесід про патріотизм з педагогами та демонструють наявність сенсу проведення цього опитування.

Для більш повного й конкретного з'ясування основних моментів змістової сторони патріотизму: спрямованості педагогів, їх позиції та світогляду, ставлення до самих себе, до діяльності, до інших людей, сформованості у них почуття патріотизму та готовності до служби у Збройних Силах ми запропонували найбільш поширену методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича.

В означеній методиці виокремлено два види цінностей: термінальні цінності-цілі – впевненість у тому, що кінцева мета індивідуального

існування варта того, щоб до неї прагнути, й інструментальні цінності-засоби – впевненість у тому, що певна поведінка або властивість особистості переважає у будь-якій ситуації.

Педагоги мали проранжувати цінності (перелік термінальних цінностей за методикою Рокича).

Домінуюча спрямованість ціннісних орієнтацій людини фіксується як займана нею життєва позиція, що визначається за критеріями рівня залученості у сферу праці, в сімейно-побутову та дозвілєву активність. Якісний аналіз результатів дослідження дав можливість оцінити життєві ідеали, ієрархію життєвих цілей, цінностей і уявлень про норми поведінки, котрі людина розглядає як еталон.

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх групування у змістовні блоки на тих чи інших підставах.

Таблиця 3.6

**Загальні результати ранжування цінностей в ЕГ та КГ
за методикою М. Рокича**

Конкретні цінності	Місце в житті	Абстрактні цінності	Місце в житті
<i>Здоров'я</i>	34,8% (на першому місці); 30,2% (на другому місці) (65% загалом)	<i>Свобода</i>	По 6,9% (перше, друге, третє місця) – це становить 20,7%; 11,6% – четверте місце (32,3% загалом)
<i>Активна діяльність</i>	16,2% (на першому місці)	<i>Розвиток</i>	11,6% (друге місце); 9,3% 11,6% (четверте місце) (32,5% загалом)
<i>Наявність вірних друзів</i>	11,6% (на третьому місці) 11,6% (на четвертому місці)	<i>Творчість</i>	4,6% (перше місце); 13,9% (третє місце) (18,5% загалом)
<i>Щасливе сімейне життя</i>	20,9% (на першому місці); по 11,6% (2, 3, 4 місця) (34,8%) (55,7% загалом)	<i>Впевненість у собі</i>	9,3% (друге місце)
<i>Розваги</i>	1-4 місця – 0; 18 місце – 16,3%		

Отже, на перших позиціях у респондентів такі цінності: здоров'я, спокій у країні, мир, сім'я, краса природи та мистецтва, творчість, тобто особисті цінності та цінності самореалізації.

Під час дослідження ми визначили, що в обох групах педагогів середній рівень сформованості патріотичних ціннісних орієнтирів майже однаковий.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення досліджень науковців, опитувань розроблено та науково обґрунтовано три рівні готовності вчителів за визначеними критеріями і показниками: високий, середній, низький.

Високий рівень (6,7% респондентів) – глибоке розуміння сутності патріотизму, чітко аргументована патріотична позиція, стійкість ціннісних орієнтацій. Учителі проявляють виражений інтерес до теми патріотизму, мають глибокі знання з українського мистецтва та намагаються їх покращити й поглибити, досконало володіють українською мовою. Педагоги демонструють виражену ціннісно-патріотичну свідомість, міжкультурну толерантність, активну суб'єктно-патріотичну позицію стосовно сучасних подій. Вони активно беруть участь у громадській діяльності, виявляють ініціативу у патріотичному самовдосконаленні, здатні ефективно здійснювати патріотичне виховання дітей, вміють аргументовано протистояти маніпуляціям антипропаганди, які характерні для східного пограниччя України.

Середній рівень (44,4% респондентів) характеризується поєднанням чіткої патріотичної позиції, сформованими патріотично-ціннісними орієнтаціями, переконаннями, ідеалами. Вчителі цього рівня мають системні знання про патріотизм в межах навчальної програми, у деяких випадках проявляють потребу самоосвіти в цій галузі. Знання українського мистецтва є достатніми; володіють українською мовою. Педагоги цікавляться традиціями, звичаями, культурою українського народу. Достатньо розвинений рівень толерантності стосовно представників інших народів.

Респонденти активні в соціально-політичній сфері, але для прояву ініціативи потребують підтримки дирекції або колег. На цьому рівні вчителі здатні до патріотичного виховання учнів, але мають певні складнощі з аргументацією та вмінням протистояти маніпуляціям антипропаганди.

Низький рівень (48,9% опитаних) – притаманні пасивне ставлення до питань патріотизму, нечітка патріотична позиція, несформовані ціннісні орієнтації, відсутність міжкультурної толерантності. Педагоги, які перебувають на цьому рівні, мають поверхневі, безсистемні знання про патріотизм, і більшість із них не намагаються розширити свої знання про це явище. Потреба в активній патріотичній діяльності не має вираженого характеру. Педагоги безініціативні, ухиляються від участі у громадській роботі, патріотичних заходах. Найявні елементи відчуженості й байдужості щодо соціально-політичної сфери. Байдуже, а інколи негативно ставляться до культури, традицій, звичаїв, історії свого народу. Неадекватно оцінюють та реагують на події, котрі відбуваються на східному пограниччі держави.

Такі висновки засвідчують необхідність підготовки педагогів з питань формування патріотичних ціннісних орієнтацій. Без змін у свідомості викладачів марно чекати рушійних змін в учнів.

Отже, виховання патріотичних ціннісних орієнтирів у вихованців шкіл мистецтва розуміємо як педагогічний процес становлення особистості громадянина і патріота своєї Батьківщини на основі прийняття демократичних цінностей, дотримання закону, норм права, загальнолюдської моралі. Педагогам необхідно бути готовими формувати патріотичну свідомість в учнів, виявляти ціннісне ставлення до українського мистецтва та культури, народу, Батьківщини, держави, нації, мотивувати дітей до активної суб'єктної позиції щодо сучасних політичних подій в Україні, діяльності, спрямованої на становлення України як правової, демократичної держави та мати здатність формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості.

Патріотична ціннісна орієнтація вчителя розглядається як інтегральна цінність та духовно-моральна якість особистості, що виявляється в почутті любові до України, до мови і традицій народу, у відчутті духовного зв'язку з ним, у моральній відповідальності за долю Батьківщини та готовності її захищати, у вільному національному самовизначенні, свідомому збереженні та примноженні національних духовних вартостей, здатності до діяльності з розбудови держави, готовності до реалізації патріотичного виховання школярів.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 336 с.
2. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124–129. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України / І. Бех, К. Чорна. – Київ, 2014. – 48 с.
3. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Бех, К. Чорна. – Київ, 2014. – 29 с.
4. Большаков В. П. Культура как форма человечности. / В. П. Большаков. – Великий Новгород : Изд-во НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. – 92 с.
5. Вашенко Г. Виховання волі і характеру : [підручник для педагогів] / Г. Вашенко. – К. : Школяр, 1999. – 385 с.
6. Верменич Я. Донбас, як порубіжний регіон: територіальний вибір / Я. Верменич. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. – 69 с. – (Серія “Студії з регіональної історії: Степова Україна”).
7. Гегель Г. Ф. Энциклопедия философских наук. Философия духа / Г. Ф. Гегель. – Москва : Мысль, 1977. – 383 с.
8. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 67–90; с.14
9. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // О геополитике. Работы разных лет. – М. : Мысль, 2001. – С. 7–250.
10. Reszcyński J. Polskie Kresy – mit i codzienność // Limites Patriae. – Bielsko-Biala, 2004.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах дало змогу зробити такі висновки:

Актуальність дослідження обумовлена тим, що у сучасних умовах розвитку позашкільної освіти важливими і необхідними є розроблення і впровадження нових підходів, що сприятимуть підвищенню її якості та забезпеченню доступності. Серед них важлива роль належить аксіологічному підходу. Аксіологічний підхід дає можливість під час вивчення різноманітних педагогічних явищ і процесів визначати стратегії їх подальшого розвитку з позиції уведення певних ціннісних орієнтирів.

За результатами теоретичного аналізу проблеми уточнено сутність поняття “ціннісні орієнтири” як актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою детермінують зміст і методику освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах, а отже, і його інноваційне вдосконалення.

Визначено, що виховання патріотизму у дітей та учнівської молоді є одним із основних ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних закладах; патріотизм вважаємо інтегрованою цінністю, вихованню якої має приділятися увага у творчих об’єднаннях усіх напрямів позашкільля.

Визначено ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу та цінності, які підлягають формуванню у вихованців позашкільних навчальних за напрямками позашкільної освіти (соціально-реабілітаційним, художньо-естетичним, гуманітарним, декоративно-ужиткового мистецтва), та їх компоненти і критерії (когнітивний: знання історії та особливостей рідної культури, її традицій і звичаїв, знання моделей прояву соціальних відносин та соціальної поведінки; емоційно-ціннісний: вияв любові до Батьківщини, держави і народу, розуміння спільності власної долі з долею Батьківщини,

усвідомлення ціннісного ставлення до себе, духовної культури як цінності, почуття власної гідності; практично-діяльнісний: діяльнісна відданість Батьківщині, готовність до самопожертви, толерантне ставлення до культур та їх представників; наявність прагнення до оволодіння вітчизняною культурною спадщиною, виявлення поваги до українських традицій та звичаїв), показники і рівні (високий, середній, низький) сформованості відповідних до напряму позашкільної освіти цінностей.

Показники кожного рівня визначено за допомогою відповідного діагностичного інструментарію: методики М. Рокича (перелік термінальних цінностей), модифікованої методики М. Лапіна, анкети “Соціальні та особистісні цінності вихованців ПНЗ” (для старших підлітків, старшокласників); методики оцінювання рівня сформованості етнічної цінності у вихованців (на основі методик А. Березіна, Р. Берези, В. Борисова, П. Щербаня), анкети “Естетичні цінності учнів” (для 5-8 класів шкіл мистецтв).

У процесі дослідження обґрунтовано зміст і відібрано педагогічні засоби виховання патріотизму у дітей та учнівської молоді як одного з основних ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних закладах. З цією метою на основі аксіологічного підходу розроблено та впроваджено комплекс експериментальних програм з позашкільної освіти для різних напрямів і типів позашкільних навчальних закладів: соціально-реабілітаційного напряму – навчальну програму “Учнівське самоврядування”; художньо-естетичного напряму – навчальну програму для підлітків “Навчання гри на фортепіано. Перший рік навчання”, програму професійного розвитку для педагогів “Формування ціннісних орієнтацій засобами мистецтва у позашкільних навчальних закладах”; гуманітарного напряму – навчальну програму “Країнознавство: Україна (англійською мовою)”; декоративно-ужиткового напряму – наскрізну навчальну програму “Виховуємо патріота”, “Витинанка”, “Народні ремесла України”, “Плетіння та аплікація соломкою”, “Кераміка”. Програми схвалено науково-методичною комісією з позашкільної

освіти Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства і науки України (протокол № 3 від 29.12.2015 р.).

Передбачено впровадження ціннісних орієнтирів (патріотизму як цінності) навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах в гуртках соціально-реабілітаційного, художньо-естетичного, декоративно-ужиткового, гуманітарного напрямів позашкільної освіти.

Проведено формувальний експеримент з метою перевірки ефективності впровадження у педагогічну практику позашкільних навчальних закладів визначених змісту та педагогічних засобів. За результатами аналізу даних, отриманих під час формувального етапу дослідження, здійснена оцінка ефективності формувальних впливів на контрольних етапах, яка передбачала порівняння результатів у контрольних та експериментальних групах. Виявлено, що рівень сформованості когнітивного компоненту цінності патріотизму у вихованців позашкільних навчальних переважно середній. Відтак, в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,6% переважає високий рівень, на 2,5% – середній, на 1,9% менший низький рівень. За емоційно-ціннісним компонентом рівень сформованості означеної якості в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,3% вищий (високий рівень), на 0,3% вищий (стосовно середнього), на 0,6% нижчий (щодо низького рівня). Аналіз підсумків оцінювання сформованості патріотизму за практично-діяльнісним компонентом засвідчив, що отримані показники експериментальної групи мають перевагу над показниками контрольної групи. А саме: різниця у даних високого рівня експериментальної групи на початку і в кінці формувального експерименту налічує +7,4%; середнього рівня – +7,6%; різниця в низькому рівні становить -15,0%.

Отже, результати дослідження дозволили обґрунтувати і впровадити ціннісні орієнтири у навчально-виховний процес позашкільних навчальних закладів, що сприяло актуалізації соціальної значущості їх виховного потенціалу. Втім, дослідження репрезентує лише окремі аспекти складної

науково-педагогічної проблеми; потребують подальшого розроблення питання формування національних цінностей дітей та учнівської молоді, їх патріотичних почуттів, громадянської відповідальності. В умовах воєнної загрози постає проблема виховання свідомої особистості, громадянина, патріота своєї держави; екологічно свідомої особистості, готової відповідати за власні дії. Відповідно, актуальним у такому контексті є дослідження ролі позашкільних навчальних закладів як інститутів соціального виховання у такому контексті.

ДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ**Анкета 1**

Просимо Вас відповісти на запропоновані запитання. У ряді позицій анкети наведено набори готових варіантів відповідей. Якщо Ваша особиста думка збігається з однією або декількома відповідями, то відповідь підкресліть. Якщо готової відповіді немає, то постарайтеся самостійно коротко викласти її зміст.

Заздалегідь дякуємо Вам за надану допомогу.

1. Чи знаєте Ви історію свого народу?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

2. Які Ви знаєте традиції та звичаї свого народу?**3. Чи відомі Вам казки, легенди, прислів'я, приказки, пісні, загадки свого народу?**

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

4. Чи знаєте Ви ігри та забави свого народу?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

5. Ви цікавитесь історією свого народу?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

6. Ви цікавитесь культурою, традиціями і звичаями свого народу?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

7. Мені подобаються твори мистецтва мого народу.

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

8. Чи подобається Вам пізнавати що-небудь про людей інших етнічних спільнот?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

9. Сьогодні існує напруженість у відносинах між людьми різних етнічних спільнот?

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

10. Людина з іншою точкою зору зазвичай викликає в мене:

- А) цікавість;
- Б) байдужість;
- В) роздратування.

11. Люди-представники інших національностей занадто складні, щоб їх можна було зрозуміти.

- А) так;
- Б) скоріше так, ніж ні;
- В) ні.

12. Чи готові Ви прийти на допомогу людині іншої національності, якщо вона потрапила у скрутну ситуацію?
 А) так;
 Б) скоріше так, ніж ні;
 В) ні.
13. Чи могли б Ви запросити людину іншої національності до себе в гості?
 А) так;
 Б) скоріше так, ніж ні;
 В) ні.
14. Людину треба оцінювати тільки за її моральними і діловими якостями, а не за її національністю.
 А) так;
 Б) скоріше так, ніж ні;
 В) ні.
15. Чи впливають національні відмінності між людьми на їхні взаємовідносини?
 А) так;
 Б) скоріше так, ніж ні;
 В) ні.
16. Немає такого міжнаціонального конфлікту, який не можна було б вирішити шляхом переговорів.
 А) так;
 Б) скоріше так, ніж ні;
 В) ні.
17. Чи вважаєте Ви себе толерантною особистістю стосовно інших культур та чому?
-
18. У чому має полягати взаємодія представників різних етнічних груп?

АНКЕТА 2

Просимо Вас взяти участь в анкетуванні і дати відповіді на запитання, пов'язані з Вашими знаннями та вміннями (поставте будь-яку позначку в стовпці, що найбільше відповідає правді). Запитання анкети спрямовуються на виявлення рівня знань історії та культури своєї національної спільноти; усвідомлення та відчуття гордості за національну належність до українського народу; поваги та толерантності до людей і культур інших народів; застосування знань у повсякденному житті.

Знання та вміння	Вмію (знаю)	Хотів би більше знати (вміти)	Вважаю важливим для себе знати (вміти)	Доводилося користуватися (спостерігати) на практиці	
				під час занять	в інших ситуаціях життя
Види мистецтва своєї місцевості					
Календарні традиції свого народу					
Обряди свого народу					
Способи життя свого народу					
Народні ремесла					
Народні обереги					

Народні казки, легенди					
Поробки з природного матеріалу					
Оригамі					
Валяння з вовни					
Батік					
Петриківський розпис					
Писанкарство					
Вишивка					
Поробки з лози					
Поробки з солоного тіста					
Народні танці					
Народні пісні					
Народні ігри					

АНКЕТА 3

Оцініть, будь ласка, наведені нижче висловлювання і позначте відповідь, якій Ви віддаєте перевагу.

- Треба прагнути підтримувати звичаї, традиції та спосіб життя свого народу.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- У своїх вчинках слід керуватися швидше особистими інтересами, ніж будь-якими іншими, в тому числі і національними.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Сучасній людині її національність повинна бути байдужа.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- У житті необхідно дотримуватися норм і правил, вироблених в культурі свого народу.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- У житті необхідно жити своїм розумом без опори на норми і правила поведінки, прийняті у того чи іншого народу.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Інтереси народу повинні бути важливішими, ніж проблеми й інтереси окремої особистості.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Людині необхідно відчувати себе частиною будь-якого народу.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Сучасній людині не обов'язково відчувати себе частиною якогось народу.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Людина завжди повинна пам'ятати про свою національність.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Народні звичаї та традиційний спосіб життя застаріли і не потрібні сучасній людині.
1) Згоден 2) Не знаю 3) Не згоден
- Чи займаються у Вашій родині традиційними народними ремеслами?
1) Так, займаються 2) Не займаються, але хотілося б 3) Ні

АНКЕТА 4

З метою вивчення ціннісних орієнтацій підлітків і старшокласників, які навчаються у позашкільних навчальних закладах, розроблено опитувальник “Соціальні та особистісні цінності вихованців ПНЗ”. Методика має на меті визначити основні тенденції ціннісної сфери учнів за такими показниками:

1. Ієрархія цінностей.
2. Громадянські цінності та патріотичні почуття.
3. Наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому.
4. Усвідомлення власної ролі у суспільстві, розвитку країни.

Опитувальник розраховано на учнів 12-17 років.

Час опитування – до 15-20 хв.

В основу визначення ієрархії цінностей учнів (п. 1) покладено методику “Ціннісні орієнтації” (автор – М. Рокич). Пропонована методика пройшла часткову апробацію у межах досліджень лабораторії (2009-2011, 2012) на базі експериментальних закладів. Опитувальник доповнено з урахуванням мети дослідження і затверджено на засіданні лабораторії (протокол № 9 від 20 жовтня 2014 р.).

Нижче подано бланк опитування.

Бланк опитування Соціальні та особистісні цінності

Шановний друже! Запрошуємо взяти участь в опитуванні серед учнів позашкільних навчальних закладів. Будь ласка, уважно прочитайте запитання та дайте відповідь. Анкета є анонімною.

1. Проранжуйте – оцініть за значущістю для вас такі цінності (поставте у дужках [] порядковий номер від 1 до 18: під номером [1] – найбільша для вас цінність, під номером [18] – найменш значуща):

- ☐ Активне, діяльне життя
- ☐ Здоров'я
- ☐ Краса природи та мистецтва
- ☐ Матеріально забезпечене життя
- ☐ Спокій у країні, мир
- ☐ Свобода
- ☐ Рівність можливостей
- ☐ Творчість (можливість творчої діяльності)
- ☐ Цікава робота
- ☐ Хороша освіта
- ☐ Любов
- ☐ Наявність хороших друзів
- ☐ Отримання задоволень (відпочинок, розваги)
- ☐ Сім'я, щасливе сімейне життя
- ☐ Суспільне визнання (повага оточуючих)
- ☐ Пізнання (можливість розширення освіти, кругозору)
- ☐ Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей)
- ☐ Упевненість у собі (внутрішня гармонія)

2. Чи вважаєте ви себе патріотом України? (Оберіть і позначте будь-яким способом один варіант відповіді або дайте власну):

- 001 Так
- 002 Швидше так, ніж ні
- 003 Не вважаю
- 004 Не визначився

005 Інша відповідь: _____

3. Як ви розумієте значення поняття “патріотизм”:

006

Відповідь: _____

007 Не можу пояснити

4. Що саме ви вважаєте найпершим предметом гордості за Україну? (Оберіть і позначте будь-яким значком один варіант відповіді або дайте власну):

008 Мій край, моє місто (село, селище тощо)

009 Національні пісні, свята, традиції тощо

010 Рідна природа

011 Минуле країни та її історія

012 Видатні громадяни моєї країни

013 Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та ін.

014 Держава, в якій живу

015 Мова мого народу

016 Віра, релігія мого народу

017 Військова потужність держави

018 Інша відповідь: _____

5. Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України?

(Оберіть і позначте три варіанти відповіді):

019 Гордість і самоповага

020 Любов до Батьківщини, патріотизм

021 Доброта, готовність до взаємодопомоги

022 Готовність відстоювати справедливість

023 Бережливе ставлення до природи

024 Володіння українською мовою

025 Самовдосконалення

026 Повага до історії рідного краю, традицій українського народу

027 Готовність працювати для країни, служити Батьківщині, захищати її

028 Здатність мислити критично

029 Знання національних традицій

030 Знання історії своєї країни

031 Принциповість

032 Складно відповісти

033 Інша відповідь: _____

6. Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)? (Оберіть один варіант відповіді):

034 Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього

035 Замислювався, але прогнозувати не можу

036 Не уявляю власного майбутнього

037 Не замислювався

7. Як ви дивитесь у майбутнє? (Оберіть один варіант відповіді або дайте власну):

038 Оптимістично

039 Невпевнено

040 Мені байдуже

041 Майбутнє мене тривожить

042 Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє

043 Інша відповідь: _____

8. Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років? (Оберіть два варіанти відповіді або дайте власну):

- 044 Мати гарних друзів
- 045 Здобути розуміння та повагу оточуючих
- 046 Зробити щось важливе для своєї країни
- 047 Бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності
- 048 Одержати добру освіту
- 049 Бути чесною, порядною людиною
- 050 Зробити кар'єру
- 051 Займатися улюбленою справою
- 052 Виховувати дітей
- 053 Стати заможною людиною
- 054 Мати цікаву роботу, займатися творчістю
- 055 Мати багато вільного часу, не працювати
- 056 Створити гарну сім'ю
- 057 Жити не гірше за інших
- 058 Стати знаменитим
- 059 Мати власний бізнес
- 060 Здобути владу, високе становище
- 061 Побувати в різних країнах світу
- 062 Отримувати задоволення
- 063 Інша відповідь: _____

9. Чи є важливим для вас посісти власне місце в суспільстві, сприяти розвитку країни? *(Оберіть і позначте один варіант відповіді):*

- 064 Важливо для мене
- 065 Не актуально для мене
- 066 Не замислювався
- 067 Складно відповісти

10. Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють? *(Оберіть і позначте три варіанти відповіді або дайте власну):*

- 068 Права людини
- 069 Соціальна справедливість
- 070 Екологічні проблеми (збереження природи)
- 071 Стан здоров'я людей
- 072 Рівень життя громадян
- 073 Соціальне здоров'я людей (проблеми алкоголізму, наркоманії тощо)
- 074 Рівень злочинності
- 075 Можливість здобуття вищої освіти для молоді (рівні можливості)
- 076 Можливість працевлаштування
- 077 Зовнішні "вороги" нашої країни
- 078 Зрадництво, зрада інтересів країни
- 079 Проблеми економічного розвитку країни
- 080 Безпека і захищеність громадян у екстремальних ситуаціях
- 081 Не замислювався
- 082 Соціальні проблеми мене не хвилюють
- 083 Інша відповідь: _____

11. Продовжить речення:

- 084 Якби я мав відповідні можливості, то я б... _____

12. Ваш вік:

- 085 до 12
- 086 12-14
- 087 15 і старші

13. Ваша стаття:

088 Чоловіча

089 Жіноча

14. Гурток (творче

об'єднання): _____

Дякуємо за співпрацю!

Анкета 5

Тест міжособистісної толерантності

Інструкція. Шановні вихованці! Уважно ознайомтеся із запропонованими Вам ситуаціями і виберіть один варіант відповіді.

Ситуація 1

У Вашу постійну дружну компанію приводять нового знайомого, представника іншої національності. Він усім дуже сподобався, проте проявив деяку неповагу до вашої національної культури. Як Ви реагуєте?

А) “Зрозуміло, це неприємно, нового приятеля слід було б стримати”.

Б) “Ніякого особливого враження на мене це не справляє”.

В) “Спробую заперечити новому знайомому, не ображаючи його національної гідності”.

Ситуація 2

У Вашій групі з'явився новий учень, що належить до іншої національності, віри і має незнайомий життєвий досвід. Як Ви реагуєте?

А) “Навряд чи у мене складуться з ним стосунки”.

Б) “З'явився і з'явився, на що тут реагувати”.

В) “Буду спілкуватися, як з усіма іншими товаришами, намагатимусь дізнатися про особливості його національної культури”.

Ситуація 3

Вас запросили друзі на свято національної музики в одну з національних культурних автономій. Як Ви вчините?

А) “Відмовлюся, пояснивши, що мені не цікава інша культура”.

Б) “Не відмовлюся, але навряд чи піду”.

В) “Прийму запрошення, бо для мене буде цікаво поспілкуватися з новими людьми і познайомитися з іншого національною культурою”.

Ситуація 4

Уявіть собі, що у випуску новин по телебаченню Ви почули таке повідомлення: “Влада нашої країни з метою збереження робочих місць для українців, припинення надходження наркотиків та поширення небезпечних захворювань ухвалила рішення суттєво обмежити приплив мігрантів в Україну”. Ви сприймете це як:

А) Своєчасний і необхідний захід з наведення порядку і стабілізації становища в країні.

Б) Не надто розумну витівку.

В) Порушення права людини на вільний вибір місця проживання і відмову в допомозі і сприянні тим людям, які не можуть вести гідне життя або переслідуються у своїх рідних країнах.

Ситуація 5

В гостях у Ваших батьків поважний літній чоловік. Звертаючись до Вас, він критично висловлюється про молодіжну музичну культуру, проявляючи при цьому погане знання теми. Як Ви реагуєте?

А) Ви починаєте сперечатися, забувши і про вік “критика”, і про те, що батькам незручно за Вашу поведінку.

Б) Ви з внутрішньою усмішкою будете думати: “Та яка різниця, про що людина базікає?”

В) Ви вступите в діалог, не приховуючи моменти своєї незгоди.

Ситуація 6

У молодіжній компанії Ви потрапили у смішне становище, невміло станцювали народний танець (наприклад, гопак) і самі розумієте, що вийшло смішно, хоча нічого такого вже неприємного в ньому немає. Ваші друзі жартують над Вами. Як Ви реагуєте?

А) І жарти, і жартівники Вам вкрай антипатичні.

Б) Ніяк не реагуєте: “посміються і перестануть”.

В) Подолавши злість чи роздратування, жартуєте у відповідь.

Ситуація 7

У туристичній подорожі в незнайомій країні Вам запропонували на молодіжній вечірці представити вашу країну, підготувавши музичний номер, що відображає особливості національної культури.

А) Ви відмовитеся представляти свою країну, посилаючись на відсутність музичних здібностей.

Б) Ви не станете обтяжувати себе вибором репертуару і заспіваете те, що спаде на думку.

В) Ви оберете пісню, яка популярна і буде зрозуміла закордонним учасникам вечірки, з розрахунком на те, що Вас підтримають і підспівавуть.

Ситуація 8

У Вашому місті в засобах масової інформації гостро обговорюється будівництво мечеті або синагоги. Як Ви зреагуєте?

А) Підтримаєте противників будівництва.

Б) Залишитесь байдужим.

В) Підтримаєте позицію тих, хто вважає за необхідне зберігати релігію і культуру кожного народу в регіоні, а, отже, і їх право мати місце для відправлення релігійних культів.

Обробка результатів

За обрані варіанти відповідей у всіх ситуаціях нараховуємо очки:

“А” – 2 очки, “Б” – 1 очко, “В” – 0 очок.

Якщо у Вас від 10 до 16 очок, то з толерантністю Ви мало знайомі. Вам звичний зовсім інший стиль поведінки – напористість і непохитність. Це не так вже й погано, але потрібно вміти знаходити спільну мову з іншими людьми.

Якщо маєте від 5 до 9 очок, то Ви схильні вважати себе повністю самодостатньою людиною, не залежите від думки оточуючих, але встановлювати діалогічні відносини вмієте ще не достатньо.

Якщо у підсумку від 0 до 4 очок, то Ви можете вважати себе людиною, яка прагне до партнерського діалогу з оточуючими, незалежно від національності та віросповідання, і вже домоглися значних успіхів на цьому шляху.

(Цей тест адаптований для роботи на основі тесту Д. В. Григор'єва)

Анкета 6

(для керівників гуртків)

Як Ви вважаєте, чи існує зв'язок між рівнем професійної кваліфікації педагога і індивідуальним досягненням його вихованців? Обґрунтуйте відповідь, будь ласка. _____

У чому полягає основна мета програми Вашого гуртка? _____

Які якості Ви виховуєте у своїх вихованців? _____

Як Ви розумієте сутність поняття „патріотичне виховання”?

Які чинники, на Ваш погляд, впливають на патріотичне виховання учнів?

Дайте загальну оцінку сформованості патріотичної орієнтації у Ваших вихованців.
Обґрунтуйте відповідь, будь ласка.

Якими виховними технологіями (методами, формами, засобами) Ви формуєте патріотичні орієнтації у вихованців?

Прізвище, ім'я, по батькові

Посада

Рік народження

Освіта (навчальний заклад)

Педагогічний стаж загальний/педстаж у позашкільному закладі

Коли, де і як підвищуєте свою кваліфікацію?

Дякуємо за співпрацю!

Анкета 7 **для керівників гуртків**

1. Чи вважаєте Ви за необхідне здійснювати виховання підростаючого покоління на основі традиційної народної культури?

1) Так, вважаю необхідним.

2) Не знаю.

3) Ні.

2. Чи розглядаєте Ви формування базової культури особистості як основу для патріотичного виховання учнів?

1) Так, розглядаю.

2) Не знаю.

3) Ні, не розглядаю.

3. Чи визнаєте Ви стрижнем патріотичного виховання особистості формування соціально необхідних знань, професійних інтересів і громадянської позиції?

1) Так, визнаю.

2) Не знаю.

3) Ні, не визнаю.

4. Чи розглядаєте Ви норми національної культури та регіональні традиції як елемент саморозвитку та соціалізації?

1) Так, розглядаю.

2) Не знаю.

3) Ні, не розглядаю.

5. Чи знайомі Ви з традиційною народною культурою Вашого регіону?

1) Так, знаю багато.

2) Небагато, хотілося б дізнатися більше.

3) Мені це не цікаво.

6. Чи знайома Вам народна культура різних національностей, які населяють Ваш регіон (татари, українці, білоруси, євреї, народи Закавказзя і т.д.)?

- 1) Так, знайома.
 - 2) Небагато, хотілося б дізнатися більше.
 - 3) Ні, мені це не цікаво.
7. Як Ви оцінюєте рівень патріотичного виховання учнів Вашого гуртка?
- 1) Добре.
 - 2) Задовільно.
 - 3) Відсутнє взагалі.
8. Чи використовуєте Ви народну творчість у процесі навчання дітей?
- 1) Так, використовую часто.
 - 2) Дуже рідко.
 - 3) Не використовую взагалі, в цьому немає необхідності.
9. Чи є, на Ваш погляд, проблема патріотичного виховання молоді частиною проблем модернізації та реформування системи освіти?
- 1) Так, є.
 - 2) Частково є.
 - 3) Ні.
10. Чи пов'язуєте Ви рівень гуманістичного, етнічного та естетичного виховання дитини з формуванням її культури і толерантності?
- 1) Так.
 - 2) Частково.
 - 3) Ні, це ніяк не пов'язано.
11. Чи мали Ви у Вашій педагогічній практиці міжнаціональні конфлікти серед дітей?
- 1) Так, дуже часто.
 - 2) Дуже рідко.
 - 3) Ні.
12. Чи мали Ви у Вашій практиці навіювання дітям з боку батьків почуття національної переваги або переваги національної культури?
- 1) Так, маю.
 - 2) Трапляється рідко.
 - 3) Ні.
13. Чи існує, на Ваш погляд, небезпека поширення націоналізму у Вашому регіоні?
- 1) Так, існує.
 - 2) Важко відповісти.
 - 3) Ні, не існує.
14. Чи необхідна розробка конкретних програм з патріотичного виховання?
- 1) Так, це необхідно.
 - 2) Частково необхідно.
 - 3) У цьому немає необхідності.
15. Чи вважаєте Ви актуальним порушення питання про патріотичне виховання дітей та молоді?
- 1) Так, вважаю актуальним.
 - 2) Частково актуальним.
 - 3) Не актуальним.
16. Як Ви оцінюєте психолого-педагогічні можливості системи позашкільної освіти в патріотичному вихованні молоді?
- 1) Позитивно.
 - 2) Можливості обмежені.
 - 3) Викладачі не мають часу для подібної діяльності.
17. Чи володієте Ви інноваціями щодо виховання з використанням української мистецької спадщини?
- 1) Так.
 - 2) Окремими елементами.
 - 3) Ні.

Дякуємо за Ваші відповіді.

Анкета 8

Знання основних моральних категорій

1. Методика незакінчених речень.

Продовжити речення:

Діяльна доброта – це..., героїчний вчинок – це..., подвиг – це..., альтруїзм – це ..., совість – це ..., егоїзм – це..., конформізм – це ..., дружба – це..., порядність – це ..., закон – це ..., чесність – це ..., обов'язок – це ..., вчинок вірності – це

2. Ранжування понять.

Проранжуйте поняття за ступенем особистої значимості:

- | | |
|----------------|----------------|
| - друзі; | - Батьківщина; |
| - професія; | - гроші; |
| - слава; | - квартира; |
| - сім'я; | - кохання; |
| - багатство; | - талант; |
| - здоров'я; | - здібності; |
| - спілкування. | |

Дякуємо за співпрацю!

Анкета 9

Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу

(для педагогів)

1. Як Ви вважаєте, чи існує зв'язок між рівнем професійної кваліфікації педагога й індивідуальним досягненням його учнів? Обґрунтуйте відповідь, будь ласка.

2. У чому полягає основна мета вашої педагогічної діяльності? _____

3. Які якості учнів Ви виховуєте під час своїх занять? _____

4. Як Ви розумієте сутність поняття “цінності”? _____

5. Дайте оцінку від 1 до 10 балів необхідності формування цінностей в учнів _____

6. Назвіть провідні цінності, що становлять ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу позашкільних навчальних закладів _____

7. Які риси слід виховувати в учнів, щоб вони сприяли формуванню ціннісних орієнтацій вихованців? _____

8. Які чинники, на Ваш погляд, впливають на ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу позашкільних навчальних закладів? _____

9. Які саме методи, форми, засоби виховання цінностей учнів Ви застосовуєте у навчально-виховному процесі? _____

10. Яку допомогу щодо формування ціннісних орієнтацій Ви бажали б отримати? _____

Дякуємо за співпрацю!

Анкета 10

(Методика оцінки способів реагування в конфлікті (К. Н. Томас))

Методика виявляє типові способи реагування людини на конфліктні ситуації, а також тенденції людських взаємин у складних умовах.

По кожному пункту треба вибрати тільки один, кращий для вас варіант відповіді („а„ або „б“).

1. а) Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
б) Ніж обговорювати те, у чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, в чому ми обидва згодні.
2. а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.
б) Я намагаюся залагодити його з урахуванням всіх інтересів іншої людини і моїх власних.
3. а) Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
б) Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.
4. а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.
б) Я намагаюся не зачіпати почуття іншої людини.
5. а) Улагоджуючи конфліктну ситуацію, я весь час прагну знайти підтримку в інших.
б) Я намагаюся робити все, щоб уникнути марної напруженості.
6. а) Я намагаюся уникнути неприємностей особисто для себе.
б) Я прагну домогтися свого.
7. а) Я намагаюся відкласти рішення спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.
б) Я вважаю за можливе в чомусь поступитися, щоб досягти більш важливих результатів.
8. а) Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
б) Я першим ділом намагаюся визначити суть суперечки.
9. а) Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникли.
б) Я докладаю зусиль, щоб домогтися свого.
10. а) Я твердо прагну домогтися свого.
б) Я намагаюся знайти компромісне рішення.
11. а) Передусім я прагну зрозуміло визначити те, у чому полягає суть суперечки.
б) Я намагаюся заспокоїти інших і головне – зберегти наші відносини.
12. а) Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.
б) Я даю оточуючим можливість у чомусь залишитися при своєму, якщо вони також йдуть мені назустріч.
13. а) Я пропоную проміжну позицію.
б) Я наполягаю, щоб все було зроблено по-моєму.
14. а) Я повідомляю іншим свою точку зору і запитую про їхні погляди.
б) Я намагаюся довести іншим логіку і переваги моїх поглядів.
15. а) Я намагаюся заспокоїти інших і зберегти наші стосунки.
б) Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруги.
16. а) Я намагаюся не зачепити почуттів оточуючих.
б) Я зазвичай намагаюся переконати оточуючих у перевагах моєї позиції.
17. а) Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
б) Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18. а) Якщо це зробить оточуючих щасливими, я дам їм можливість наполягти на своєму.
б) Я дам можливість партнеру залишитися при своїй думці, якщо він піде мені назустріч.
19. а) Найперше я прагну зрозуміло визначити те, у чому полягає суть суперечки,
б) Я намагаюся відкласти спірні питання для того, щоб згодом вирішити їх остаточно.
20. а) Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.
б) Я намагаюся знайти найкраще сполучення вигод і втрат для нас обох.
21. а) Ведучи переговори, намагаюся бути уважним до партнера.
б) Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми.
22. а) Я намагаюся знайти позицію, яка влаштовує і мене, і партнера.
б) Я відстоюю свою позицію.
23. а) Як правило, я намагаюся, щоб всі залишилися задоволені.
б) Іноді даю іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
24. а) Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я намагаюся йти йому назустріч.
б) Я намагаюся вмовити іншого на компроміс.
25. а) Я намагаюся переконати іншого в правоті.
б) Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до аргументів іншого.
26. а) Я зазвичай пропоную середню позицію.
б) Я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.
27. а) Найчастіше прагну уникнути суперечок.
б) Якщо я знаю, що це принесе велику радість іншій людині або в цій ситуації їй необхідно виглядати лідером, я дам їй можливість наполягти на своєму.
28. а) Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
б) Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай прагну знайти підтримку в іншого.
29. а) Я пропоную середню позицію.
б) Думаю, що не завжди варто хвилюватися через розбіжності.
30. а) Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.
б) Я завжди займаю таку позицію в суперечці, щоб ми спільно могли домогтися успіху.

Обробка результатів. По кожному з п'яти розділів опитувальника підраховується кількість ваших відповідей, що збігаються з ключем.

Ключ опитувальника:

Суперництво: 3а, 6б, 8а, 9б, 10а, 13б, 14б, 16б, 17а, 22б, 25а, 28а.

Співпраця: 2б, 5а, 8б, 11а, 14а, 19а, 20а, 21б, 23а, 26б, 28б, 30б.

Компроміс: 2а, 4а, 7б, 10б, 12б, 13а, 18б, 20б, 22а, 24б, 26а, 29а.

Уникнення: 1а, 5б, 7а, 9а, 12а, 15б, 17б, 19б, 21а, 23б, 27а, 29б.

Пристосування: 1б, 3б, 4б, 6а, 11б, 15а, 16а, 18а, 24а, 25б, 27б, 30а.

Анкета 11

на виявлення моральних та життєвих позицій.
Якою мірою кожна з означених якостей для Вас характерна:

<i>№</i>	<i>Критерії моральної вихованості</i>	<i>Характерні великою мірою</i>	<i>Характерні деякою мірою</i>	<i>Не характерні</i>
1	Повага до інших людей			
2	Терпимість до представників інших національностей			
3	Агресивність до представників іншої національності			
4	Справедливе ставлення до усіх людей			
5	Співчуття			
6	Конфліктність			
7	Відповідальність			
8	Свобода в прийнятті рішень			
9	Чесність			
10	Самоповага			
11	Громадянська свідомість			
12	Участь у суспільно корисній праці			

Додаток Б

Соціальні проблеми в сучасному кіно

*Перелік, анотації до кінофільмів із соціальним змістом, які можливо
обговорювати зі старшокласниками, студентами*

Елізіум: Рай не на Землі (США, 2013) 16+

Проблеми для обговорення: соціальна справедливість, проблеми міграції, проблема збереження життя на планеті.

Анотація. У 2154 існує два класи людей: дуже багаті, живуть на чистій, створеної руками людини, космічної станції під назвою Елізіум, й інші, що мешкають на перенаселеній зруйнованій Землі. Безжалісний урядовець Міністр Роудс не зупиниться ні перед чим для застосування антиімміграційних законів і збереження розкішного способу життя громадян Елізіума. Коли невдаха Макса загаяють в кут, він погоджується взяти на себе складну місію, яка в разі успіху не тільки врятує йому життя, але й може призвести до рівності цих поляризованих світів.

До речі, режисер Ніл Бломквист засновував ідеї ідеального світу, котрий існує окремо від зруйнованої Землі, на реальних джерелах: у 1970-х роках люди серйозно обговорювали ідею про необхідність побудувати космічні станції і покинути Землю.

Питання бесіди:

– Чи важлива, на вашу думку, соціальна справедливість у суспільстві і як ви розумієте це поняття?

– Чи може існувати дійсно справедливе суспільство? За якими принципами воно має будуватися?

– Що ви думаєте про ідею “покинути зруйновану Землю/країну і знайти більш придатне місце для життя”?

Форрест Гамп (США, 1994) 12+

Проблеми для обговорення: головний герой, не зважаючи на те, що він особливий, стає героєм, гідною людиною, заслуговує на повагу і визнання.

Анотація. Від імені головного героя Форреста Гампа, недоумкуватого нешкідливого чоловіка з благородним і відкритим серцем, розповідається історія його незвичайного життя.

Фантастичним чином перетворюється він на відомого футболіста, героя війни, успішного бізнесмена. Він стає мільярдером, але залишається таким же нехитрим, дурним і добрим. Форреста чекає постійний успіх у всьому, а він любить дівчинку, з якою дружив в дитинстві, та взаєминість приходить занадто пізно.

Аватар (США, Великобританія, 2009) 12+

Проблеми для обговорення: чи мають право ті, хто сильніші, втручатися у життя інших, встановлюючи власні правила (паралелі з реальними відносинами між народами і країнами протягом історії людства).

Анотація. Джейк Саллі – колишній морський піхотинець, прикутий до інвалідного крісла. Незважаючи на немичне тіло, Джейк в душі як і раніше залишається воїном. Він отримує завдання здійснити подорож у кілька світлових років до бази землян на планеті Пандора, де корпорації видобувають рідкісний мінерал, що має величезне значення для виходу Землі з енергетичної кризи.

Аватари – це клони, що мають біологічне тіло аборигенів з планети Пандора, а душу і розум землян, які опинилися на Пандорі в ролі учасників експедиції. Народ На'Ві – інопланетяни, які населяють цю планету.

Еквілібріум (США, 2002) 16+

Проблеми для обговорення: чи потрібні людям емоції (любов, співчуття, радість тощо...); яку ціну можна заплатити за “ідеальне суспільство”, якщо таке можливе.

Анотація. Дія відбувається в майбутньому, коли люди позбавлені можливості виражати якісь емоції, тому, що вони ... заборонені. Це та ціна, яку людство платить за усунення зі свого життя війни. Тепер книги, мистецтво і музика поза законом. А будь-яке почуття – вже злочин, який карається смертю.

Для проведення в життя правила примусово застосовувалися ліки “прозіум”. Урядовий агент Джон Престон бореться з тими, хто порушує правила. В один прекрасний момент він забуває вжити чергову дозу ліків, і з ним відбувається духовне перетворення, що приводить його до суперечності з самим собою та з керівництвом.

13-й район (Франція, 2004) 16+

Проблеми для обговорення: соціальна справедливість, проблеми мігрантів, злочинність, підступність влади тощо.

Анотація. 2010 рік, Париж, через розгул злочинності деякі особливо небезпечні райони французької столиці перетворені на закриті зони і відгороджені від благополучних кварталів бетонною стіною. За нею вирує зовсім інше життя: тут процвітає торгівля наркотиками і зброєю, навіть діти не виходять з дому без зброї, давно не працюють школи та поліклініки, поліція не стоїть на сторожі закону, а лише захищає себе або ж сама підтримує беззаконня. Ватажкові однієї з банд вдається заволодіти нейтронною бомбою. Щоб знешкодити її, в 13-й район вирушає офіцер спецназу Дам'єн. Проникати в небезпечні зони – його професія, проте на цей раз йому все-таки потрібен провідник. Союзником Дам'єна стає Лейто, відчайдушний хлопець, сестра якого викрадена тим же самим ватажком ...

Список Шиндлера (США, 1993) 16+

Проблеми для обговорення: жаслива нацистська ідеологія, нетерпимість; вияв кращих людських якостей: гуманізму, моральності.

Анотація. Фільм знятий за однойменним романом Томаса Кенеллі, заснованим на реальних подіях. Головний герой німецький промисловець Оскар Шиндлер організовує бізнес в нацистській Німеччині і, зробивши в'язнів єврейських гетто працівниками свого заводу, рятує їх від неминучої загибелі в концтаборах ... Фільм розповідає реальну історію загадкового Оскара Шиндлера, члена нацистської партії, успішного фабриканта, який врятував під час Другої світової війни майже 1200 євреїв.

Американська історія Х (США, 1998)

Проблеми для обговорення: нацистська ідеологія, неонацизм.

Анотація. Брати Дерек і Денні – головні герої фільму, одні з тих, чії мізки піддалися розплінню жорстокої ідеології, поширюваної негідником Кемероном Олександром. Коли старшого Дерек забирають до в'язниці за вбивство двох чорношкірих, Денні практично стає на його місце. Через три роки Дерек повертається, проте це вже зовсім інша особистість.

Сценарій масового заходу

“Народні обрядові свята осіннього циклу”

Мета: підвищити рівень етнокультурного виховання учнів; сприяти збереженню українських народних традицій, обрядів, ігор, забав; пропагувати українські народні свята у родинях; ознайомити з народними святами та обрядами осіннього циклу, зокрема зі святом Покрови; сприяти примноженню родинних і національних традицій; виховувати почуття любові та пошани до традицій українського народу.

Обладнання: мультимедійний супровід, календар народних свят, 4 стенди – зима, весна, літо, осінь; 4 віночки – зима, весна, літо, осінь; 4 різнокольорові хустки – зима, весна, літо, осінь; 4 куби, горщик, книга “Енциклопедія народознавства”, скриня, рушники, гарбуз, українські костюми, колодка, писанка, лялька з соломи, віночок, чобітки, люстерки; дидактичний матеріал: картки з прислів'ями, приказками, прикметами, картинки зі стравами.

Оформлення залу в стилі української світлиці.

У залі звучить фонограма із записами українських мелодій.

Гостей зустрічає Господиня – керівник гуртка в українському національному вбранні.

Господиня:

Там, де море є глибоке,
Де завітчані Карпати,
Де степи такі широкі,
Що очима не обняти, –
Там є наша Батьківщина –
Україна!

Там, де сонечко іскриться,
Де весняний вітер віє,
Де на горах є столиця –
Наш великий, славний Київ,
Там є наша Батьківщина –
Україна!

Господиня:

Добрий день, вельмишановні гості, шановні колеги, любі діти! Ми раді вітати Вас в нашій господі. Сьогодні ми з вами будемо мандрувати по стежках історії українського народу, по народних святах та обрядах нашого народу. Кажуть, історія – це вічність, а його культура – це той великий скарб, національне надбання, що передається від покоління до покоління, примножується, збагачується. Вивчення історії рідного краю, популяризація традицій, культурних цінностей, надбаних народом протягом століть – одне з найголовніших завдань кожного українця та педагога нашого Центру дитячої та юнацької творчості.

Сьогодні ми з вами ознайомимося з Українським народно-обрядовим календарем, звичаями, обрядами українських свят, народними святами осіннього циклу та більш детальноше – зі святом Покрови.

З давніх часів у наших пращурів існував календар – “Народно-обрядовий календар”, або його ще називають “*Календар народних свят*” (*продемонструвати*).

Річний народний календар українців розподіляється на чотири пори року, поділяється на календарні цикли (*відкрити цикли народного календаря*).

Осінній цикл свят – (*відкрити назву циклу*)

Зимовий цикл свят – (*відкрити назву циклу*)

Весняний цикл свят – (*відкрити назву циклу*)

Літній цикл свят – (*відкрити назву циклу*)

Кожна з них має свою систему свят. Те чи інше свято, у свою чергу, відповідало персонізованим покровителям, себто богам, що опікали природні дії або явища.

Народні свята – один з важливих елементів духовної культури народу. Вони беруть свій початок з дохристиянських часів, коли наші предки вірили в сили природи: сонце, вітер, вогонь, дощ та інші природні явища.

Календарні свята та обряди – складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї. Календар свят визначався аграрним устроєм життя. Селяни нерідко замовляли хресний хід і молебні у полі до початку оранки, сівби, перед початком жнив. Відмічали день святого, ім'ям якого був названий місцевий храм.

Сьогодні ми детальніше ознайомимося зі святами Осіннього циклу календаря народних свят.

Зміна музики, виходять ведучі.

Ведучий: “Всякому літу приходить кінець” – говорить народна мудрість. На порозі – золота осінь. На полях і в садах ще йде повним ходом збирання врожаю: овочів і фруктів. Сьогодні ми з вами ознайомимося зі святами осіннього циклу народного календаря.

Осінній цикл свят замикає річне календарно-обрядове коло. Він не становить цілісної системи, а ввібрав окремі звичаї та обряди, характер яких визначався станом засинання природи та приготуваннями до зими і зимових свят.

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ. У них, як і в попередніх циклах, відображена головна селянська турбота – забезпечення родючості полів, плодючості худоби, продовження людського роду. Це основна ідея осіннього обрядового циклу.

Ведуча: Більшість обрядів осіннього циклу в тому вигляді, в якому вони збереглися, пов'язані не з конкретною датою чи святковим днем, а з виконанням певного виду землеробських робіт в окремого господаря – початок збору врожаю, час завершення жнив та період косовиць.

Кожен із них мав свої звичаї, які супроводжували процес праці. Обряди осіннього циклу також були спрямовані на родинне життя: з Покрови починалися весілля, а на Введення, Катерини та Андрія ворожили на обранців. Обрядові дії переважно переносилися у приміщення, набуваючи форми вечорниць.

Ведучий: 2 серпня – День пророка Іллі. За народною міфологією, Ілля є наступником громовика Перуна, повелителем дощів, грому і блискавок. За давніми віруваннями, він, сердитий та строгий, роз'їжджає на своїй колісниці і карає неправедних: “Грім гримить, то Ілля по небесному мосту в огненній колісниці їде”. Одночасно Ілля уособлює щедрість і родючість. Його молитви, згідно із Святим Письмом, повертали людей до життя.

На день пам'яті Іллі традиційно йде дощ. Він вважається благодатним, і якщо вмитися ним, то можна зцілитися від хвороб і прокази. Під час грози зазобонні люди відганяють від себе котів і собак, вірячи, що в цих тваринах ховається нечиста сила. Під час грози селяни запалювали перед образами свячену свічку, аби вберегти оселю від грому.

Після цього дня перестають купатися: “Ілля воду остудив”, “До Іллі мужик купається, а з Іллі з водою прощається”. Від цього дня встановлюється помірне тепло, день скорочується, а ніч – подовжується.

Після Іллі починається озимий посів жита і пшениці. “На Іллі новий хліб на столі” – селяни в цей час випікають урочистий хліб – каравай із першого врожаю, який розрізали і роздавали строго у порядку від найстаршого до наймолодшого члена сім’ї.

Атрибут святого Іллі в народних піснях, його магічна палиця.

Ведуча: Одним з важливих осінніх свят є день пам’яті мучеників Маккавеї — у народі його називали Маковія, Першого Спаса, Спаса на воді (14 серпня). Ще напередодні, у день праведного Євдокима, жінки й діти йшли до лісу, на луки збирати квіти і трави. Перев’язували їх житнім чи пшеничним вінком, встромляли головки маку і воскову свічку.

Цей своєрідний букет перев’язували кольоровими нитками чи стрічками. Вранці наступного дня з тими “маковейчиками” йшли до церкви. Крім посвячення “маковійчиків”, у багатьох місцевостях відбувалося освячення криниць. Від Маковія починався Піст – Спасівка, який тривав до Успіня Пресвятої Богородиці (28 серпня).

Ведучий: Другим важливим святом був день Преображення Господнього. Його називали Спасом (19 серпня). У цей день святили яблука та груші, які заборонялось їсти, поки вони не будуть освячені. Виходячи з церкви, люди обмінювалися освяченими осінніми дарами. Ними цього дня обдаровували також бідних.

Гуцули, крім фруктів, приносили з собою до церкви воду в глечиках і калачики, якими наділяли жебраків, обмінювалися між собою “за померлі душі”. Кожен обдарований повинен був з’їсти бодай шматочок свяченого яблука, закусити калачиком і запити свяченою водою. На Слобжанщині для цього пекли пироги з яблуками і мастили їх медом. Одночасно скрізь по церквах відбувалися панахиди на честь покійних родичів.

Ведуча: На “Михайлове чудо” – день чуда архангела Михайла (19 вересня) святкування не влаштовували, але намагались усе-таки уникати важких робіт чи в полі, чи вдома. Не можна було орати, сіяти, обмолочувати снопи, складати сіно, вирубувати капусту і т. ін. Гуцули вірили, що цього дня не треба ні з ким сваритися, а тим паче – проклинати, бо прокльони тут же можуть справдитися.

Великим святом був день Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня). У народі його називали Другою Пречистою, чи Другою Маткою. До нього колись пекли калачі, готували різні страви, влаштовували гостини, про які згадувалось і в давніх пам’ятках наших предків. Дівчата цього дня до сходу сонця молилися до Богородиці з проханням подати їм добрих і багатих женихів.

Ведучий: 14 жовтня – свято Покрови Пресвятої Богородиці або, як кажуть в народі, Святої Покрови. Свято Покрови посідає почесне місце серед пошанованих свят на Україні. В українських селах і до сьогодні дотримуються давньої народної традиції справляти весілля після Покрови. Від Покрови і до початку Пилипівки – пора наймасовіших шлюбів в Україні. Недарма в народі кажуть: “Покрова накриває траву листям, землю – снігом, воду – льодом, а дівчат – шлюбним вінцем”. А ще Покрова означала початок вечорниць та молодіжних гулянь.

Господиня:

Тож хлопці та дівчата досить сумувати, починаємо жартувати та грати! Запрошую до гри пару – дівчину та хлопця.

Хлопці, вам треба узяти дівчину на руки, перенести її через умовну річку і донести до столу де дівчина вас пригостить смачною стравою – кашею.

Ну, що готові? Запрошую першу пару! Один, два, три, почали.

Проводиться гра “Юнацькі забави”

Обладнання: горшки з кашею, дерев’яні ложки, стіл.

Хід гри: хлопець бере дівчину на руки, проходить по умовній річці (дерев’яні маленькі тини, дерев’яні колоди), доносить дівчину до столу, на якому стоять горшки з кашею, потім дівчина пригосає юнака кашею (кулішем).

Зміна музики, виходять дівчата

Дівчина 1:

О, Мати Божа! Ми – твої діти.

Тобі сьогодні принесемо квіти.
Тебе благаємо, уклінно просимо,
До Тебе в небо ми руки зносимо.

Дівчина 2:

Прийми нас, Мати, під сій Покров,
Тобі даруємо серце й любов,
Від нужд і горя нас збережи,
В лихій годині нам поможи.

Осінь. Пора радості та смутку, пора спокою і тривоги, найбагатша, найщедріша пора. Можливо, саме тому так багато свят на честь Богородиці саме восени.

Це і свято Різдва Пресвятої Богородиці, або, як кажуть у народі, “Друга Пречиста”, і одне з найбільших свят – свята Покрови – Покров Пресвятої Богородиці і Прісноподії Марії.

Дівчина 3:

Під час святкування Покрови проводиться: вшанування матері-Землі; конкурси на спостережливість; конкурси на кмітливість; конкурси на винахідливість; конкурс козацької пісні; вшанування героїв-козаків; конкурс на знання кращих козацьких традицій, легенд, ігор тощо; започаткування вечорниць; ігри з кашею, ігри на метання.

Господиня:

Дівчата, хлопці, усі гайда до “Веселого кола”!

Проводиться гра “Веселе коло”

Обладнання: велика палиця зі стрічками (5 шт.), осінній врожай (яблуко, груша, огірок, картоплина)

Хід гри: хлопець тримає палицю зі стрічками, довкола хлопця кладуть осінній врожай, учасники беруть стрічки у руки і стають у коло. Лунає весела музика, учасники пританцьовуючи рухаються по колу, коли музика зупиняється, вони кидають стрічку і беруть осінній врожай. Якому учаснику не вистачило осіннього врожаю, залишає коло. Після чого один предмет-врожай забирають. Гра триває до останнього учасника.

Хто буде тримати палицю зі стрічками? – Виходь, козаче!

- Дівчата, прошу занести осінній урожай, який ви зібрали.

(дівчата заносять корзину з врожаєм)

Зміна музики, виходять ведучі

Ведучий: Свято Покрови посідає почесне місце серед пошанованих свят на Україні. До початку жовтня закінчуються усі найважливіші сільські роботи на землі – завершений хліборобський цикл робіт. Зібраний урожай та більш-менш вільний час дають можливість для проведення весіль.

Це найблагодатніша пора для весільних гулянь, початку вечорниць. Звідси беруть свій початок весільні осінні тижні. Це свято – покровитель весіль, початок сезону на сватання та весілля, які закінчувались за два тижні до Пилипівського посту.

Ведуча: Була навіть прикмета: якщо на Покрову сніг – буде багато весіль. У багатьох народів, зокрема і у слов'ян, покривало (фата) вважалося дуже важливою весільною оздобою, взагалі було ознакою заміжжя.

Дівчата виходять по черзі, тримаючи свічку у руці, проводять обряд “Мати-Покровонько, накрій мені головоньку”

Ведуча: На Покрову незаміжні дівчата, які бажали якнайшвидше вийти заміж, ішли до церкви молитися.

Під музику дівчата з покритою хусткою головою виходять зі свічками та стати перед іконою Богородиці.

Дівчина 1: Покрова накриває траву листям, землю – снігом, а дівчат – шлюбним вінцем.

Дівчина 2: Мати-Покровонько, покрій Матір сиру Землю і мене молоду.

Дівчина 3: Свята мати, Покровонько, накрій мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою.

Ведуча: А на Поділлі дівчата казали: „Свята мати, Покровонько, завинь мою головоньку, чи в шматку чи в онучу – най ся дівкою не мучу!”

*Лунає музика, дівчата проходять по колу зі свічками в руках,
потім виходять.*

“Пресвята Покровонько, здоров’ячко наше обнови”

Обладнання: великий вишитий рушник.

*Юнаки та дівчата стають під вхідними дверима, які прикрашені вишитим рушником, що
був над іконою Богородиці.*

Господиня:

Господиня промовляла такі слова, а юнаки та дівчата повторювали:

Пресвята Покрівенько,
Перед твоїм кривалом
Голови схиляємо.
Прохаємо, Покрівонько,
Од лиха укрити,
Здоров’ячко наше
Знов нам обновити.

Ведуча: Для того, щоб всі члени сім’ї були здоровими, на Покрову старша господиня брала вишитого рушника, що був над іконою Богородиці, і розвішувала його над вхідними дверима.

Зміна музики, виходять ведучі

Ведучий: Зі святом Покрови пов’язано чимало народних повір’їв, прикмет, приказок, прислів’їв. Вважається, що яка погода на Покрову, такою буде і зима.

Цього дня уважно спостерігають за вітром – якщо він дує з півдня, то зима буде теплою, із півночі – холодною, із заходу – сніжною. Коли протягом дня вітер змінює напрямки, то й зима буде нестійкою.

Ведуча: Якщо на Покрову листя з вишень не опало, зима буде теплою, і якщо сніг не випав, то його не буде і в листопаді.

У Карпатській Україні до Покрови остаточно поверталися всі пастуші отари з полонин і завершували останню мандрівку чумаки. Тому й казали: “Прийшла Покрова – сиди, чумаче, вдома”.

А давайте пограємо? (*звертається до дітей у залі*). Я буду називати початок прислів’я, а ви продовження говорити.

“Хто лежав до Покрови, той продасть усі ... корови”,

“Прийшов Покров – не нагрієш хату бездров”,

“Прийшла Покрова – на дереві голо”,

“Батеньку Покров, накрій нашу хату теплом, а господаря – ... добром”.

*Лунає пісня “Казав мені батько, щоб я оженився” або “Оженюся”, виходить хлопець,
тримаючи гарбуза у руках*

На сцену виходять хлопці, регочуть, жартують над парубком:

- Що, гарбуза дали?
- Це за рахунком який у тебе гарбуз?
- Оце козак! О це так Гарбузовий магнат!
- І що, знову відмовила?
- Не сумуй! Сватало її багато парубків, так вона всім гарбуза давала.
- А тобі пощастило!
- У чому?
- Та це ж у тебе особливий кабак, ювілейний! Який десятий?

(*хлопець замахається на жартівників*)

Ведуча: Древні греки вважали гарбуз священною рослиною і з великою шаную та обережністю використовували його в деяких обрядах, вживали в їжу та виготовляли лікувальні мазі. “Гарбузову” символіку відмови, на думку дослідників, мотивували

природні властивості гарбуза: у народі здавна відома заспокійлива дія на людський організм страв з плодів цієї поширеної в українців городньої рослини.

Ведучий: Цей дуже поширений у середовищі українського селянства “відмовний” ритуал одержав значну популярність і серед частини польської шляхти, а також мешканців деяких білоруських і південноросійських територій (Воронежчина, Кубань, Ставропілля).

Господиня:

Досить, досить, хлопці, сумувати, дайте мені гарбуза – будемо грати!

Проводиться гра “Знайди гарбуза”

Обладнання: гарбуз, хустка.

Хід гри: хлопцю зав’язують хусткою очі, гарбуза кладуть у будь-якому місті (куточку) хати. Лунає весела музика, хлопець шукає гарбуз. Гра повторюється декілька разів.

Зміна музики, лунає “Марш козаків”, виходять ведучі.

Козацька Покрова

Найбільшим і найзначущим святом була Покрова для козаків. У цей день на Січі відбувалися вибори нового отамана. Козаки вірили, що свята Покрова охороняє їх, а Пресвяту Богородицю вважали заступницею і покровителькою православного воїнства.

На честь Покрови козаки будували багато храмів, деякі з них збереглися й донині. Перлинами архітектури вважаються Покровський собор Харкова, зведений у 1689 році, та київська трибання церква Покрови на Подолі, зведена у 1766-му.

Своєю вірною покровителькою і заступницею вважали Покрову козаки. Саме 14 жовтня вони обирали нового отамана та влаштовували свято козацької мужності і відваги. Нині ж на Покрову ми відзначаємо День українського козацтва.

Тож не дивно, що через століття це свято здобуло в Україні ще й другу назву – Козацька Покрова. Після Указу Президента України від 1999-го року день 14 жовтня відзначається як День українського козацтва. А Указом Президента від 2014 року – День захисника України. Отже, сьогодні Покрова – це свято не тільки народне і релігійне, а й національне.

Господиня:

- Гей, юні козаки! Ходіть до мене сюди!

Силу свою козаку нам покажіть!

Дозвольте вас на Український Армрестлінг запросить!

Проводиться гра “Український Армрестлінг”

Обладнання: стіл, стільці.

Хід гри: 2 хлопці сідають до столу на стільці, беруть один одного за руки (лікть на столі), починають грати у армрестлінг. Гра повторюється декілька разів.

Господиня:

- Хлопці, подивіться, що пан отаман передав вам!

Тож влаштуємо свято козацької мужності та відваги.

Нині ж на Покрову відзначають День українського козацтва.

- А ви, дівчата, не сумуйте та не відпочивайте,

А голосно рахуйте і нам доповідайте!

Проводиться Гра “Козацька сила”

Обладнання: гиря.

Хід гри: під веселу музику хлопці підходять у центр кола та піднімають гирю. Всі присутні голосно рахують. Гра проводиться декілька разів.

Зміна музики, лунає Марш козаків, виходять ведучі

Свята Покрова – покровителька козаків, козарів, жінок і воїнів УПА

Українські козаки збудували на Запорізькій Січі церкву імені Покрови Богородиці та визнавали її своєю захисницею. А після зруйнування Січі у 1775 році козаки, йдучи за Дунай, взяли образ Покрови з собою в далекі світи.

Воїни Української Повстанської Армії продовжили козацькі традиції. День 14 жовтня УПА обрала як Свято зброї. Тому тепер це не тільки релігійне свято, а й народне: День козацтва, День УПА, День зброї, день молитви за тих, хто віддав життя за волю України, День захисника України.

Мати Божа вважається покровителькою і кобзарів та лірників, які полишили свої сумні голоси у вікових відлуннях свята Покрови. Саме в цей день учні кобзарів складали іспит на “цеховій раді”, а потім присягу іменем святої Покрови та іменем батьків – на вірність кобзарським традиціям.

Також Мати Божа – покровителька дівочої і жіночої долі, шлюбів та здоров’я, тому на Покрову покладають особливі надії на щастя своїх дітей матері.

Свята Заступнице! Пречиста Діво!

Ти повий нас Покровом білим,

І під опіку візьми Вкраїну,

Не дай їй впасти знов на коліна.

Народ наш просить захисту в Тебе,

Бо Ти – Цариця Землі і Неба,

Прийми нас ще раз під свій Покров,

Вкотре благаємо Тебе ми знов.

Ти захисти нам Матір-Вкраїну,

Не дай зробити з неї руїну,

З колін підвестись нам поможи,

Вкраїну вільну нам збережи.

Господиня:

- Ось дивлюсь і милуюсь!

Які ж у нас підрастають гарні та вродливі, кмітливі козаченки.

- Кажуть, що наші козаченки усе роблять швидко та справно, навіть одягаються охайно! То ж давайте перевірямо!

Проводиться гра “Кушаки”

Обладнання: чоловічі кушаки – 2 шт.

Хід гри: беруть участь дві пари: дівчина та хлопець. Один кінець кушака дівчина тримає у руках, другий кінець хлопець тримає на талії. Під веселу музику на рахунок 1, 2, 3 гравці починають рухатися навколо себе та намотувати рушник на талію. Хто це зробив шоріше – той і переміг. Гра повторюється декілька раз.

Зміна музики, виходять ведучі

Ведучий: На Покрову найкращі майстри села сходилися і покривали дах вдовиці чи сироті “аби щастя їх судьбу від нещастя накрило...”, що свідчить про існування давнього благородного звичаю допомагати членам Роду, які потребують цього.

З найдавніших часів на свято Покрови роздавали милостиню жебракам, закликали до себе на обід бідних і бездомних.

Покрова – це також старовинне народне свято, пов’язане з культом поминання Предків та творення нових родин.

Ведуча: Це свято пронесло в собі крізь віки мітку доброчинності, милості й любові. В Україні і досі збереглася прекрасна традиція на Покрову вивішувати над вхідними дверима вишитий рушник, взятий з ікони Пресвятої Богородиці. Зазвичай це робила найстарша господиня дому, аби всі в родині були здоровими та щасливими.

Господиня: Шановні наші гості! Дорогі мої, юні вихованці, нащадки запорожців! Від щирого українського материнського серця хочеться побажати вам козацького здоров’я, незламної волі, радощів та наснаги в продовженні кращих українських традицій.

Миру та злагоди Вашим домівкам.

Дякуємо за увагу!

До нових зустрічей!

РОЗРОБКИ ЗАНЯТЬ ГУРТКІВ

Розробка заняття гуртка на тему: “Історичні обереги наддніпрянської України. Народна лялька-подорожниця”

Мета:

Навчальна: ознайомити учнів з історією народної ляльки, навчити створювати стилізовану ляльку-оберіг та повідомити її обрядово-магічні функції.

Розвивальна: розвинути творчу уяву, пам'ять, мислення, художній смак та моторику пальців рук.

Виховна: виховувати шанобливе ставлення до традицій свого народу; сприяти формуванню поваги до праці народних майстрів і розуміння краси народного декоративно-ужиткового мистецтва.

Обладнання: полотно або льон 10х10 см, синтепон або вата для наповнення ляльки, клаптики кольорової тканини 8х10 см; 10х10 см; 6х6 см; нитки червоні та білі; крупа чи зерно; ножиці; тасьма чи мереживо.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

1. Привітання
2. Перевірка вихованців.
3. Повідомлення плану заняття, мети та теми.
4. Підготовка робочого місця. Нагадування про техніку безпеки.

II. Основна частина.

1. Вивчення нового матеріалу.

Здавна вважалося, що лялька-мотанка – символ материнського, жіночого начала та зв'язку між поколіннями, одна із найдревніших іграшок і сакральних (священих) істот нашого народу, якій тисячі років. Скільки існує людство, стільки років цій іграшці, яка повинна була дитину заспокоїти і зберегти.

Мотанка – це не тільки іграшка, а й оберіг. Вважається, що лялька з'явилася ще в добу пізнього палеоліту. Тож нині ляльці вже сім тисяч років. У дохристиянські часи мотанки робили з найпростішого матеріалу – сіна, клаптиків тканини, ниток, стрічок. Люди знали, що лялька не може бути на когось подібною. Мати, створюючи доньці іграшку, ніколи б не наважилася намалювати очі, ніс або губи.

Риси обличчя у традиційних ляльок-мотанок відсутні. За язичницькими уявленнями, крізь обличчя в ляльку вселяється душа. А душа буває гарною або поганою.

Народ вірив, що в мотанці зберігається дух предків і вона може передавати досвід від покоління до покоління. Людську подобу з обличчям сприймали як істоту і, щоб одухотворене зображення не могло спричинити лиха, ляльку лишали безликою або позначали обличчя хрестом. Вважалося, що цей символ приносить людям багатство й успіх.

Хрест на грудях – інша характерна риса мотанки. Цей знак характерний для пізнотрипільських жіночих божеств, статуетки яких мають зображення косого хреста на грудях. Характерна хрестоподібна перев'язка зафіксована також на зображеннях скіфської богині Володарки звірів.

Іграшки з різних місцевостей мали свій неповторний орнамент одягу: київський, волинський, буковинський, подільський, черкаський, полтавський. Одні з найпоширеніших у Київський, Полтавський і Черкаський областях так звані вузлові ляльки чи мотанки. Їх роблять, перекручуючи та перев'язуючи тканину. Всі ці яскраві, різноманітно декоровані ляльки мають одну спільну прикмету – на обличчі різнобарвними нитками виплетений хрест.

На території Західної України основу ляльки-мотанки виготовляли способом скручування тканини. Способи створення таких ляльок – скручування, скочування, змотування, зв'язування, звивання.

У Дніпропетровській області (колишній Катеринославській губернії) робили ляльок з природного матеріалу – із соломи, з кукурудзяного листя, з сіна. Основу ляльки складали перехрещені гілочки дерев чи кукурудзяний качан.

Залежно від події робили різні ляльки – великі і малі, для шлюбу, до народження дитини, для достатку, від хвороб, діти часто робили собі подружку й порадилицю.

Таємниці виготовлення ляльок передавалися в родині від матері до дочки. Коли дівчина брала шлюб, мати дарувала їй ляльку-мотанку як оберег для нового дому. Хворій дитині давали погратися з лялькою, після чого ляльку знищували: вірили, що лялька всотує в себе хворобу.

Народна лялька проста, але дуже образна й символічна. Граючи з нею, дитина може фантазувати, наділяти її тими чи іншими рисами характеру. У такій ляльці немає агресії, а процес її створення заспокоює, покращує настрої.

Мистецтво створення ляльок-мотанок відроджується. Сьогодні їх можна бачити на фестивалях, ярмарках, у художніх салонах. Є попит – є й пропозиція. Мотанок із задоволенням купують, бо це і незвичайна іграшка, і цікавий сувенір, і оригінальний подарунок, і дуже сильний оберег.




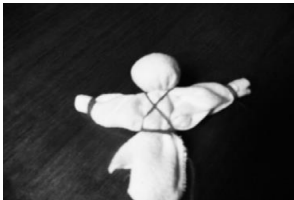
Насправді ляльку-мотанку може зробити кожен. Для цього необхідно лише трішки часу, фантазії та гарний настрій. І пам'ятайте: лялька, зроблена власними руками, значно тепліша та добріша, ніж куплена пластикова чи полімерна, адже вона тільки ваша!



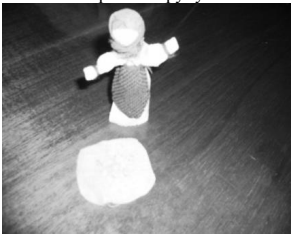

Лялечка-“Подорожниця” – оберег в дорозі. Мандрівник тримає її в кишені або гаманці (її висота – 3-5 см). Та краще, якщо під час усієї подорожі лялька буде поруч. Для цього на ній можна зробити петлю, щоб закріпити її на пальці.

Лялечка тримає вузлик зі скарбом (крупною чи зерном) – символ добробуту, ситості й здоров'я, щоб її хазяїн чи хазяйка у дорозі не згинули. На грудях у ляльки – обереговий хрест із червоної нитки. Цю лялечку має тримати тільки той, хто її робив і для кого її робили.

7. Практична частина.

Технологічна картка виготовлення ляльки-“Подорожниці”

<p>1. У центрі квадратного білого клаптика 10х10 см кладемо ватну кульку.</p> 	<p>2. Обгортаємо кульку тканиною й зав'язуємо вузлик, сформувавши голову.</p> 
<p>3. Відокремлюємо два бічні протилежні кути і робимо ручки. Для цього підгинаємо кінчики і зрізи й обмотуємо ниткою долоньки.</p> 	<p>4. Намотуємо обереговий хрест червоною ниткою на грудях.</p> 

<p>5. Надягаємо на ляльку спідничку виворотним способом, обмотавши тулуб прямокутним клаптиком 8х10 см, накладаючи тканину лицевою стороною на обличчя ляльки, в поясі зав'язуємо. Вивертаємо і виходить ось така спідничка.</p> 	<p>6. Пов'язуємо хустку (клаптик кольорової тканини 10х10 см розрізаний навпіл).</p> 
<p>7. З маленького квадратного клаптика 6х6 робимо дорожню сумочку-вузлик, у яку насилаємо зерно чи крупу.</p> 	<p>8. Прив'язуємо вузлик до ручок. Лялька-подорожниця готова!</p> 

III. Завершальна частина.

Підбиття підсумків, аналіз робіт.

Розробка заняття гуртка на тему: “Дніпропетровська область – колиска Петриківського розпису. Пальчикова техніка в декоративному розписі”

Мета:

Навчальна: ознайомити з особливостями рідного краю, секретами техніки Петриківського розпису.

Розвивальна: розвинути творчу уяву, пам'ять, мислення, художній смак та моторику пальців рук. Виховна: виховати повагу до Української історії та традицій.

Обладнання: пензлі № 1, 3, 5, пензлі “білка” та “котятка” (виготовлена з хутра kota), піпетка, мастихін, фарби гуаш, клей ПВА, олівець простий, палітра для розмішування фарби, ганчірка, баночка для води.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

1. Привітання
2. Перевірка вихованців.
3. Повідомлення плану заняття, мети та теми.
4. Підготовка робочого місця.

II. Основна частина.

1. Вивчення нового матеріалу.

Петриківський розпис, “Петриківка”, за назвою селища Петриківка, районного центру Дніпропетровської області – художній промисел; декоративно-орнаментальний

народний живопис, зразки якого були знайдені на території сучасної Дніпропетровської області України та стали відомі завдяки роботі Д. І. Яворницького, Є. К. Евенбаха, розвивалася у вигляді настінного живопису (на початку XX сторіччя у зв'язку із збільшенням попитом на настінний розпис робили також паперові мальовки для оформлення інтер'єру), декору предметів побуту (скрині, народні інструменти, сівалки, сани), особливо розвинувся декоративний розпис по дереву, під лаковий розпис, надгласурний і підгласурний розпис порцеляни, відтворена технологія розпису скла, сучасні майстри розписують рушники і блузи з тканини, гаманці зі шкіри; сформувалася як самостійний вид станкової декоративної графіки і широко поширилася як художня школа.

Свою назву отримала завдяки обдарованості жителів села Петриківка, сільського вчителя Стативи Олександра Федосійовича (1898-1966), організатора петриківської школи декоративного малювання (1936-1941 роки) в якій викладала Т. А. Пата і її дочка Векла Кучеренко, заслужених майстрів народної творчості УРСР Пати Тетяни Якимівни (1884-1976), Білоконь Надії Аврамівни (1894-1981), Павленко Параски Миколаївни (1881-1983), майстрів старшого покоління – Ірина Ульянівна Пилипенко (1893-1979), Пелагея Іванівна Глущенко (1908-?), Віра Клименко-Жукова, Зоя Кудіш, Т. Кудіш, Віра Іванівна Павленко (1912-1991), Ганна Іванівна Павленко-Черниченко (1919-?), Федір Савович Панко (1924-2008), Василь Іванович Соколенко (1922-?), Марфа Ксенофонтівна Тимченко (1922-2002) і всіх їх численних учнів, діяльність яких і привела до відродження і всебічного розвитку цього мистецтва.

Для петриківського розпису характерний рослинний квітковий орнамент, що продовжує традиції українського бароко, різноманітність колористичних і композиційних рішень, застосовуваних матеріалів і технік.

Може бути виконана кольоровими глинами, рослинними барвниками, аніліновими, олійними, акварельними, акриловими фарбами, темпера, гуашшю, з додаванням ясного жовтка, молока, спирту, саморобними (особливо з котячої шерсті) і фабричними пензликами, а також пальцями, піпетками, очеретяними паличками, на світлому, кольоровому або чорному тлі, часто у кожного майстра власний почерк, підхід до стилізації, своє трактування традиційних елементів розпису.

До 2004 року у Петриківці працювала фабрика “Петриківський розпис” з художньої майстерні на 90 робочих місць і творчої майстерні для 10 майстрів, при фабриці був відкритий Музей історії декоративного розпису.

У 2004 році, 16 квітня, фабрика “Петриківський розпис” збанкрутувала і припинила свою роботу.

У 2006 році, 20 лютого, фабрика “Петриківський розпис” була ліквідована як суб'єкт виробничої діяльності.

У липні 2011 року фабрика Петриківського художнього розпису була знищена, майно та обладнання знято та вивезено.

Сьогодні працює Центр народної творчості “Петриківка” (у ньому трудяться близько 40 майстрів), працюють підприємства, які серійно випускають сувенірну продукцію з петриківським розписом в Києві, Дніпропетровську. Багато майстрів у Петриківці і по всій Україні працюють у власних, домашніх майстернях, реалізують свою продукцію в художніх салонах, сувенірних магазинах, на фестивалях, ярмарках, навчають членів своїх сімей та всіх бажаючих або викладають у школах і студіях, беруть участь в офіційних державних заходах. У Петриківці працює дитяча художня школа ім. Т. А. Пати, районний музей етнографії, побуту та народно-прикладного мистецтва, збори петриківського розпису зберігаються в краєзнавчих, історичних і художніх музеях, в Україні і за її межами організовуються гуртки петриківського розпису, проводяться виставки.

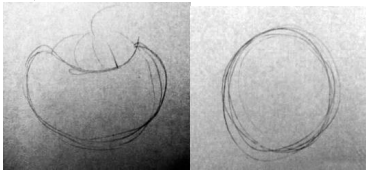

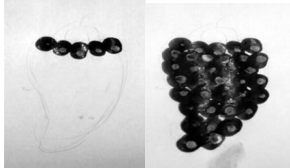
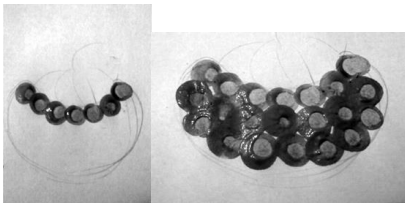
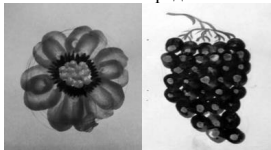
2. Практична частина.

На сьогоднішньому занятті ми відтворимо на папері “мальову”, спробуємо зробити грона винограду та калини, для всього цього нам знадобляться власні пальці та пензлі з фарбою.

Для того, щоб намалювати мальву, ми повинні замалювати композицію – мальву яка буде у нас відмічена колом. Олівець має бути твердим і мати на папері ледь прозорий вигляд, щоб ми його не розгледіли під шаром фарби.

Послідовність накладання шарів фарби має виконуватись.

Технологічна картка малювання декоративної композиції пальчиковою технікою

<p>1. Олівцем робимо малюнок: мальва, виноград, калина, головне не дуже тиснути на олівець.</p> 	<p>2. Розмішуємо потрібну фарбу для наших малюнків. Беремо мастихін та дістаємо з ємкості гуаші і викладаємо на палітру, додаємо декілька крапель води, останнє – на фарбу з водою додаємо Клей ПВА, наша фарба має бути не занадто густа та не рідка, схожа на стан сметани. Добре перемішуємо, щоб не залишалось грудочок.</p> 
<p>3. У нас має вийти червоний для мальви та калини і синій для винограду можливо намішати інший відтінок. Починаємо з мальви.</p> <p>Занурюємо палець в червону фарбу та починаємо малювати на намальованому олівцем ескізі. Із зовнішнього краю, з гори до низу тягнемо пальцем по формі уявного серця, з однієї а потім з іншої сторони і посередині між ними. Продовжуємо по колу, приблизно розраховуючи між ними відстань.</p> 	<p>4. Вимальовуємо виноград, по ескізу пальцем ставимо відбиток пальця, міцно натискаючи на папір і при цьому трохи прокручуємо палець на місці. Є два варіанти: просто кругла ягода винограду або подовжена до низу. Закладаємо відбитки по рядках. На відбитках мають залишатись світлі точки там, де палець був найбільш притиснутий до паперу.</p> 
<p>5. Калину теж закладаємо по рядках в 2-3 ряди, трохи вигинаючи ряд, середину тягнемо до низу.</p> 	<p>6. Наступне, що ми робимо, це довершуємо останні кроки з усіма нашими елементами. На мальві в середині по колу пензликом з котячого хутра малюємо гострі зубці та забиваємо середину кола жовтими крапочками піпеткою або ж іншим кінцем пензля. Готово.</p> <p>На виноградині додаємо пензликом з котячого хутра стебло, на якому тримається грона. Можна, за бажанням, додати темно-зелений листочок. Виноград готовий.</p> 

Тепер за допомогою вивчених нами елементів ми можемо створити композицію, яка буде вміщати в себе і калину, і мальву, і виноград.

7. Створення композиції:

7.1. Потрібно на аркуші зробити поля для того, щоб композиція не була стиснутою і мала в собі повітря та легкість.

7.2. Олівцем вводимо начерки майбутніх елементів: калина, мальва, виноград.



7.3. Починаємо червоним, вчасомо палець у фарбу та потроху в композиції заповнюємо все, що у нас є червоним.



7.4. Далі переходимо до винограду.



7.5. Малюємо стебло між нашими елементами, яке буде їх з'єднувати. Для цього можемо змішати зелений та коричневий, малювати стебло потрібно пензликом з котячого хутра, щоб воно не було більшим від основних елементів та не брало на себе багато уваги. Воно повинно бути допоміжним.



7.6. Потім переходимо до листочків які будуть з'являться з-під квіточок та на краях композиції, поруч з маленькими квіточками і травичкою.



III. Завершальна частина.

Підбиття підсумків, аналіз робіт.

Розробка заняття гуртка на тему: “Український народний оберіг з природного матеріалу – “Янгол””

Мета:

Навчальна: ознайомити дітей з історією виникнення та розвитку декоративно-ужиткового мистецтва – соломоплетіння; сформувані вміння виготовляти іграшку з соломи, оберіг “Янгол”.

Розвивальна: розвинути творчу уяву, пам’ять, мислення, художній смак та моторику пальців рук.

Виховна: виховати шанобливе ставлення до традицій свого народу.

Обладнання: соломка, ножиці, нитки, наочний матеріал, приклади готових оберігів.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

1. Привітання.
2. Перевірка вихованців.
3. Повідомлення плану заняття, мети та теми.
4. Підготовка робочого місця.

II. Основна частина.

1. Вивчення нового матеріалу.

Українці – народ хліборобів. З року в рік вони чекали доброго врожаю. Вірили в те, що врожай залежить від божеств. Поклонялись природі люди почали з усвідомлювань вищих сил природи. Перша спроба зобразити з соломи іграшку-оберіг сягає дуже давньої давнини.

Два пучки соломи, які зв’язувались навхрест, символізували силу, що могла впливати на врожай, дощ, сонце. Щоб зв’язати пучок, використовували ту ж соломку, також можна було використати мотузку з природного матеріалу. Зв’яжемо два пучки соломи.

Історичні відомості: оберіг – як атрибут вірувань хліборобів. Образ янгола з’являється з приходом християнства. Крила янгола, руки, що зведені в молитві, ореол над головою – це все в стилізованому вигляді, що об’єднується в образ янгола, який зображає молитву до Бога, оберігає землероба від лиха, захищає від хвороб. В кожній оселі можна було побачити оберіг у вигляді віночків, віничків, що оздоблювалися різним насінням, сухоцвітом.

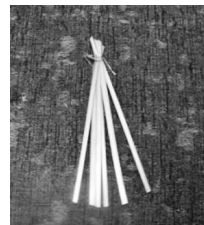
“Янгол”-оберіг, що захищав, оберігав, за традицією підвішували на покуті біля молитвеника, а також над дитячим ліжечком, щоб янгол-оберіг охороняв та захищав від хвороб та всього лихого.

2. Практична частина.

Технологічна картка виготовлення оберега “Янгол”

1. Приготувати соломку для 3-х пучків:
1-й - для голови, тулуба (6 соломин);
2-й – для рук (пучок або плетінку з трьох соломин);
3-й – для крил.

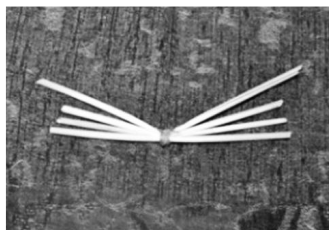
2. Зв’язати пучок для тулуба на кінці соломин.



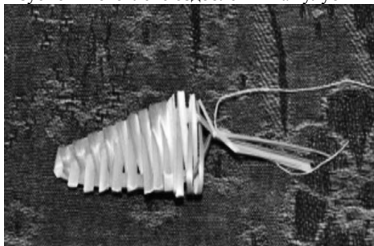
3. Виготовляємо руки “янгота”. Плетемо косичку з трьох соломин, використовуючи техніку плетіння косички.



4. Зв'язати пучок для крил посередині соломин.



5. Виготовляємо оздоблення для вбрання янгота. Використовуємо техніку плетіння “8-ку”. Беремо одну соломину за основу згинаємо її під гострим кутом. Кінець робочої соломинки закріплюємо на вершині зігнутого кута, плетемо технікою “вісімка”. Закріплюємо кінці основної соломини ниткою, прив'язуємо виготовлене оздоблення на тулуб янгота.



6. З'єднання всіх пучків ниткою, перев'язуючи навхрест тулуб та крила.



III. Завершальна частина.

Підбиття підсумків. Аналіз виготовлених робіт.

Розробка заняття гуртка на тему: “Глиняні традиції народної Скульптурки. Ліпимо диво-звіра”

Мета:

Навчальна: ознайомити вихованців з історією виготовлення глиняної традиційної скульптурки; надати відомості про скульптуру як вид мистецтва; навчити визначати окремі складові частини будови звіра: тулуб, голова, шия, кінцівки, хвіст, та відтворювати образ в ліпленні декоративної скульптурки.

Розвивальна: розвинути творчу уяву, пам'ять, мислення, художній смак та моторику пальців рук.

Виховна: виховувати в учнів естетичне сприйняття навколишнього світу; стимулювати розвиток допитливості, любові до народних традицій гончарства; сприяти формуванню поваги до праці народних майстрів і розуміння краси народного декоративно-ужиткового мистецтва.

Обладнання: глина, серветки, стеки, пензлики, клейонки, дошки, вода в спеціальних баночках за кількістю дітей, ангоби, смужки поролону, фартухи, рушники.

Наочність: таблиці із зображенням тварин (баранців), репродукції, експонати скульптурок баранців, творчі роботи майстрів-гончарів, навчальний плакат “Центри гончарного мистецтва”, репродукції робіт відомих художників і навчальні роботи з методичного фонду, шаблони, роздавальний матеріал для опрацювання в індивідуальній роботі.

Хід заняття

I. Організаційний момент.

1. Привітання.
2. Перевірка вихованців.
3. Повідомлення плану заняття, мети та теми.
4. Підготовка робочого місця. Нагадування про техніку безпеки.

II. Основна частина.

1. Вивчення нового матеріалу.

Історія скульптури починається з глибокої давнини. Вчені-археологи та мистецтвознавці довели, що на сучасній території країни скульптурні вироби з глини уже в IV–III тисячолітті до н. е. відзначалися достатньо виразними мистецькими якостями. В науці склалася думка, що найдавніші скульптурні вироби мали переважно ритуальне, магічне значення. Однак деякі вчені на основі дослідження нових археологічних матеріалів приходять до висновку: глиняні скульптури вже в ті далекі часи існували також і як твори світського мистецтва.

Протягом тривалого історичного розвитку керамічна скульптура зазнавала суттєвих змін щодо форми і змісту. В часи Київської Русі “ритуальні” статуетки поступово переосмислювалися, даючи початок побутовому чи казковому жанру або перетворювалися на іграшки.

Протягом віків скульптурка вбирала в себе кращі національні традиції народу. Прообразом ставали об’єкти навколишнього життя. Талановиті майстри створювали скульптурні фігурки у вигляді звірів, птахів та людей, надаючи їм великої художньої виразності. Усі зображення були дуже простими за формою.

Сьогодні ці добрі скульптурні фігурки – улюблені іграшки дітей і прикраси для оселі. Майстри виготовляють фігурки-статуетки в ручний спосіб і в кожную вкладають часточку своєї душі. Скульптурки-забавки виготовляли скрізь, де були гончарі – від Карпат до Чорного моря. Найбільш відомі осередки: Опішне на Полтавщині, Ічня на Чернігівщині, с. Васильків на Київщині, Косів на Івано-Франківщині.

Скульптурні керамічні вироби невеликого розміру у мистецтвознавчій літературі та в художній практиці прийнято називати скульптурою малих форм, малою пластикою, настільною скульптурою тощо.

Розглянемо керамічні скульптури народних майстрів (показ репродукцій із зображенням скульптурок баранчика та цапика, творчі роботи майстрів, сувенірну скульптуру).



Народні мотиви в скульптурках передавалися із покоління в покоління. Подивіться, як майстри втілюють образи тварин. Вони не копіюють їхній зовнішній вигляд, а

художньо переосмислюють, переробляють і узагальнюють форму, створюють казковий та фантастичний декоративний образ. Фігурки тварин виграють яскравими фарбами та поливою, і кожна цікава по-своєму. В цих виробах вражають гумор, вигадка і винахідливість. Декоративні образи тварин легко пізнаються. Це тому, що вибрані найголовніші ознаки, властиві лише цій тварині. Хутро, вуса, вигадливі гриви, роги, морди, хвости митець перетворює на декор, надаючи певного характеру поверхні свого виробу. Кожен з дивовижних звірів має свій характер. Будь-яка деталь та її увесь силует виробу допомагають у цьому – те, як вони тримають голову, які в них роги, хвости, гриви. Важливий елемент декоративної форми – ноги. В одних тварин вони довгі й стрункі, в інших – короткі. Ноги призначені надавати скульптурі стійкості, тому часто мають форму підставки. Сьогодні ми будемо виготовляти свого Чудо-звіра. Пропонуємо роздивитися та проаналізувати детальніше чудо-звірів народних майстрів на чотирьох ногах з циліндричним тулубом. Ці вироби виконано в с. Опішному Полтавської області і називаються опішнянськими.

Якої форми основна частина – тулуб? Однакова форма для шиї та голови? Якої форми ноги? (звужені до низу та мають конусоподібну форму). Звертаємо увагу на розташування ніг: якщо дивитись збоку, передні ноги, середня частина тулуба та задні ноги схожі на підкову. Якщо дивитись спереду або ззаду – передні та задні нагадують літеру “J”.

2. Практична частина.

Послідовність ліплення скульптурної фігурки баранчика:

1 етап – Підготовка глини. Ділимо глину на дві непропорційні частини необхідної товщини. Звертаємо увагу на технічні прийоми виготовлення та товщину млинця. Із глини зробить корж завтовшки 1 см.

2 етап – Підготовлений глиняний пласт (прямокутної форми), який отримуємо з кулі, загортаємо в деталь циліндра, пальцем загладжуємо місце з'єднання. Це порожнина циліндричної форми для утворення основи тулубу баранця.

3 етап – За допомогою стеків та пальців вирівнюємо всі сторони об'ємної фігури. Закриваємо діаметр циліндра з однієї сторони, натискаємо з усіх сторін. Поступово зменшуємо та розгладжуємо пальцями, примазуємо до основної форми.

Робимо натиск і вигладжуємо по колу форми внутрішнього та зовнішнього вигляду тулубу баранця.

4 етап – За допомогою спеціального предмета (стека або ножа) зрізуємо зайву глину, послідовно загладжуємо та визначаємо досконалий форму баранця. Старанно замазуємо місця з'єднання, формуючи деталі шиї, голови, визначаємо фігурку баранця.

5 етап – Витягуємо з глини, обробляємо та формуємо мордочку баранця, надаємо йому певних пропорцій, характер та зовнішніх ознак. З двох маленьких кульок робимо очі, приклеюємо їх на передню частину мордочки, стеком намічаємо очі.

6 етап – Всі деталі ніг приклеюємо на певні місця. Пальцями рук примазуємо утворені передні та задні ноги до тулуба. З 2-х ковбасок робимо роги, закручуємо з меншої сторони, формуємо різки і з'єднуємо з головою. З кульок робимо вуха.

Підготовка скульптурки баранця до декорування.

7 етап – Вкриваємо поверхню виробу шаром глиняної локшини. Приклеюємо локшину за допомогою пензлика та шлікеру. Наносимо шлікер щільно. Зліплюємо усі деталі. Зрівнюємо нерівності та надаємо фігурі баранця характерних ознак.

Перед тим, як починати роботу, спочатку з'ясуємо, яким буде наш ДИВО-ЗВІР!!! Якої форми йому надати? Роботу будемо виконувати конструктивним способом: виготовляємо окремо усі деталі.

Дбайте, щоб глина не пересихала!!!

Цей дивовижний баранець може бути чудовим подарунком.

Технологічна картка виготовлення фігурки баранчика

<p>1. Підготувати необхідні матеріали та інструменти, робоче місце.</p> 	<p>2. Готуємо скалку, миску з водою, замішуємо глину до м'якого стану.</p> 
<p>3. Вологу бавовняну тканину розрівнюємо на столі. Ділимо шматок глини на дві непропорційні частини. Більшу частину беремо для виготовлення тулубу, кладемо на тканину і зверху накриваємо знову тканиною.</p> 	<p>4. Через вологу тканину скалкою розкочуємо глину прямими рухами і утворюємо її в млинець завтовшки 1 см.</p> 
<p>5. За допомогою металевого ножа (стеки) вирізаємо геометричну фігуру прямокутника, для створення тулубу циліндричної форми.</p> 	<p>6. Вирізаний прямокутник складаємо навпіл, ніби заплінуємо. Завертаємо з обох боків, еднаючи між собою сторони. Це порожнина циліндричної форми для утворення основи тулубу баранця.</p> 
<p>7. За допомогою пальців, стеків, пензлика примазуємо і закріплюємо з'єднані сторони циліндру. Вирівнюємо всі сторони об'ємної фігури. Закриваємо діаметр циліндра з однієї сторони. Поступово зменшуємо та розгладжуємо пальцями. Робимо цю сторону шароподібною.</p> 	<p>8. Таким способом готується основа для голови та ший, тільки меншого діаметру. Намагаємося дотримуватись чіткої форми, щоб деталь вийшла товстенькою. Робимо заготовку порожньою всередині. Шов загладжуємо зволженими у воді пальцями.</p> 



9. Стеком намічаємо місцезнаходження ший і голови



10. За допомогою пензлика наносимо рідину глини на місця склеювання деталей.



11. Старанно замазуємо місця з'єднання, формуючи деталі ший, голови визначаємо фігурку баранця.



12. Далі старанно, детальніше, витягуванням оформляємо мордочку тваринки, а на ній – маленький носик. Уважно слідкуємо за виразністю образу баранця.



13. Другий шматок глини розподіляємо на ноги, вуха, очі та більшу кількість на шерсть. Готуємо однакові кульки на ноги.

14. З кульок утворюємо 4 однакові конусоподібні форми.



15. Всі деталі ніг приклеюємо на певні місця.

Пальцями рук примазуємо утворені передні та задні ноги до тулуба. З 2-х ковбасок робимо роги, закручуємо з меншої сторони, формуємо різки і з'єднуємо з головою. З кулькок робимо вуха.



16. Старанно замазуємо місця з'єднання усіх деталей, щоб дрібніші елементи щільно прилягали до тулуба. Приступаємо до декорування виробу. За допомогою металевого сита (протискуємо глину через сито) наліплюємо зверху хвилястою опуклою "локшиною" прикрашаємо тулуб. Стекою виділяємо очі, ніс.



17. Зрівнюємо нерівності та надаємо фігурі баранця характерних ознак. Слідкуємо за міцним приєднанням "локшини" та акуратністю в роботі.



18. Наш ЧУДО-ЗВІР ГОТОВИЙ!!! Готова робота, яку виконано з глини для моделювання або пластиліну, має сохнути упродовж 24 годин.



III. Завершальна частина.

Підбиття підсумків заняття.

Перевірка засвоєних знань, умінь та навичок. Керівник гуртка робить аналіз виробів. Кращі роботи відбираються для виставки.

ДЛЯ НОТАТОК:

This image shows a full page of blank, lined paper. It features approximately 20 evenly spaced horizontal grey lines across its entire width, providing a guide for handwriting or typing. The paper itself is a clean, off-white color.

ДЛЯ НОТАТОК:

This image shows a single page of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Наукове видання

Мачуський Валерій Віталійович
Корнієнко Анна Володимирівна
Литовченко Олена Віталіївна

**ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ
У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

Монографія

За редакцією В. В. Мачуського

Відповідальний за випуск – О. І. Симоненко

Підписано до друку 19.09.2017 р. Формат 60х90 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 13,75. Обл.-вид. арк. 10,5.
Наклад 300. Зам. 19.09/17

Видавництво: ТОВ "Задруга"
Адреса: 04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 86.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ☐ видавців:
серія ДК № 2000 від 01. 11. 2004 р.

Друк: ТОВ "Наша друкарня"
Тел...: +38-067-172-86-37
e-mail: 3322661@i.ua